

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. М.УТЕМИСОВА

КУШАЕВ ОҚУЛАРЫ

халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағы

***

Сборник международная научно-практическая конференция

КУШАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ

Орал – 2022

ӘОЖ/УДК 001
КБЖ/ББК 72
К 89

Жалпы редакциясы/Общая редакция:

Серғалиев Н.Х. – биология ғылымдарының кандидаты, қауымдас-тырылған профессор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің ректоры

Редакциялық алқа / Редакционная коллегия:

Ахмеденов Қ.М. – география ғылымдарының кандидаты, қауымдас-тырылған профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ ҒЖ және ХБ жөніндегі проректоры

Нестеренко Г.И. – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, тарих, экономика және құқық факультетінің деканы

Байбулсинова А.С. – тарих ғылымдарының кандидаты, ҚР тарихы кафедрасы меңгерушісі

Клышев Е.Е. – тарих магистрі, ҚР тарихы кафедрасының оқытушысы

Сагидуллаев Д.З. – тарих магистрі, ҚР тарихы кафедрасының оқытушысы

ISBN 978-601-266-496-6

К 89 КУШАЕВ ОҚУЛАРЫ = КУШАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ: хал.ғыл.-тәж. конф. матер = Матер. меж. науч.-прак. конф.. – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚУ РБО, 2022. - 144 б. – Қазақша, орысша.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ.....	5
КІРІСПЕ.....	6
I СЕКЦИЯ.....	7
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАС ДӘУІРІ, ЕРТЕ КӨШПЕНДІЛЕР ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАР АРХЕОЛОГИЯСЫ.....	7
<i>Мамиров Т.Б., Куандық С.Р.</i> ИССЛЕДОВАНИЯ КАМЕННОГО ВЕКА В ОКРЕСТНОСТЯХ ГРОТА ТОЛЕУБУЛАК В 2021 ГОДУ.....	7
<i>Кольцов П.М., Клышев Е.Е.</i> ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ КАМЕННОГО ВЕКА АСТРАХАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	111
<i>Сагидуллаев Д.З.</i> ИСТОРИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ГОРОДИЩ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО ПРИКАСПИЯ.....	166
<i>Нагимова А.С.</i> ЖИЗНЬ И РОЛЬ Б.Ф. ЖЕЛЕЗЧИКОВА В АРХЕОЛОГИИ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА.....	21
II СЕКЦИЯ.....	24
МЕМЛЕКЕТ ПЕН ХАЛЫҚ ТАРИХЫ: ТІЛ, МӘДЕНИЕТ, ДӘСТҮРЛЕР ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАРИХ.....	24
<i>Ақбалына Б.Е., Кабешова Д.А.</i> ӘЛЕМ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ НАУРЫЗДЫ ТОЙЛАУ ДӘСТҮРЛЕРІ.....	24
<i>Сарсенғалиев Ф.С.</i> ВВЕДЕНИЕ ЕДИНЫХ УЧЕБНИКОВ ПО ПРЕДМЕТАМ «ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА» И «ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ», В РАМКАХ ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ.....	28
<i>Конисбаева А.К.</i> «ОМЕГА» ӨНДІРІСІНДЕГІ ЖАҢА БАҒЫТ (1978-1982ЖЖ).....	32
<i>Жиналиев Ф.Т.</i> ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ИСЛАМ ДІНІНІҢ КӨРІНІСТЕРІ.....	38
<i>Жиналиев Ф.Т.</i> ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ НЕКЕ САЛТЫНЫҢ ИСЛАМ ДІНІМЕН АРА – ҚАТЫНАСЫ.....	41
<i>Хайруллина Г.С., Сдыков М.Н.</i> ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ МЕН ДАМУЫ.....	42
<i>Жексенов А.</i> БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МҰНАЙ КЕН ОРЫНДАРЫ.....	46
<i>Сагидуллин С.Е.</i> БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ КӨЛІК-ҚАТЫНАС БАЙЛАНЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ (БҚО МА ФОТОҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ).....	50
<i>Шакенова Д.М.</i> КӘСПОДАҚТАР ҚОҒАМДЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ОБЪЕКТИВТІ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ.....	56
<i>Камнева Е.М.</i> ТРАДИЦИОННЫЕ КАЗАХСКИЕ МУЖСКИЕ ГОЛОВНЫЕ УБОРЫ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ.....	61
<i>Сарсембаев А.Н.</i> ВЛИЯНИЕ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ НА ОБОСТРЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ДЖУТОВ.....	65
<i>Окасова А.</i> ПОГОН ТАҚҚАН ГЕНЕРАЛ-ЛЕКТОР АСЫЛБЕК ЖАМАНБАЕВ.....	69
<i>Кубаев А.С.</i> ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АКАДЕМИКА М.Х. АСЫЛБЕКОВА.....	71
<i>Ильясов А.Ж.</i> АҚСАЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ.....	74
<i>Мусина Ш.А.</i> ОРАЛДЫҢ ОРАЛМАНДАРЫ.....	80

<i>Сисенова А.С.</i> МЕРГЕН ҚЫЗ - МҮСЛИМА ҚОЖАХМЕТОВА.....	83
<i>Опиев Д.Ж.</i> БАТЫС АЛАШОРДА ҚАЙРАТКЕРІ, ҚАЗАҚТЫҢ ТҰҢҒЫШ МҰНАЙ БАРЛАУШЫГЕОЛОГЫ - БЕРКІНҒАЛИ АТШЫБАЕВ.....	85
<i>Хайруллин А.С.</i> ЖАҢАҚАЛА АУДАНЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ.....	88
<i>Айжарикова А.С.</i> ҚАЗАҚТАН ШЫҚҚАН ГУБЕРНИЯ ПРОКУРОРЫ	94
<i>Захарова А.М.</i> ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ БАҚТЫҒАЛИ БИСЕНОВТИҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ	98
<i>Мухамбетов А.АҚЫН,</i> ҚАЙРАТКЕР ҚАДЫР МЫРЗАЛИЕВ ЖӘНЕ ҚОҒАМ МӘСЕЛЕСІ	103

АЛҒЫ СӨЗ

АХМЕДЕНОВ ҚАЖМҰРАТ МАҚСОТҰЛЫ
*география ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің
ғылыми жұмыс және халықаралық байланыс жөніндегі проректоры*

Қайырлы күн конференцияға қатысушы қонақтар, құрметті ғалымдар! «Кушаев оқулары» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияға Қош келдіңіздер! Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев "Тәуелсіздік бәрінен қымбат" атты мақаласында атап көрсеткендей, қазақ тарихшыларының алдында ұлт тарихын қайтадан заманауи үлгіге сәйкес жаңадан жазу міндеті тұр. Демек, Отандық тарихшылардан мемлекет пен халық үлкен үміт күтіп отыр және оларға артылар жүкте орасан. Бүгінгі тарихшы, археолог ғалымдарға арналған конференция аталған міндетті бір парасын талдауға бағытталған. Бүгінгі ғылыми талдауда Ұлттық тарихымыздың топырақ астында қалған, халқымыздың әлемді таң қалдырған рухани және материалдық мәдениетімізді айқындап, жан-жақты қарастырамыз деп ойлаймын. Осының барлығы жастарға эстетикалық және патриоттық тәрбие берудің құралы болмақ. Тарихи білімі бар азаматтың мәдениетті, білімді, жан-жақты адам болып өстендігі белгілі. Болашақ жас ғалымдар және тарихшы-ұстаздар ретінде, өз халқының тарихын жан-жақты зерттеп, оны насихаттап, еліміздің гүлденуіне үлес қосуға ат салысатындықтарыңызға бек сенімдімін! Осы жерде тарихшығалым, академик Манаш Қозыбаевтың: «Тарихшылардың өз халқының алдындағы қарызы белшеден» - деген сөзі еске түседі. Ал сол тарихшылар мінекей, сіздер! Ендеше, бүгінгі ғылыми конференцияда қоғам алдындағы қарызының да парызының да толығымен өтеуі ретінде тарих, археология ғылымының жаңалықтарын қарастырып, өз зерттеулеріңіз бойынша, деректі дәлелдеріңізбен тың мағлұматтарды ғылыми айналымға қосады деп санаймын. Конференция жұмысына сәттілік тілеймін!

КІРІСПЕ

СДЫКОВ МУРАТ НАУРЫЗГАЛИЕВИЧ
Тарих ғылымдарының докторы, профессор

Құрметті конференцияға қатысушылар! Бүгін біз М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінде жыл сайын дәстүрлі түрде өтетін «Кушаев оқулары» атты ғылыми-тәжірибелік конференцияға жиналып отырмыз. Ғаяз Абдувалиұлы Кушаев - археолог, тарих ғылымдарының кандидаты (1969), Қазақстанның оқу-ағарту ісінің үздігі. Ұлы Отан соғысына қатысқан. 1953 ж. ҚазМУ-дің тарих факультетін бітірген. 1945-65 жылы Қазақстан ғылым академиясының Тарих институтында кіші ғылыми қызметкер, 1967-92 ж. Орал педагогика институтында оқытушы, кафедра меңгерушісі болған. Оның ғылыми жұмыстары Қазақстанның оңтүстік және батыс бөлігінің ежелгі тарихын археологиялық тұрғыдан зерттеуге арналған. «Іле» және «Тувамоңғол» атты ғылыми археологиялық экспедициясына қатысқан, Батыс Қазақстан өңірінің ежелгі мәдениетін зерттеу жұмыстарына жетекшілік етті. Көне ескерткіштер жөнінде мол материал жинақтап, қорыту нәтижесінде тұңғыш рет Орал облысының археологиялық картасын жасады. Ғалымның ғылым жолындағы өлшеусіз еңбегі, ғылымға деген адалдығы мен өз ісіне деген жауапкершілігі өзінен кейінгі буынның құрмет сезімін туғызады әрі археология ғылымына деген қызығушылықты арттырады. Ғалымның Сондықтан, бүгінгі қол алынып отырған ғылыми конференция жұмысына тың бастамалар тілей отырып, ғалымдарға тарихи тәжірибесін байытып, ғылымдағы жетістіктері көп болсын деп тілейміз!

І СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАС ДӘУІРІ, ЕРТЕ КӨШПЕНДІЛЕР ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАР АРХЕОЛОГИЯСЫ

АРХЕОЛОГИЯ ЭПОХИ КАМНЯ, РАННИХ КОЧЕВНИКОВ И СРЕДНЕВЕКОВЬЯ КАЗАХСТАНА

УДК 902/904 (574)

ИССЛЕДОВАНИЯ КАМЕННОГО ВЕКА В ОКРЕСТНОСТЯХ ГРОТА ТОЛЕУБУЛАК В 2021 ГОДУ

МАМИРОВ Т.Б.

к.и.н., ведущий научный сотрудник

Института археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы

КУАНДЫК С.Р.

магистр археологии и этнологии, младший научный сотрудник

Института археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы

В 2021 году археологическим отрядом Института археологии им. А.Х. Маргулана были продолжены работы в окрестностях грота Толеубулак Мугалжарского района Актюбинской области. Работы велись в рамках региональной программы «Сакральная география Актюбинской области» инициированной Акиматом Актюбинской области.

Местность Толеубулак получил широкую известность в научной литературе, благодаря обнаружениям памятников палеолита, а также одних из уникальных памятников наскального искусства Казахстана (Деревянко и др., 2001а; Деревянко и др., 2001б; Онгар и др., 2009; Самашев, 2006).

В предыдущем 2020 году, были проведены подробные съемки петроглифов в большом и малом гротах Толеубулак на миколенту (Байтлеу и др., 2022), а также проведены разведочные работы, в ходе которых были обнаружены археологические находки в виде многочисленных каменных орудий, что свидетельствуют о заселении Мугалжар человеком еще в ашельское время, о своеобразии развития его культуры в палеолите и о местных традициях искусства, развивавшихся в раннем голоцене (Мамиров и др., 2020).

В 2021 году основной целью работ был осмотр многочисленных родников в верховьях реки Жем, для поиска стратифицированных памятников, а также продолжение работ на памятнике Толеубулак 3, открытом в 2020 году.

На стоянке Толеубулак 3, расположенном на правом борту родника Андакулбулак (с самым большим дебитом воды в окрестности), в 2020 году в ходе закладки шурфа глубиной около 50 см, были выявлены каменные артефакты из кремнистой породы (технический скол с площадки нуклеуса, медиальный фрагмент пластины, полукраевой скол с ретушью) и кварцитовидного песчаника (сколы без вторичной обработки).

В 2021 году чуть восточнее шурфа был заложен раскоп площадью 16 кв. м., глубиной 0,4 м. Раскоп велся послойно по 20 см с просеиванием грунта (Мамиров и др., 2021).

На глубине 0-20 см было обнаружено 20 каменных артефактов и 2 неидентифицируемых фрагмента керамики. Орудийный набор представлен следующими типами: топор треугольной формы с бифасиальной обработкой лезвия со следами забитостей, края слабо выпуклые отвесные, скошенные к ухвату; массивный отбойник округлой формы со следами утилизации на рабочей части; два целых скола и

один фрагмент отщепа со следами ретуши. Остальные артефакты представлены отходами производства.

На глубине 20-40 см было зафиксировано 12 каменных артефактов и 8 мелких фрагментов лепной керамики. Орудийный набор представлен следующими типами: отщеп овальной формы со следами забитостей на левом крае – лезвие образованное бифасиальной ретушью, правый край и дистальная части изделия обработаны субпараллельной ретушью; боковое скребло на отщепе; рубящее орудие – лезвие со следами забитостей, оформленное бифасиальной ретушью на дистальном крае с частью правого края; концевой скребок на полукраевом отщепе из полупрозрачного кремня; нож с обушком на пластинчатом отщепе листовидной формы; пластинчатый отщеп с зубчатой ретушью на левом вогнутом крутом краю.

Остальные изделия представлены отходами производства: фрагменты сколов и нуклевидный обломок.

Судя по распределению каменных артефактов в раскопе, более высокая концентрация их характерна для центральной и южной части раскопа, находящихся гипсометрически ниже северной, что связано с делювиальными процессами накопления отложений в более нижних частях. Полученный материал, малочисленный и разновременный, относящийся к заключительным этапам каменного века и эпохи бронзы.

В первичном расщеплении характерно изготовление отщепов средних размеров, на это указывают нуклеусы и нуклевидные обломки, содержащие негативы снятий отщепов шириной от 30 до 80 мм, а также отходы производства. Орудийный набор в коллекции составляет 32% от общего числа коллекции, представлен сколами со вторичной ретушью – режущие и рубящие орудия, реже скребки. Сделать более детальный вывод в отношении каменной индустрии стоянки невозможно, по причине малочисленности коллекции (Мамиров и др., 2021, с. 118).

В ходе разведочных работ были заложены шурфы возле родников Акбулак, Мибулак, Шибулак, Андакулбулак, Толеубулак, Имашбулак.

Информативными стали шурф №2 размерами 2x1 м заложённый в 170 метрах восточнее родника Толеубулак. Мощность рыхлых отложений составило 0,6 м до подстилающего суглинка светло-коричневого оттенка. Распределение находок по горизонтам выглядит следующим образом. На глубине 0-10 см выявлено три скола без вторичной обработки. На глубине 10-20 см – массивный отбойник продолговатой со следами утилизации на рабочем конце изделия. На глубине 20-30 см было обнаружено пять артефактов, среди них единственное орудие – острое из подтреугольного скола. На глубине 30-40 см было обнаружено три вторичных фрагмента сколов. На глубине 40-50 см зафиксированы фрагмент скола и дистальный фрагмент пластинчатого отщепа с зубчатой ретушью. На глубине 50-60 см обнаружены скол с обушком и концевой скребок на отщепе.

Всего в шурфе №2 обнаружено 16 артефактов из кварцитовидного песчаника. Погребенные отложения, представляют собой делювиальный шлейф из гипсометрически выше расположенных террас, и не позволяет интерпретировать его как инситные отложения. Обнаруженный в шурфе материал, является однородным с подъемными сборами на дневной поверхности.

Перспективными являются шурфы №7 и №8 заложённые в окрестностях родника Андакулбулак. Шурф №7, размерами 1x1 м и глубиной 60 см, представлен следующими артефактами. На глубине 0-20 см обнаружены неидентифицируемый фрагмент кости, а также два небольших плохо идентифицируемых фрагмента керамики. На глубине 20-40 см зафиксированы: боковой скребок на вторичном отщепе, дистальный фрагмент пластинчатого отщепа и два массивных обломка вторичных отщепов без обработки, два мелких фрагмента неидентифицируемых костей и таких же два фрагмента лепного сосуда. На глубине 40-60 см был обнаружен один массивный

нуклевидный обломок вытянутой формы со следами сколов опробования (долотовидное орудие).

Шурф №8 заложен на более высоком участке нежели шурф №7, размерами 1x1 м глубиной 1 м. На глубине 0-20 см было обнаружено два неидентифицируемых фрагмента костей, три мелких фрагмента керамики и целый вторичный отщеп без обработки. На глубине 20-40 см были обнаружены три неидентифицируемых фрагмента костей и три фрагмента керамики. На глубине 40-60 см было обнаружено шесть фрагментов костей (2 асыка), один фрагмент керамики и два каменных обломка. На глубине 60-80 см обнаружено десять фрагментов костей, семь фрагментов керамики, и два вторичных отщепа без обработки. На глубине 80-100 см происходят: фрагмент керамики, вторичный отщеп без обработки и три обломка.

Ввиду близости строений этнографического времени к шурфам №7 и №8, рыхлые отложения в верхней части шурфов были подвергнуты антропогенному воздействию – переотложены. Находки в шурфе в верхних горизонтах расположены в перемешанных отложениях, очень с сильным антропогенным воздействием в этнографическое и сравнительно недавнее современное время.

Интересный материал был получен с шурфа №10, расположенном в 1,1 км к юго-востоку от грота Толеубулак, в непосредственной близости от полевого стана на первой надпойменной террасе. Размеры шурфа составили 1x1 м, глубина до 0,65 м.

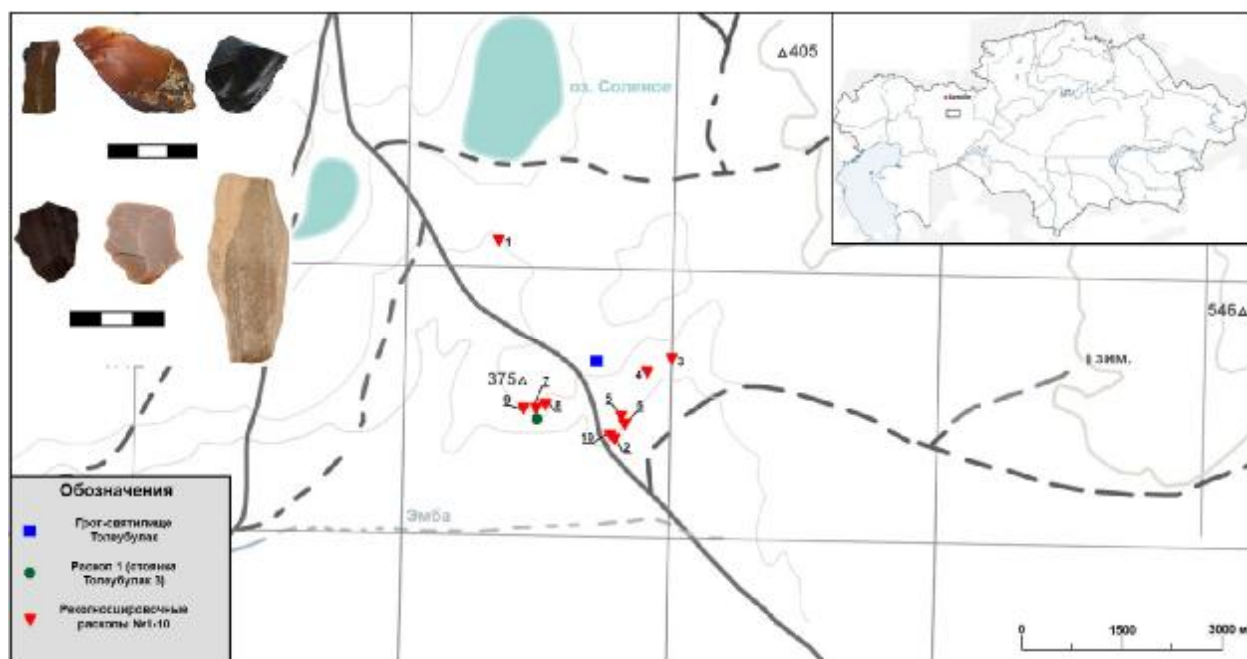
На глубине 0-20 см были обнаружены заготовка бифасиального орудия на массивном сколе, зубчатое орудие на полукраевом отщепе, дистальный фрагмент пластины с ретушью, два целых вторичных скола, один со следами утилизации, обломок орудия из кремня черного оттенка, осколок из кремня серого цвета без обработки и отбойник.

На глубине 20-40 см обнаружены нуклеус на отщепе округлой формы, отщеп с ретушью ромбовидной формы, орудие на отщепе (боковое скребло?), пластина без вторичной обработки, медиальный фрагмент пластины без вторичной обработки, краевой отщеп из кремнистой породы и два осколка.

На глубине 40-60 см обнаружены технический скол (скол оживления ударной площадки нуклеуса «таблетка»), скребло поперечное вогнутое на отщепе, три режущих орудия с обушком, полукраевой отщеп трапециевидной с ретушью утилизации, два вторичных отщепа без обработки, обломок орудия.

Материалы, полученные в шурфе №10 свидетельствуют что памятник является разновременным, где встречаются артефакты как позднего палеолита, так и неолита. На дневной поверхности недалеко от шурфа был обнаружен одноплощадочный нуклеус для пластин призматической формы из кремня зеленоватого оттенка с негативами снятия пластин шириной от 3,5 до 9 мм.

Таким образом, работы 2021 года, с выявлением памятников с погребенными отложениями свидетельствуют о перспективности открытия, как стратифицированных неолитических-энеолитических объектов, так и поселений эпохи бронзы в верховьях реки Жем.

Карта заложенных шурфов
(1 вставка – каменные артефакты, 2 вставка – район исследований)

Список литературы:

Байтлеу Д.А., Таймагамбетов Ж.К., Мамиров Т.Б. Пространственная организация и наскальные рисунки большого грота Толеубулак в Мугоджарах // *Stratumplus.* – №2. – 2022. – С. 219-232.

Деревянко А.П., Петрин В.Т., Гладышев С.А., Зенин А.Н., Таймагамбетов Ж.К. Ашельские комплексы Мугоджарских гор (Северо-Западная Азия). – Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, 2001а. – 136 с.

Деревянко А.П., Петрин В.Т., Гладышев С.А., Таймагамбетов Ж.К., Ламин В.В., Искаков Г., Абсадык Ж. Открытие петроглифов в верховьях р. Эмба в Мугоджарских горах // *Проблемы археологии, этнографии и антропологии Сибири и сопредельных территорий.* – Том VII. – Новосибирск: Изд-во Инст-та археологии и этнографии СО РАН, 2001б. – С. 100-103.

Мамиров Т.Б., Таймагамбетов Ж.К., Байтлеу Д.А., Мамиров К.Б. Памятники эпохи неолита у родника Толеубулак и в верховьях р. Эмба // «Кадырбаевские чтения-2020». Сборник материалов VI Международной научной конференции. – Актобе, 2020. – С. 67-74.

Мамиров Т.Б., Таймагамбетов Ж., Куандык С.Р., Мамиров К.Б. Рекогносцировочные работы в окрестностях грота Толеубулак в 2021 г. // *Археология Казахстана.* – №4(14). – 2021. – С. 105-120.

Онгар А., Нурпеисов М., Киясбек Г., Логвин А., Жетписбай Н. Археологические памятники микрорайона Толеубулак-Егиндибудак (предварительные итоги работ) // *Вопросы истории и археологии Западного Казахстана.* – 2009. – №1. – С. 197-213.

Самашев З. Петроглифы Казахстана. – Алматы: Өнер, 2006. – 200 с.

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ КАМЕННОГО ВЕКА АСТРАХАНСКОЙ ОБЛАСТИ

КОЛЬЦОВ П.М.

Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, Элиста, РФ

КЛЫШЕВ Е.Е.

Преподаватель, магистр кафедры истории РК, ЗКУ имени М.Утемисова, Уральск

Астраханская область расположена на юго-востоке Восточно-Европейской равнины в пределах Прикаспийской низменности, в умеренных широтах, в зоне пустынь и полупустынь. Область узкой полосой протянулась по обе стороны Волго-Ахтубинской поймы на расстоянии более 400 километров. Основной ландшафт области представлен молодого-волнистой пустынной равниной осложненной огромными массивами бугров, песков, сухими ложбинами, озерами, карстовыми формами рельефа и др. Современная абсолютная отметка Каспийского моря располагается на уровне 27 м ниже уровня Мирового океана. К северу абсолютные отметки поверхности увеличиваются и в самой северной части области достигают плюс 15 – 20 м. [1, стр 7-8].

Историю исследования памятников каменного века астраханской области можно условно разделить на четыре этапа:

- первый этап 20 – 50 годы XXвека;
- второй этап 60-70 годы XXвека;
- третий этап 80-90 годы XXвека;
- четвертый этап начало XXI века.

Начиная с XVIII в. Интерес к древностям северокаспийской области проявляли такие крупные исследователи как П.С.Паллас, И.И.Лепехин, а позднее И.А.Житецкий, участники Каспийской и Кумо-Маньчской экспедиций. Согласно мнению Н.Д.Пацукевича, который по решению совета Петровского общества исследователей Астраханского края в 1888 г. посетил район Маньча. Он пишет, что «местность эта очень интересна и в археологическом отношении, так как там находится масса курганов, в которых бывают скелеты и которые не только не раскапывались с соблюдением научных правил, но даже не описаны; кроме того, там же находят кремневые и бронзовые орудия» [2, с.17].

В «Археологии России» графа А.С.Уварова при описании Астраханской губернии приводятся сведения об обнаружении «Наконечник от стрелы, собрания Имп. Географ. Общества, из красно-бураго кремня; со стержнем как №4320. Найден при раскопках песочных ям, вместе с бронзовыми вещами, в Рын-Песках, внутри Букеевской орды» [3, с. 143].

Таким образом, многие ученые во время своих естественнонаучных исследований попутно собирали материалы по истории, этнографии и археологии края. Конечно, говорить о подлинном научном изучении памятников археологии в это время не приходится. Однако сам факт первичного накопления сведений о древностях прикаспийского региона, их фиксации и упоминание в научных отчетах является большим достижением для того времени [4, с.29].

Однако начало регулярным исследованиям памятников каменного века Северного Прикаспия берет свое начало в конце 20-х годов прошлого столетия. Коллективом саратовских археологов под руководством профессора П.С.Рыкова были проведены первые систематические археологические разведки. Разведочными маршрутами были охвачены песчаные массивы в районе с.Болхуны и станции Сероглазово на

левобережье Волги у сел Басы и Зензели. Исследователи отметили приуроченность стоянок к побережьям водоемов, а также переотложенный характер археологического материала. Кремневые изделия и древняя керамика соседствовали с находками эпохи бронзы и более поздних периодов. [5, с.53-59]

В 1929 году появилась обобщающая работа Т.М. Минаевой «Кремневая индустрия Нижнего Поволжья» по нижневолжским микролитам. Автор опубликовала музейные коллекции кремневых изделий собранных по рекам Хопер, Медведица, Щелкан, Волга (правый и левый берег), Еруслан, Торгун, Ахтуба. Анализ кремневой индустрии был проведен путем типологического сравнения с неолитическими комплексами Украины и Крыма, отметив однородность нижневолжской каменной индустрии. Однако частый факт совместного залегания микролитов с керамикой эпохи бронзы не позволил ей хронологически верно расчленить материалы. Выводы Т.М. Минаевой о принадлежности кремневых комплексов Нижнего Поволжья к периоду энеолита – бронзы был принят последующими исследователями [6, с.3-27].

Репрессии 30-х годов оказали пагубное воздействие на археологическое исследование региона. Работы в данном направлении были возобновлены лишь в конце 40-х годов прошлого столетия, и связаны с именами талантливых учеников и соратников репрессированного Рыкова П.С. – Е.И.Крупновым, Т.М.Минаевой, И.В.Синициным, а также сотрудником Эрмитажа В.Д.Белецким.

В 1946 г. И.В.Синицин возобновил разведочные работы в Северо-Западном Прикаспии. Маршрут экспедиции охватил территории от р.Кумы до Астрахани в пределах Бэровских бугров, повторно были осмотрены окрестности сел Басы и Зензели. Результатом экспедиции стало обнаружение дюнных стоянок содержащие материал отнесенные исследователем к энеолитическому времени [7, с.64].

В конце 50-х годов В.Д.Белецким были проведены исследования в южной части Волго-Уральского междуречья. Полученные в Рын-песках материалы вошли в археологическую литературу как «сборы у Досанга и Иссекея» и часто упоминались в литературе 60-х - 70-х годов, касающейся проблем неолита и энеолита Восточной Европы [8, с.18-30].

С открытием новых памятников шло дальнейшее осмысление накопленного материала. Прежние взгляды исследователей на хронологию микролитических памятников к началу 50-х годов претерпели существенные изменения. Неустойчивость этих взглядов объясняется, в первую очередь, узостью источниковедческой базы, основанной фактически на подъемном материале, полученных с развеянных дюн. Смешанный характер таких источников вносил определенные трудности в его интерпретацию. Это обстоятельство позволило некоторым исследователям вносить сомнения по поводу возможности использования подъемного материала для широких исторических построений [9, с.638].

Важным результатом первых экспедиций явилось открытие древних местонахождений с кремневой индустрией и введение их в научный оборот. Работы первых исследователей прикаспийских древностей, можно отметить, что памятники с кремневым инвентарем еще не получили в них верной оценки, так как смешанный характер комплексов и отсутствие должной научной классификации археологических памятников не позволили авторам извлечь наиболее полную информацию, заложенную в этих источниках [10, с.35]. В целом, публикации 30-х-50-х годов носили преимущественно описательный характер и не содержали детальных сравнительных характеристик кремневого инвентаря. Отсутствуют в них и попытки культурно-хронологического членения собранного материала.

Следующим этапом в истории изучения каменного века Астраханской области может быть назван период второй половины 60-х-70-х гг. В это время были предприняты гораздо более широкие и планомерные исследования. Связаны они,

прежде всего с именем А.Н.Мелентьева. Перед ним стояли следующие исследовательские задачи:

- произвести полное рекогносцировочное исследование Северного Прикаспия;
- выяснить и уточнить территориальное соотношение Азиатского и Европейского ареалов распространения памятников с геометрическими микролитами;
- проверить и уточнить связь памятников с кремневой микролитической индустрией и древнеямной культурой;
- установить характер размещения памятников различных эпох в связи с определенными орографическими условиями Северного Прикаспия [11, с.2-4].

Астраханская экспедиция ЛОИА АН СССР, которую он возглавлял, в 1967-70, 72 годах обследовала от полуострова Мынгыстау до Кумо-Маньчской впадины. В результате разведочных работ было открыто более 400 стоянок и местонахождений с каменным инвентарем. Однако, не смотря на огромное количество полученного материала, в научный оборот он был введен автором в крайне сжатом и обобщенном виде. Это относится как к форме подачи коллекций отдельных памятников, так и к аналитической части публикаций. Все немногочисленные работы А.Н.Мелентьева тезисны, суммарны и в то же время содержат смелые гипотезы и широкие обобщения, не подкрепленные развернутой аргументацией. Это серьезно затрудняет использование их в качестве полноценного источника информации, что вызвало у отдельных специалистов резкие критические замечания [12, с.169].

В то же время Мелентьев А.Н. объединил памятники с кремневым инвентарем и древней керамикой в так называемую сероглазовскую культуру, по месту первых сборов материала П.С.Рыковым (1928 г.), с ареалом распространения от р.Урал до Кумо-Маньчской впадины [13, с.112-117]. Большая часть памятников сероглазовской культуры была отнесена автором к эпохе неолита, а 17 стоянок датированы мезолитическим временем (Истай I - IV, Джамбул II, Джамбул-Сор I, Кадыр-Гали I, Кок-Мурун, Кошелак I, Тюкей I - III, Лаубай, Бес-Оба I, Караузек I, Асанбай I, Тайсуган-Сор I) [14, с.107]. Хронологические рамки культуры установлены им с VIII по VI тыс. до н.э. Основанием для таких построений послужили аналогии с ближневосточными мезолитическими памятниками типа Зарзи и Шанидар B2, а на неолитическом этапе – с поздним Натуфом [15, с.101]. Для уточнения датировки сероглазовских памятников Мелентьев А.Н. попытался увязать топографию мезо-неолитических стоянок с геохронологической шкалой позднечетвертичных колебаний уровня Каспийского моря [16, с.101].

В целом, несмотря на некоторые спорные моменты в работах А.Н.Мелентьева, они в значительной степени дополнили источниковедческую базу. Заслугой ученого является также попытка построить на подъемном материале периодизацию и хронологию каменного века Северного Прикаспия. Впервые североприкаспийский регион был представлен как самостоятельный очаг сложения культур позднего каменного века, имеющих свою культурную специфику.

В 60-70 –е года XX столетия вышел ряд книг и статей, авторы которых в той или иной степени касались проблем каменного века северокаспийского региона и Нижней Волги. Отметим наиболее существенные из них. В первую очередь к таковым относятся работа А.А.Формозова. В монографическом исследовании «Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке» исследователь отмечает, что в нижневолжские микролитические стоянки связаны своим происхождением с Кавказом, где раньше всего появляются геометрические орудия [17, с.55].

В 1960 году вышла работа И.В.Синицина, где были подведены итоги археологического исследования Приморских районов. Автор подчеркивал микролитоидность инвентаря и обилие геометрических форм на дюнных стоянках. Часть вещей он отнес к неолитическому времени и отметил их общность с кремневыми орудиями Нижнего Поволжья, Крыма и Северо-Восточного Кавказа [18, с.133-152].

Вопросов, связанных с древней историей рассматриваемого нами края, касался и Г.Н.Матюшин. По его мнению, стоянки Нижнего Поволжья имеют большое сходство с памятниками каменного века крымско-кавказского типа и могут быть датированы мезолитическим временем [19, с.237-341].

Третий этап в изучении каменного века Северного Прикаспия охватывает период 80-х — 90-е годы. Данный этап связан с деятельностью Прикаспийской экспедицией Куйбышевского пединститута (ныне Поволжская государственная социально-гуманитарная академия) под руководством И.Б.Васильева, проводившая археологическое исследования края в течение 10 полевых сезонов с 1980 по 1989 гг. Исследования первобытных памятников региона приобрели в это время целенаправленный и систематический характер. Задачами Прикаспийской экспедиции были следующие:

- детальное обследование отдельных микрорайонов;
- выявление памятников с культурными слоями и их раскопки;
- привязка к этим эталонным памятникам развешенных стоянок;
- выделение культурных типов памятников;
- составление культурно-хронологической схемы региона. [20, с.3].

Основными сотрудниками Прикаспийской экспедиции стали - И.Б. Васильев, П.П. Барынкин, А.А. Выборнов, Е.В. Козин, Ю.И. Колев, А.М. Комаров, П.Ф. Кузнецов, А.А. Ластовский, А.Е. Мамонов. В работах экспедиции приняли участие сотрудники и студенты исторического факультета КГПИ, школьники – участники археологических кружков.

Экспедицией были охвачены районы южной части Волго-Уральского междуречья, а также районы низовьев рек Большой и Малый Узень. В результате проведенных работ были обнаружены и введены в научный оборот десятки стоянок и местонахождений с каменным инвентарем относящиеся к периодам от мезолита до ранней бронзы, в том числе 12 памятников разных периодов с культурным слоем. Во многом успешная деятельность экспедиции в непривычных условиях пустыни объясняется завязавшимся в 1979 г. сотрудничеством И.Б. Васильева с прекрасным знатоком пустыни, сотрудником Досангской противочумной станции П.С. Дубягиным [21, с.32]. Первой была раскопана стоянка Тентек-сор I, где обнаружена плоскодонная керамика с накольчато-прочерченным орнаментом, кремневые изделия, изготовленные на массивных пластинах, в том числе геометрические микролиты (трапеция струганной спинкой) поздних типов. Раскопки стоянок Каиршак I и Каиршак III позволили выделить наиболее ранние неолитические комплексы, отличные от тентексорских.

Изучив все комплексы каменного века, исследователи пришли к выводу, что мезонеолитическое население Северного Прикаспия по своим характеристикам принадлежит к причерноморско-кавказскому кругу культур. Важной чертой прикаспийской экспедиции стало сотрудничество с учеными Института почвоведения и фотосинтеза АН СССР в г.Пушино (ныне – ИФХиБПП РАН), которое позволило получить ценные сведения о динамике климатических и ландшафтных изменений на рубеже плейстоцена-голоцена, при изучении археологических памятников и периодов [22, с.32].

Четвертый этап исследования памятников каменного века Астраханской области включает в себя начало XXI века, когда за короткий период времени были обнаружены и введены в научный оборот более 30 памятников каменного века, крупнейшим из которых является ранне-неолитическая стоянка Байбек – третьего неолитического памятника с сохранившимся культурным слоем.. Данные исследования проводятся под руководством к.и.н. Т.Ю.Гречкиной совместно с самарскими учеными.

Памятник Байбек был обнаружен в 2008 году на песчаных массивах в 11 км к северу от пос Байбек Красноярского района. Стоянка Байбек находится в полупустынной зоне Красноярского района Астраханской области на разрушенном

бархане. Размер памятника также является внушительным и составляет с севера на юг 1000 метров, с запада на восток до 400 метров. В настоящее время вскрыто более 600 кв. м площади стоянки. По результатам археологических исследований проводятся международные конференции с привлечением, как российских ученых, так и ученых Европы [23, с.32].

Список литературы:

1. Ушаков Н.М., Щучкина В.П., Тимофеева Е.Г. и др. Природа и история Астраханского края. – Астрахань: Изд-во Астрахан.пед. ин-та, 1996. – 364 с.
2. Пацукевич Н.Д. Протоколы Петровского общества исследователей Астраханского края за май-декабрь 1888 г. Астрахань, 1890 – 17 с.
3. Уваров А.С. Археология России, т. 2. 1881.с. 143
4. Кольцов П.М., Кольцова К.П. Неолитические культуры северокаспийской области (состояние проблемы): учебное пособие - Элиста: Изд-во Калм. Ун-та, 2014. – 144 с.
5. Рыков П.С. Отчет об археологических работах, произведенных в Нижнем Поволжье летом 1929 г. // Известия Нижневолжского института краеведения. Саратов, 1931. Т.4. С.51-82.
6. Минаева Т.Н., 1929. Кремневая индустрия Нижнего Поволжья // Труды Нижневолжского областного научного общества краеведения. Выш.36. 4.1. Саратов. С.3-27.
7. Синицын И.В., 1960. Археологические памятники Северо-Западного Прикаспия // Труды СОИМК. Саратов, вып. 3. с. 64-76.
8. Белецкий В.Д., 1957. Отчет об археологических исследованиях за 1957 г. // Архив ИА АН СССР. Р-1, № 2536.
9. Ефименко П.П. Первобытное общество: Очерк по истории палеолитического времени. Киев: Изд-во АН Укр. ССР, 1953. Изд. 3-е.
10. Кольцов П.М. Мезолит и неолит Северо-Западного Прикаспия. – Москва: Изд-во ГЖО «Воскресенье», 2005. – 352 с.
11. Мелентьев А.Н., 1969. Отчет Прикаспийского отряда Астраханской экспедиции 1969 г. // Архив ИА АН СССР, р. I, № 3910.
12. Виноградов А.В., 1981. Древние охотники и рыболовы среднеазиатского междуречья М.: Наука. 172 с.
13. Мелентьев А.Н., 1975. Памятники сероглазовской культуры (неолит Северного Прикаспия) // КСИА. №141. с. 112-117.
14. Мелентьев А.П., 1977. Мезолит Северного Прикаспия (памятники сероглазовской культуры) // КСИА. Вып. 149. С. 100-108.
15. Мелентьев А.П., 1978. О хронологии раннего неолита Северного Прикаспия // КСИА. №153. С.99-103.
16. Мелентьев А.П., 1977. Мезолит Северного Прикаспия (памятники сероглазовской культуры) // КСИА. Вып. 149. С. 100-108.
17. Формозов А.А. , 1959в. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М.: Наука. 124 с.
18. Синицын И.В., 1960. Археологические памятники Северо-Западного Прикаспия // Труды Саратовского областного музея краеведения. Вып.3. Саратов.С.133-152.
19. Матюшин Г.Н., 1968.0 "нижневолжских микролитах" //СА. №2. С.237-241.
20. Васильев И.Б. Предисловие // Неолит и энеолит Северного Прикаспия. Куйбышев, 1989. 3 с.
21. А.И. Королев, Средневолжская археологическая экспедиция: история и итоги изучения энеолита //40 лет Средневолжской археологической экспедиции:

Краеведческие записки / Отв.ред Л.В. Кузнецова. – Самара: ООО «Офорт», 2010. – 280 с.: ил. – (Выпуск XV).

22. Васильев И.Б., Иванов И.В. Человек, природа и почвы Рын-песков Волго-Уральского междуречья в голоцене. Москва: Изд-во ООО «Экспертно-консалтинговый центр Интеллект», 1995. – 259 с.

23. Т.Ю.Гречкина, А.А. Выборнов, Д.В. Кутуков. Новая ранненеолитическая стоянка Байбек в Северном Прикаспии. - Самарский научный вестник. 2014. № 3(8). С 79-89.

УДК 902/904

ИСТОРИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ГОРОДИЩЗОЛОТОЙ ОРДЫ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО ПРИКАСПИЯ

САГИДУЛЛАЕВД.З.

*Преподаватель, магистр кафедры истории РК,
ЗКУ имени М. Утемисова, Уральск*

Наблюдения и известия о памятниках в XVIII-XX веках. Первые сведения о поселенческих памятниках междуречий Урала и Волги встречаются в источниках золотоордынского времени. Упоминания об этих памятниках содержит также письменные источники, относящиеся к первым десятилетиям XVIII в.

В начале XVIII в. были составлены подробные карты Каспийского моря, Средней Азии и Кавказа. Одной из них является рукописная карта под названием «Описание Каспийского моря и Узбекской страны с подлежащими провинциями точно означены путешествия царя и другие примечания достойные вещи» [1].

В материалах, оставленных исследователями и путешественниками, такими, как П.И. Рычков, П.С. Паллас, В.Н. Витевский, имеются упоминания о памятниках золотоордынского времени бассейна реки Урал, что являются ценными сведениями для представления исторической топографии памятников этого региона.

В середине XVIII века П.И. Рычков в своей топографии Оренбургской губернии оставил описания развалин Сарайчика [2, с. 5]. Немного позже путешествовавший по пойме реки Урал П.С. Паллас дает некоторые сведения о развалинах Сарайчика и о памятнике золотоордынского времени в районе Узени. Его описания этих памятников содержат исключительно полезную информацию для понимания масштаба этих поселений [3, с. 108-116; 4, с. 250]. Упомянутый памятник в Узенях, вероятно всего, можно отождествить с известным золотоордынским городищем Жалпактал. Кроме этого, в его сведениях находились и упоминания о ногайском городе Шакашин, который он помещал близ Кинделя в русле реки Урал. По совпадению названий Шакашина с городом Shakafni в карте А. Дженкинсона, археологи предположили, что, вероятно, это современное городище Жайык [5].

Историк, краевед, педагог и почётный член Оренбургской учёной архивной комиссии В.Н. Витевский в своей книге отмечает обоснование казаков близ местности т.н. «Голубое городище» [6], что совпадает с современными расположениями города Уральск и городище Жайык.

А.И. Левшин упомянул местность, где, по его предложениям, находились развалины строений и погребений какого-то «калмыцкого города» [7]. В середине XX века на этом памятнике, известном как городище Актобе, производились

археологические исследования. Л.Л. Галкин посчитал возможным соотнести это городище с отмеченным на карте братьев Пицигани пунктом Лаэти [8].

Памятники северо-восточного Прикаспия золотоордынской эпохи первые привлекли внимания исследователей в середине XIX века (Рис. 1). Так, в 1861 г., на Сарайчике произвел небольшие раскопки и визуальную съемку развалин заведующий Уральского войскового чертежного корпуса, топограф, штабс-капитан А.Е. Алексеев [9].

Позже в начале XX века священник сарайчиковской церкви Лоскутов в своем письме в Оренбургскую ученую архивную комиссию предоставляет сведения о топографии Сарайчика того времени [10].

Исследования в XX веке. Новый этап изучения Сарайчика берёт свое начало с исследований Н. Артюзова 1937 году, которые проводились впервые за 70 лет, прошедшие после работ А.Е. Алексеева. В результате его работ на памятнике были заложены 13 траншей, небольшие раскопы; ученому удалось выявить планировку жилых сооружений, но, к сожалению, все иллюстрации, составленные в ходе этих исследований, были утрачены [10].

Инициатором следующего этапа исследования стал А.Х. Маргулан. Под его руководством были организованы полевые экспедиции в северо-восточный Прикаспий в 1950-52 гг., в том числе работы проводились и на памятниках золотоордынской эпохи. Главной целью экспедиции был Сарайчик, на котором экспедиция поставила своей задачей исследование стратиграфии памятника [11].

В 1950 году во главе с археологами Е.И. Агеевой, Т.И. Сениговой и Г.И. Пацевичем производились раскопки Сарайчика. В итоге, из 5 раскопов три заложены на береговой линии. В раскопах были зафиксированы жилые объекты, некрополи и кирпичеобжигательная печь [12]. Вскрытая кирпичеобжигательная печь у юго-западного края территории развалин Сарайчика Г.И. Пацевичем и Т.И. Сениговым датируется XIII-XIV вв. [13].

В течение несколько лет, начиная с 1958 по 1976 годы, краеведом В. Афанасьевым изучались литературные материалы, проводились археологические наблюдения, также собирались подъемные материалы на территории Сарайчика [14].

Археологические раскопки золотоордынского поселения **Актобе-Лаэти** начались с 1974 года и проводились Л.Л. Галкином. Поселение, вытянутое в меридиональном направлении на 200-250 м к западу от древнего русла, активно разрушалось проходящими через него проселочными дорогами и находилось под угрозой разрушения планируемыми строительными работами. Раскопочные работы 1974 года проводились на усадьбе №1, расположенной в южной части памятника [8].

Исследования последующих лет производились в разных частях памятника. Так, заложенный в 1977 году раскоп на юго-восточной окраине имел размеры 35х18 м, и в нем исследовалась усадьба №3. В центральной части поселения у усадьбы №1 были взяты на анализ пробы пыли [15]. В сезоне 1978 года в северной части поселения раскапывалась медеплавильная мастерская [16]. В следующем году исследования была вскрыта площадь 1320 м² в юго-восточной части, где была обнаружена усадьба квартала «А» [17]. Работы 1981 года в раскопе площадью 326 м² проводились в южной части памятника, в квартале «Б», южнее квартала «А». В раскопе зафиксирована усадьба №1 квартала «Б». Остеологический материал, происходящий из этого раскопа, определялся остеологом Института археологии АН СССР В.П. Данильченко [18]. Продолжением исследования квартала «Б» стал сезон 1983 года, где изучалась усадьба №2 этого квартала [19].

Дальнейшие археологические работы Актобе-Лаэти продолжались краеведом В. Афанасьевым. В 1991 г. под его руководством произведены раскопки площадью 350 м² в юго-восточной части поселения, которая примыкала с западной, севера и юго-восточной стороны к раскопкам Л.Л. Галкина [20]. Раскопки 1993 года проводились в

центральной части поселения, где также с севера и с востока примыкали раскопки Л.Л. Галкина [21].

Помимо произведенных археологических раскопок на Актобе-Лаэти исследовательской группой во главе с Л.Л. Галкиным и В. Афанасьевым с начала середины 70-х до начала 90-х годов XX века проводились сезонные наблюдения состояний развалин Сарайчика.

Исследования конца XX века и до сегодняшних дней. С 1996 г. начинается новейший этап изучения районов Уральской долины и городища Сарайчик Западно-Казахстанской археологической экспедицией Института археологии им. А.Х. Маргулана МН – АН РК. В течении более десяти лет исследования с 1996 года по 2009 на Сарайчике проводились обширные археологические раскопки археолога З.С. Самашева. В результате раскопок была вскрыта большая часть городища, которая подвергалась размыву из-за течения р. Урал. Были раскопаны некрополи, восточные бани, ханака, жилые дома, обжигательные печи. Также обнаружилось множества керамические сосуды, металлические изделия и выявлены топография и стратиграфия памятника [22].

С начала XXI в. произошло новое открытие в бассейне реки Урал, где археологи обнаружили остатки поселения золотоордынского времени, находившиеся в 10 км южнее современного г. Уральск. Раскопки этого памятника начались в 2001 году, в результате памятнику дали название **Жайык**.

Начатые в 2001 во главе К.М. Байпаковым археологические раскопки на городище Жайык продолжались в течение несколько лет и закончились в 2005 году. Памятник состоял из собственно поселений площадью около 10 га, и некрополя, находящегося в 2 км от поселений, на возвышении Свистун горы. В ходе археологических исследований изучены кирпичеобжигательная печь, «малая усадьба», «большая усадьба», общественная баня и мавзолеи в некрополи [23; 24; 25; 26; 27].

Археологические исследования на памятнике продолжила экспедиция Центра истории и археологии ЗКО под руководством М.Д. Калменова. В полевых сезонах 2012-2014 годов были проведены исследования с целью получения материалов по особенностям планиграфии городища и раскопки проводились на центральном участке поселения. В результате исследованы общественная баня, обнаружены еще одна кирпичеобжигательная печь, печь для обжига извести и мавзолейное сооружение в некрополе [28;29].

Исследования городище **Жалпактал** площадью 68 га, расположенного на границе Казталовского и Жангалинского районов ЗКО начинаются с 2010 года. В 2010 году на центральной части памятника были произведены разведочные раскопки, а дальнейшие археологические работы проводились с 2011 по 2015 годы. В результате проведенных исследований на памятнике раскопаны три жилых объекта в виде усадеб с несколькими помещениями, а также общественное сооружение – мечеть с минаретом и нефами. Полученные в ходе изучения памятника данные дали важные сведения для понимания поселенческой структуры этого региона, а результаты исследования некрополей памятника дополнили представления о жизни и культуре их населения [30;31;32].

На сегодняшний день ведутся раскопки на городище Актобе-Лаэти под эгидой краеведческого музея Атырауской области, также были проведены аварийно-спасательные раскопки в Сарайчике под руководством З.С. Самашева. Для предотвращения дальнейшей беговой эрозии в районе городища Сарайчик были построены берегоукрепляющие сооружения. В городищах Жайык и Жалпактал археологические раскопочные работы на данный момент не производятся.

Заключение. Несмотря на небольшое количество и низкую плотность концентрации поселений и городищ в пойме реки Урал, этот регион не оставался вне сферы внимания путешественников и исследователей. Оставленные путешественниками, проходившими по этим местам, известия о наличии остатков

памятников сыграли важную роль в последующем обнаружении и идентификации этих объектов археологическими экспедициями. Первые полноценные раскопочные работы в городище Сарайчик показали дальнейшие перспективы исследования в этом направлении. Но, к сожалению, эти работы не были продолжены. Работы Л.Л. Галкина на городище Актобе-Лаэти дали значительные результаты по материальной культуре и градостроительству, а его наблюдения береговых линий городище Сарайчик являются полезными сведениями для представления топографии памятника.

Современное изучение золотоордынских городов этого региона предоставило нам огромную информацию о жизни и быте средневекового населения Северо-Восточного Прикаспия. Раскопки, продолженные в Сарайчике, а также начатые исследования в городищах Жайык и Жалпактал привлекли внимание большого количества ученых, но на сегодняшний день работы продолжаются только на городище Сарайчик.

В результате за все время изучения городов Золотой Орды Северо-Восточного Прикаспия были раскопаны в общей сложности около 25 500 м² площади. Археологические исследования были проведены в два этапа. Первым этапом исследования считаются раскопки советских времен, а второй этап начинается с середины девяностых и продолжается до сегодняшних дней. В советское время при исследованиях на городище Сарайчик были раскопаны около 180 м² площади, а на городище Актобе-Лаэти Л.Л. Галкиным и В. Афанасьевым проведены раскопки на площади более 3000 м². С середины девяностых на городище Сарайчик были исследованы около 16100 м², а с начала 2000-х начались раскопки на городище Жайык и раскопаны более 5500 м², начиная с 2010 года по 2014 году были заложены раскопки в городище Жалпактал на площади около 500 м². В ходе раскопок были достаточно хорошо изучены жилые сооружения памятников. Кирпичеобжигательные печи, керамические мастерские, мечеть и бани исследованы в основном единичных случаях, а некрополи памятников неравномерны, что являются показателями о плохой изученности таких сооружений в рассматриваемых памятниках. Если сравнить в качестве сравнение на результаты исследования Поволжских памятников как Селитренное, Болгар, Царев и Увек за период с начала 2000-х лет можно увидеть достаточно большие изученные площади [33; 34; 35; 36]. Эти показатели сравнение привела к выводу, что памятники Северо-Восточного Прикаспия нуждаются более масштабных и тщательных исследований для более конкретного определения влияния традиции в основании градостроительство и строительных сооружений в этих памятников.

Золотоордынские памятники Северо-Восточного Прикаспия находились в центральной части государство и являлись связующим узлом городов Поволжье с Центральной Азии. Изучения этих памятников дает возможность воссоздать картину историю жизни и быта народов Золотой Орды.

Список литературы:

1. Самашев З.С. Отчет о работах Западно-Казахстанской экспедиции в Атырауской и Мангыстауской областях в 1996 году. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 1997.

2. Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. Ч.1, 1762.

3. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. Часть третья, половина вторая. СПб., 1788.

4. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи (избранные главы). Уралск, 2006.

5. Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А. Средневековое городище Жайык. – Алматы: «Credo», 2005. – 221 с.

6. *Витевский В.Н.* И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г. Т. 1. – Казань: 1897. – 299 с.
7. *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч.II. Исторические известия. СПб, 1832, IX.
8. *Галкин Л.Л.* Отчет о полевых исследованиях в Гурьевской области в 1974 г. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 1974.
9. *Алексеев А.Е.* О развалинах татарского города Сараиль-Джадита // Уральские войсковые ведомости. 1867. №30. С. 2-7.
10. *Артюзов Н.* Отчет о раскопках на месте развалин золотоордынского города Сарайчик в 1937 г. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 1937.
11. *Маргулан А.Х.* Тезисы доклада «Раскопки Сарайчика» на Всесоюзном археологическом совещании 1951 года / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 1951.
12. *Агеева Е.И., Сенигова Т.Н., Пацевич Г.И.* Отчет об археологических работах в Сарайчике за 1950-1952 гг. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 1953.
13. *Пацевич Г.И.* Гончарная печь на городище Сарайчик // Труды ИИАЭ Археология. 1950. – С. 221-224.
14. *Афанасьев В.Г.* Описание подъемного материала с городища Сарайчик 1976 г. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 1977.
15. *Галкин Л.Л.* Отчет о полевых исследованиях в Гурьевской области в 1977 г. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 1977.
16. *Галкин Л.Л.* Отчет о работах в Гурьевской, Мангышлакской областях Казахской ССР в 1978 г. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 1978.
17. *Галкин Л.Л.* Отчет об археологических работах Волго-Уральского археологической экспедиции АН СССР в 1979 г. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 1979.
18. *Галкин Л.Л.* Отчет о работе Волго-Уральской экспедиции ИА АН СССР в северо-восточном Прикаспии в 1981 г. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 1981.
19. *Галкин Л.Л.* Отчет о работах Волго-Уральской археологической экспедиции за 1983 год. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 1983.
20. *Афанасьев В.Г.* Отчет о работе Гурьевского отряда на раскопках золотоордынского поселения Актобе-Лаэти. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 1991.
21. *Афанасьев В.Г.* Отчет о работе Гурьевского археологического отряда на раскопках поселения Актобе-Лаэти в 1993 г. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 1993.
22. *Самашев З.С.* Отчеты археологических раскопок в городище Сарайчик за 1996-2009 гг. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 1996-2009.
23. *Байпаков К.М.* Отчет Уральской археологической экспедиции в 2001 году. Археологические работы в Западно-Казахстанской области. Уральск / Архив Западно-Казахстанского центра археологии и истории, 2001.
24. *Байпаков К.М.* Отчет Уральской археологической экспедиции в 2002 году. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 2003.
25. *Байпаков К.М.* Отчет Уральской археологической экспедиции в 2003 году. Археологические работы в Западно-Казахстанской области. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 2004.

26. *Байпаков К.М.* Отчет о работах на некрополе Кыркоба и городище Жаик Западно-Казахстанской области 2004 года. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 2005.

27. *Байпаков К.М.* Отчет по теме: «Культурное наследие Западно-Казахстанской области: городище Жайык» 2005 года. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 2006.

28. *Калменов М.Д.* Отчет об археологических исследованиях средневекового городища Жайык 2012 г. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 2013.

29. *Калменов М.Д.* Отчет о научно-исследовательской работе: Археологические исследования объектов историко-культурного наследия по теме «Городище Жайык» 2014 года. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 2015.

30. *Марыксин Д.В.* Отчет о раскопках курганного комплекса Лебедевка VIII, Мокринский I, Караозен и городища Жалпактал в 2011 году. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 2012.

31. *Марыксин Д.В.* Отчет о раскопках городища Жалпактал, посления Бауржан-Аяк и курганных комплексов Кошкар и Карозен в 2012 г. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 2013.

32. *Марыксин Д.В.* Отчет о раскопках курганных комплексов Райым I, Алебастрово I, Сегизсай (Лебедевка) VIII и городища Жалпактал в 2014 г. Алматы / Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана, 2015.

33. *Зеленев Ю.А., Пигарев Е.М.* Работы археологической экспедиции на Селитренном городище в XXI в. // Поволжская археология, 2018. №4 (26). С. 235–247

34. *Шарифуллин Р.Ф.* К истории археологического изучения Болгара // Поволжская археология. 2014. №3 (9). С. 56–74.

35. *Кубанкин Д.А.* Археологические исследования на Увекском городище в 2014 – 2017 гг. Основные итоги и перспективы // Археология Евразийских степей. 2018. №5. С. 48–53

36. *Глухов А.А.* Царевское городище: история изучения, историческая топография, хронология: Монография. – Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2015. – 101 с.

УДК94 (574)

ЖИЗНЬ И РОЛЬ Б.Ф. ЖЕЛЕЗЧИКОВА В АРХЕОЛОГИИ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

НАГИМОВА А.С.

Студент ЗКУ имени М. Утемисова

Железчиков Борис Федорович родился 20 октября 1946 года в г. Чудово Новгородской области. В Пермской области на Урале прошло его детство.

В 1964 году закончил среднюю школу. В школе он был избран секретарем ее комсомольской организации.

С 1965 г. По 1967 г. проходил службу в армии, в авиации. После службы в армии поступил в Уральский государственный педагогический институт, который закончил с отличием в 1972 г.

В 1975—1979 годах обучался в аспирантуре Института археологии Академии наук СССР под руководством К. Ф. Смирнова и М. Г. Мошковой.

По окончании очной аспирантуры, Борис Федорович защитил кандидатскую диссертацию и с 1981 г. начал работать в только что образованном Волгоградском

государственном университете. Он заведовал кафедрой всеобщей истории, был деканом исторического факультета, проректором по социальной работе. При активном участии Бориса Федоровича был образован Научно-исследовательский институт археологии Нижнего Поволжья, первым директором которого он стал.

Параллельно с организаторской работой Борис Федорович разрабатывал многие общие курсы для студентов исторического факультета и специальные курсы для специализирующихся по археологии, летом принимал участие в экспедициях. Несмотря на то, что вся работа отнимала у него много времени, Борис Федорович не снижал свою научную активность. Он энергично разрабатывал тему по археологии ранних кочевников Нижнего Поволжья и Южного Приуралья, по которой в 1997 году в Институте археологии РАН и защитил докторскую диссертацию.

У Бориса Федоровича был обширный круг учеников среди студентов, специализировавшихся по археологии, под его руководством они защищали дипломные работы, делали доклады наразного уровня студенческих конференциях. При его непосредственном руководстве защищены две кандидатские диссертации и еще две подготовлены к защите. Борис Федорович оставил богатое творческое наследие, его перу принадлежат около ста опубликованных работ, среди которых несколько монографий. Почти все они посвящены савромато-сарматской проблематике, по которой он являлся одним из ведущих специалистов.

Научная деятельность. С переездом в г. Уральск Гаяза Абдулвалиевича Кушаева в 1968 г., на территории Уральской области (ныне Западно-Казахстанская область Республики Казахстан) начинается новый этап археологических исследований с организации практики студентов-историков, в которой ежегодное участие принимает Б.Ф. Железчиков. Кроме накопления полевого опыта, Борис Федорович проявляет свои научные способности, регулярно участвуя в Урало-Поволжских археологических студенческих конференциях.

Особое место в биографии Б. Железчикова занимает 1969 г., это начало археологических работ экспедиции Уральского педагогического института им. А.С. Пушкина, где принимает участие отряд Института археологии АН СССР под руководством М.Г. Мошковой, который проводил исследования памятников у оз. Челкар и на могильниках Лебедевка I и II. Знакомство с М.Г. Мошковой явилось важным событием в жизни Б.Ф. Железчикова, став началом его становления как ученого-сарматолога. На формирование взглядов и убеждений Б.Ф. Железчикова повлияло изучение Лебедевских курганов, которым он посвятил пять полевых сезонов, с 1977 по 1981 гг.

В 1976 г. создается самостоятельный второй отряд, под руководством Б.Ф. Железчикова и В.А. Кригера, который начинает целенаправленные работы по левобережному Уралу. Всего этой экспедицией были исследованы более двух десятков археологических объектов. К ним относятся такие памятники как могильники у с. Лебедевка, Кос-Оба, Свистун-Гора, Вишневая Балка, Кушум, Тау, Алебастрово II, Жарсуат I-II и др. Материалы этих памятников в сжатом виде, был опубликованы в специальной монографии автора «Археологические памятники Уральской области», вышедшей в 1998 г. в г. Волгоград.

В 1977–1981 гг. продолжились целенаправленные исследования одного из крупных памятников Западного Казахстана – могильного комплекса у с. Лебедевка, расположенного на плато Есен-Амантау, недалеко от границы Актюбинской и Западно-Казахстанской областей Республики Казахстан. Всего за этот период на памятнике было изучено около 160 курганов.

Таким образом, исследования в 70-х гг. XX века на территории Уральского правого и левобережья, особенно Г.А. Кушаева, М.Г. Мошковой, Б.Ф. Железчикова, и В.А. Кригера благоприятно сказались на формировании региональной школы и становлении молодых ученых-археологов. В этом неопределима роль Б.Ф. Железчикова, как одного из

организаторов в стенах Уральского педагогического института им. А.С. Пушкина ежегодных археологических экспедиции. Кроме того, совместные работы вышеуказанных ученых поставила местную археологию на новый уровень, разведками были пройдены огромные территории и учтены более тысячи археологических памятников разных периодов.

По данным Г.А. Кушаева, за двадцатилетний (1968–1988 гг.) период полевых исследований совместной экспедицией Института археологии АН СССР, Уральского педагогического института и Уральского краеведческого музея были исследованы 470 курганов из малоисследованных до этого времени территорий бассейна нижнего течения реки Урал.

На основании новых материалов исследованных в 60–70 гг. XX века Б.Ф. Железчиков в 1980 г. защитил кандидатскую диссертацию на тему «Ранние кочевники Южного Приуралья», а в 1997 году докторскую по теме «Ранние кочевники Южного Приуралья и Нижнего Поволжья в VI–II вв. до н.э.».

В одной из первых работ посвященной катакомбным захоронениям могильника Новопавловка (Западно-Казахстанская область), Б.Ф. Железчиков затрагивал вопросы единства и различия сарматских памятников Нижнего Поволжья и Южного Приуралья. Опираясь новыми материалами из Новопавловских катакомб, автор приходит к выводу о большем сходстве, чем различии памятников двух регионов. Рассматривая вопросы происхождения катакомбных захоронений в степях между Волгой и Илеком, в качестве одного из регионов-доноров предполагал Среднюю Азию, а первоначальное распространение данных типов могил связывал с Южным Приуральем, откуда чуть позже носители данной культурной традиции передвинулись в Нижнее Поволжье.

Другой, не менее важной проблемой, над которой работал Борис Федорович были вопросы происхождения раннесарматской (прохоровской) культуры. Здесь надо заметить, что он был одним из первых, кто обозначил контуры концепции существования одной прохоровской культуры. Совместно с А.Х. Пшеничником в тезисах доклада под симптоматичным названием «Племена Южного Приуралья в VI–III вв. до н.э.», прочитанного на международной конференции, посвященной актуальным проблемам истории сарматов, проходившей в 1994 г. в Волгограде, относительно формирования и развития культуры ранних кочевников Южного Приуралья изложил несколько основных гипотез. По мнению Б.Ф. Железчикова и А.Х. Пшеничника археологическая культура ранних кочевников Южного Приуралья появляется в «готовом сложившемся виде» не ранее второй половины VI в. до н.э., может быть, рубежа VI–V вв. до н.э. На протяжении всего V в. до н.э. шло развитие новой культуры, увеличение количества населения, занятие всего пространства Южного Приуралья. В V в. до н.э. происходит трансформация культуры, в относительно богатых захоронениях появляются признаки раннесарматской (прохоровской) культуры. На рубеже IV–III вв. до н.э. в Южном Приуралье не появляется новая культура, а идет распространение новых приобретенных черт на всей территории.

Таким образом, ученые выступили за объединение савроматской и раннесарматской культур в одну, определяя ее хронологические рамки концом VI–III вв. до н.э. В дальнейшем эта идея одной культуры была поддержана в ряде работ А.Д. Таирова и С.Ю. Гуцалова.

Список литературы:

1. Скрипкин А.С. Памяти Бориса Федоровича Железчикова. Вестник ВолГУ. Вып. 5, 2000.
2. Дуйсенгали М.Н. Вклад Б.Ф. Железчикова в изучение ранних кочевников Южного Приуралья. Самарский научный вестник. Вып. 3, 2016.
3. <http://lib.volsu.ru/veduschie-uchenyie-VolGU/book/txt/Zelezchikov.pdf>

II СЕКЦИЯ

МЕМЛЕКЕТ ПЕН ХАЛЫҚ ТАРИХЫ: ТІЛ, МӘДЕНИЕТ, ДӘСТҮРЛЕР ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАРИХ

ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И НАРОД: ЯЗЫК, КУЛЬТУРА, ТРАДИЦИИ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ

УДК39(574)

ӘЛЕМ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ НАУРЫЗДЫ ТОЙЛАУ ДӘСТҮРЛЕРІ

АКБАЛИНА Б.Е., КАБЕШОВА Д.А.

№26 ЖОББМ, қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдері, Орал

*“Мұсылман жұрттарына ортақ, жылына екі рет
келетін ораза, құрбан айттарын есепке алмағанда,
бізде жалғыз мейрам бар, ол – Наурыз”
Міржақып Дулатов*

Наурыз –көктем мен жаңару мерекесі. Бұл Қазақстанның ең сүйікті және ауқымды мерекелерінің бірі. Сонымен, біз Наурызды не себептен жақсы көреміз? Ұлыстың ұлы күні деп аталып кеткен бұл мейрамның қандай ерекшеліктері бар, әлем халықтары бұл мерекені қалай тойлайды?

Наурыз сөзі- парсыша- ну -«жаңа», рыз - «күн» деген ұғымды білдіреді. Қазақша «жаңа күн», «жаңа жыл», «көктем мерекесі» «ұлыс күн» немесе «ұлы күн» деген мағына береді. Кейде оны «Ақ мерекесі», «сүт мейрамы», «төл ырысы» деп те атап жүр. Қазақта науқан және ырыздық деген сөз бар. Осыған қарағанда, жаңа жылдың ырыздығы дегенді білдіруі де мүмкін ғой.

Қазақ ұғымында бұл күні аспан жұлдыздары бастапқы нүктелеріне келеді. Күн мен түн, жарық пен қараңғы теңеледі. Қыс ызғары қайтады. Төрт түлік мал төлдейді. Адамдардың аузы аққа тиеді. Мал аузы көкке тиеді, жер бетіне шаттық орнайды. Көктем құстары келеді. Қысқы ұйқыдағы жануарлар оянады. Осындай қасиетті күнді қазақ «Ұлыс күн» деп атаған. Наурызды мереке ретінде тойлау дәстүрі жер бетіндегі халықтардың бір қыдыруының тұрмыс салтында бар әдет.

Осы салт-дәстүрлердің кейбіріне тоқтала кетсек, мысалға Әзірбайжанда бұл мейрам күн мен түн теңескен күн ретінде наурызға дейінгі төрт сейсенбі атап өтіледі. Бұл сейсенбілер су, от, жел, жерді білдіреді. Соңғы сейсенбіде балалар көршілерінің есігін қағып, баскиімін қалдырып кетеді. Үй иесі баскиімді танып, сол үйге арнайы сыйлықтар алып барады екен. Дәстүр бойынша «тоңғал» деп аталатын от жағылып, одан жеті рет секіретін болған. Мерекелік дастарқанға өсіп тұрған жасыл бидай сабақтары, қуырылған бидай, жұмыртқалар қызыл түске боялып қойылады.

«Навруз» деп ерекше атайтын Тәжікстан тұрғындары бұл күні «бадж» деп аталатын тағам пісіреді. Бұл тағам қошқардың бас-сирағы мен бидайдан әзірленеді. Дастарқанда «с» әрпінен басталатын жеті түрлі тағам дайындалады. Бұл тағамдармен қатар үстелге айна, балауыз және боялған жұмыртқалар қойылады. Бұл заттардың өзіндік символикалық мән-мағынасы бар: балауыз – адамды жаман рухтан сақтаушы жарық пен от, ал жұмыртқа мен айна - ескі жылдың аяқталуын білдіріп, жаңа жылдың алғашқы күнінің басталғанын сипаттайды. Тәжіктерде Наурыздың басты

символы -от. Яғни, жаңару мен емдік қасиеті бар деп сеніп, отқа байланысты көріністер қойып, көрсетілімдер орын алады. Сондай-ақ, тәжіктер Наурызда арқан тартпақ, қораз төбелестіру, көкпар сияқты ұлттық ойындарды ойнайды.

Иран елінде де Наурыз маңызды мерекелердің бірі болып саналады. Ирандықтар Наурыз мерекесіне 13 күн тойлайды. Алғашқы 5 күнді дос-жаран, жақын туыстарымен бірге наурызды күтіп алса, тоғызыншы күні «Шах Навруз» ретінде тойлайды. Ал, он үшінші күні үйден тыс жерде атап өтеді. Дәстүр бойынша ирандық әйелдер мейрам қарсаңында «барлық жамандық атаулы кетсін әрі өздері үшін денсаулық пен әсемдікті қалау» ниетімен оттан секіретін болған. Ерлер болса, қызыл түсті киім киіп беттеріне қара күйе немесе қара бояумен бояп қала көшелерімен серуендейді екен.

Түркияда халық Наурыз мерекесін ерте тойлайды. Наурыз мерекесінің алғашқы күні 23 - наурыз. Қыстың аяқталғанын білдіру үшін тұрғындар далада от жағады. Ол күні таңертең адамдар ерте тұрып, жаңа киімдерін киеді. Зират басына барып дұға жасайды және шай, кофе ішеді. Содан соң ұлттық тағамдар пісіріледі де бір дастарқан басына жиналып, ас ішеді. Ұлттық аспаптар ойнатылып, жыр-өлеңдер, әндер айтылады. Балалар «байрақ» деген жазуы бар батпырауықтар ұшырады. Түркияның солтүстік жағында «Март бозуму» деп аталатын дәстүр бар. Халық жан-жануарлардың үстіне су себеді. Ал батыс жақта адамдар оттың үстінен секіреді.

Ауғанстанда Ұлыстың Ұлы күні - Наурыз мейрамы 21- наурыз күні тойланады. 20 -наурыз күні түнгі сағат 1-ден, 21- наурыз күндізгі 12-ге дейін ешкімге көшеге шығуға болмайды. Яғни, бұған байланысты сенім: егер де кімде -кім сол уақытта үйден шықса, онда келе жатқан жылда жанұяның бір мүшесі дүниеден өтеді деген наным болған. Мерекеге арнап отбасы мүшелері жаңа киім тіктіреді. Мейрам күні дастарқанға жемістер мен дәндер, жеті түрлі жемістен дайындалған компот және 5 түрлі тағам қойылады. Әдетте, отбасындағы баланың санына байланысты жұмыртқа пісіріліп, түрлі түске боялады. «Бақытсыздықты өзімен бірге алып кетеді» деген ырыммен әр балаға кем дегенде бір дана жұмыртқа жегізетін болған.

Үндістан мұсылмандары да шырайлы көктем Наурыз мерекесін атап өтеді. Оларды айрықша ырымдар мен сенімдер жоқ. Керемет үстел дайындап, әдемі киім киініп барлық нәрсені гүлмен көркемдейді. Мұнда да үлкен от жағады және үндістер «түтінмен бірге кетер жылдың барлық сәтсіздіктері осы отпен бірге кетеді» деп сенген.

Қазақ халқы «жер мен көктің жаңаруы», «тіршіліктің бастауы» және «күн мен түннің теңелген уақыты» деп Ұлыстың ұлы күні - Наурыз мейрамын ұлттық мереке ретінде атап өтіп келеді. Еліміздің батыс өңірлерінде Наурызды 14-наурыздан бастап, «Амал мерекесі» немесе «Көрісу айт» ретінде тойлай бастайды.

Мейрамның басты тағамы - Наурыzkөже жеті түрлі дәмнен жасалады. Қазақтар, «ырыс, береке молаяды» деген сеніммен қйылған Наурыzkөжені тауысып қою керек деп сенген. Наурыzkөжеден басқа бауырсақ пісіріп, ұлттық сүт өнімдерінен жасалған тәттілер мен ет тағамын дайындайды. Наурыzkөженің жеті дәмнен дайындалу себебі де бар екен.

«Наурыз мерекесі Нұх пайғамбардан қалған», - деп айтылады. Аңыз бойынша, ежелгі адамдарды топан судан аман алып қалған Нұх пайғамбардың кемесі Қазығұрт тауының басына тоқтаған. Кемеді аман қалған тіршілік иелерінің жаңа өмірі осы күн мен түн теңелген Ұлыстың ұлы күні басталады. Нұх пайғамбардың кемесінде топан судан аман қалған адамзат кемеді қалған жеті дәннен көже жасапты. Айналаны балшықтан тазартып, бұлақтардың көзін ашыпты. Аман қалған ел бір-бірімен құшақтасып көрісіпті. Содан бері Наурыз - тазалық пен ізгіліктің, мейірім мен кешірімнің мерекесі, өзіндік наным-сенім мерекесі болып сақталды» деп Болат Бопайұлы көп жыл бойы жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде пайда болған деп «Қазақы наурызнама» атты кітабында жазған.

Қазақ халқы Наурыз тойын өткен ғасырларда өте үлкен мейрам ретінде дабыралы өткізген. Осы кезде оның дәстүрлі әдебиеті мен мәдениеті, әдет-ғұрпы, салт-санасы, өткен тарихы, бүгінгі мен болашағы көгенкөз жас буын ұрпаққа үгіттеліп отырған.

Қазақ халқы наурыз күнінен бір күн бұрын үйлерін қағып-сілкіп тазалайды. Мереке күні киетін сәнді киімдерін әзірлейді. Кірлерін күнілгері жуады. Мейрам күні кір жумайды. Кір жуса үйден «құт үркеді». Бастан бақ таяды. Егер сол күні білмей кір жуса, қолы қалтақ болады деп нанады. Ескі-құсқы киімдері болса жаға түймесін үзіп алып қалады. Қалғандарын отқа жағып жібереді. Қоқысқа тастамайды. Қоқысқа тастаса тастаған киімнің иесіне жын-жыбырдан дерт жабысады. Жазылмас ауруға жолығады. Ісі ілгері баспайды деп қорқады.

Қазақ бұрынғы көне заманда 21-наурыз күні түнде үйінің төріне қос шырақ жағып қояды екен. Онысы үйдегі ерлі-зайыпты екі адамның өмірі сол қос шырақтай жарық болсын, бақыты баянды болсын, бағы өрлесін, дәулеті артсын, ғұмыр жастары ұзақ болсын, өмірінде қиындық көрмесін, көңілдері сол шамдай маздап жанып тұрсын деген ізгі тілектің бейне белгісін білдіреді. Қазақтың ежелгі ұғымында 21-наурыз күні жер иесі Қызыр ата даланы аралайды екен. Таң бозарып келе жатқанда, мейірі түскен бір үйге келіп қонады. Қызыр қонған үйге құт береке дариды, деулеті шалқиды. Қызыр баба аралаған ауылға «бақ оралады», «ырыздығы молаяды» деп сенеді. Бұл түні ауылдағы көңілі жақын ағайын адамдар топтасып алып, Қызыр қонады-ау, деген бір үйге жиналады. Олар әуелі босағадан оң аяқтарымен аттайды. «Босаға құтты, ірге мықты болсын, таңмен таласып үйіңе Қыдыр қонсын» -деп жақсы тілек айтады. Сол үйге арнап алып келген сыйлықтарын үй иесіне ұсынады. Қазақ мереке түні үйіне шақырылмай келген құдайы қонаққа ерекше қуанады. Себебі, қазақта мынадай бір ұғым бар. «Үйге қонақ келуден бұрын оның дәмі өзінен бұрын кіреді, қонағы көп үй «берекелі болады», қонақпен ілесіп үйге құт қонады, бірі Қыдыр, осы келген қонақтың бірі Қыдыр болуы мүмкін» -деп сенеді.

Ал, сол күні жиылған топ түні бойы ұйықтамайды, ән айтады, күй шертеді, би билейді, әралуан әзілді әңгіме дүкен құрады. Олар өте көңілді отырады. Қызырдың келуін күтеді. Жаңа күннің шығуын қарсы алады. Үй иесі қонағына бір ақсарбас қойын атап сояды. Мол да бай шүлен дастархан жаяды. Қонақтарын жайраң қаққан қабақпен күтіп алады. Әсте ренжімейді. Жиылған топ та бірін-бірі ренжітіп алмауға мұқият назар аударады, ерекше көңіл бөледі. Бұл түні ренжісіп қалса, біріншіден, Қызыр баба шамырқанады, үйге келмей кетіп қалады. Қызыр келмесе үйден құт кетеді, алдыдан ас кетеді, қорадан мал кетеді-деп үрейленеді. Енді бірі жыл басында ұрысып-қағысып, ренжісіп қалса, жыл басындағы жанжал жыл аяғына дейін жалғасады, - деп ырым етеді. Сондықтан бұл түні жұлдызы жараспайтын адамдар бір жерге жиналмайды.

Қазақ халқындағы Наурыз күнінің тағы бір басты ерекшелігі сол күні бір-біріне жолыққан адамдар ерекеше жылы жүзбен сәлем береді, төс қағыстырып амандасады. Бір-біріне жаңа жыл тілегін білдіріседі.

Қазақ Наурыз күні таңмен таласа тұрады. Өйткені, «Ұлыс күні, Алланың жанындағы жақсылық періштесі жерге түседі. Таңмен таласып, жақсы іс істеген адамдарға бақыт нұрын шашады, құт береке дарытады. Күн шыққанша ұйықтаған адам, сол бақытпен, бақтан құр қалады» деп нанады. Атам қазақта «ерте тұрған ердің ырыздығы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық» деген мақал бар. Осы мақалдың мәнін мықтап ұстанған аталарымыз бен аналарымыз Наурыз күні ерте тұрған. Ерлер қолдарына кетпен, күрек тағы басқа құралдар алып, бұлақ көздерін ашады, су жолдарын аршиды. Ағаш егеді. «Бұлақ көрсең көзін аш, жақсы көрсең сөзін аш», «атаңнан мал қалғанша, тал қалсын», «ағаш еккенге сауап көп» деп ағаш егеді, жақсы - жақсы істер істейді. Ал, қыз - келіншектер шелекке айран, сүт құйып алып, қолдарына ожау алып, үйдің босағасын ақпен аптайды. «Сүт көп, көмір аз болсын, жауын - шашын мол болсын, көк - құт көзін ашсын» деп Алладан тілек тілейді. Мал мен бастың амандығын сұрайды. Олар әдейі ырыммен бұлақ көзіне май тамызады. Жаңа еккен

ағашқа ақ бүркеді. Ырымдап ақ шүберек байлайды. Мұны қазақ «көк - құттың көзін ашу» деп атайды. Ұлыс күні таңмен таласып тұрған аналарымыз жаңа шыққан күннің нұрына жүздерін тосатын болған. Күнге қарап төу етіп «Армысың, қайырымды Күн ана!», «Қайырлы ұлыс, таң ана!», «Кеудесі түкті, жер Ана - құт дарыт, өзін жарылқа!» деп күнге, де таңға да, жерге де сәлем береді. Оң тізесін иіп, жерге тигізеді. Тізесі тиген жердің бір шым - шым топырағын алып келіп, үйінің оң жақ босағасына тастайды. Мұнысы босаға құтты, шаңырақ биік, ірге кең, табалдырық таза, төр құтты болсын дегені. Табиғаттың әр алуан тілсіз апаттарынан қалас болайық дегені. Осы түні жаңа туған айға да сәлем береді. «ай көрдік аман көрдік, айдан аман, жылдан есен өттік» деп табиғат дүниесіне ізет білдіреді. Айға сәлем беріп тұрған жерінен бір уыс шөп жұлып алып, отқа әкеліп салады. Онысы көк -құт қаулап өссін, қуаңшылық болмасын дегені. Ата -бабаларымыз өздері өмір сүрген ортасын, табиғат дүниесін, жаратылысты тіптен ертеден -ақ, қорғап келген. Балаларына көк шөпті жұлғызбайды, ағаш, бұтақтарды сындырғызбайды, құстардың жұмыртқасын шағып, балапандарын өлтірт-кізбейді. Мәселен, көкті жұлғанды «көктей орыл», «көктемей қал» десе, құстардың балапанын өлтіріп, жұмыртқасын шаққандарға торғай аузынан мынандай қарғыс сөз береді. «Торғай, торғай атым бар, бір жапырақ етім бар. Жұмыртқамды шақсандар, ұямды қопарып бұзсандар, өкең жауға кеткенде, шешең өліп жетім қал». Ал, суды лайласа су иесі Сүлейменнің киесі атады,- деп әртүрлі жаман іс пен әрекеттен батыл тежеп, қатаң тыйым салып отырған. Осы Ұлыс күні балаларына «ұят болады», «обал болады», «жаман болады», «күнә болады» деген төрт сөзді қазақ аналары үнемі айтып отырған. Осы төрт сөзді үнемі естіп өскен бала, есейгенде анасының сөзінен асып, еш уақытта жаман нәрсеге барған емес.

Қазақ халқы Наурыз күнін «Ақ түйе қарыны жарылған күн» деп ерекше қастерлейді. Осы күні ел ішіндегі дуалы ауызды батагөй, әулие ақсақалдарды арнайы дәмге шақырады. Не арнайы іздеп барып ақ батасын алады. Ол қарияларға шапан-шақтық жейде не тақия сыйға тартады. Қазақтың «Баталы ұл арымас, батасыз құл жарымас» деген мақалы осы шындықты растайды. Өйткені қазақта наурыз күнгі тілек қабыл болады деген наным бар. Жақсы адамнан бата алсаң, жолың жақсылыққа оңғарылады деп ырым етеді. Сүйтіп, жақсы сөздің уыз батаның, ақ тілектің күшіне көміл сенеді. Бата алған жастардың жүрегі қуанып, жылдар бойы көңілді жүреді.

Қазіргі кезде кең көлемде тойланып келе жатырған мереке адамзат баласының бәріне де ортақ екені бәрімізге аян. Наурыз мерекесі –бұл қай халықтың болса да көңіліне нұр, жүрегіне сенім, жанына жылу сыйлайтын мейрам болғандықтан оны ұрпақтан –ұрпаққа жеткізу біздің басты парызымыз.

Пайдаланған әдебиеттер :

1. Бопайұлы Б. « Қазақы наурызнама» Алматы: Бастау, 2005
2. Кенжеахметұлы С. «Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті- Алматы: «Алматыкітап» ЖШС,2006ж
3. Наурыз мейрамы туралы мәлімет.<https://ikaz.info/nauryz-mejrany-turaly-malimet/>
4. Наурыз мерекесі туралы қызықты мәліметтер.<https://stan.kz/nauriz-merekesi-turali-kizikti-malimetter-311483/>
5. <https://tengrinews.kz/story/alem-elder-nauryizdyi-kalay-toylaydyi-340445/>

ВВЕДЕНИЕ ЕДИНЫХ УЧЕБНИКОВ ПО ПРЕДМЕТАМ «ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА» И «ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ», В РАМКАХ ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

САРСЕНГАЛИЕВ Ф.С.

Магистр истории, учитель СОШ-7, Уральск

Учебники по истории Казахстана и всемирной истории теперь будут едиными и базовыми для всех школ страны, сообщил на республиканском съезде учителей истории, проходившем в марте 2022 года в Петропавловске, министр образования и науки Казахстана Асхат Аймагамбетов [1].

Ранее, в начале 2021 года президент Касым-Жомарт Токаев поручил разработать единые школьные учебники по "Истории Казахстана" и "Всемирной истории".

"По качеству учебников есть вопросы. На сегодня в школах используются учебники истории нашей страны и мира, где можно увидеть множество разночтений. Я сам читал некоторые учебники и удивляюсь их низкому качеству", - отметил Токаев на расширенном заседании правительства [2].

В настоящее время одной из самых серьезных проблем современного образования остается качество издаваемой в Казахстане учебной литературы, прежде всего учебников. Из-за отсутствия опыта создания учебников, школы авторов, финансового механизма обеспечения полноценной экспертизы и институциональной поддержки качество учебников вызывает нарекания педагогической общественности.

Учебники истории перегружены, их содержание в несколько раз превышает доступный и необходимый объем: огромное количество дат, событий, имен, фактов, которые подчас не соответствуют ни требованиям стандарта, ни возрасту учащихся. Существует расхождение по темам в учебниках истории, именно поэтому предлагается выработать единый подход и единую Концепцию к написанию исторического материала.

Необходимость создания нового учебника истории диктуется, прежде всего, развитием мировой исторической науки, накоплением новых исторических знаний, возросшим общественным интересом к событиям прошлого. Следует выработать теоретические принципы, на основании которых и будет даваться оценка историческим событиям. Преподавание в школе именно концептуальных основ истории поможет ученикам понять, что такое история и, главное, чем она отличается от идеологии.

С обретением Республикой Казахстан государственной независимости актуализировалась проблема всестороннего и объективного изучения прошлого и преподавания учебного предмета «История Казахстана», основными задачами которой являются: возрождение исторической памяти народа, формирование национального самосознания и гражданского единства, воспитание патриотизма и толерантности у молодежи.

Многофункциональность и значимость предмета «История Казахстана» обусловлена тем, что этот предмет является государственно значимой учебной дисциплиной - ввиду его большой роли в укреплении казахстанской идентичности, самосознания народа, совершенствования национальной системы образования, реализации задач, связанных с необходимостью интеллектуального прорыва в новом тысячелетии. Именно поэтому данный предмет является обязательным в школах,

экзаменом в ЕНТ и обязательным государственным экзаменом во всех колледжах и вузах Казахстана.

Предмет «Всемирная история» посредством межпредметных связей (математическая грамотность, естественнонаучная грамотность) позволяет учащимся исследовать и анализировать историческую информацию, вести самостоятельный поиск решения тех или иных задач, поставленных учителем для усвоения материалов урока. Благодаря полученным знаниям учащиеся должны самостоятельно и творчески использовать полученные знания на практике (написание эссе, творческих работ, рефератов, проекты и т.д.).

Казахстанская образовательная система должна быть направлена на подготовку творческой, инициативной, конкурентоспособной, мобильной личности, готовой жить и работать в условиях динамично изменяющегося мира, учиться в течение всей жизни. Историческое образование в Казахстане должно быть нацелено на развитие образованной, культурной, функционально грамотной личности, на совершенствование умений находить, сравнивать, анализировать, обобщать необходимую информацию, рассуждать на актуальные темы, доказывать собственную позицию, принимать решения в различных учебных и жизненных ситуациях[3].

В современном быстроменяющемся мире функциональная грамотность становится одним из базовых факторов, способствующих активному участию людей в социальной, культурной, политической и экономической деятельности, а также обучению на протяжении всей жизни.

Основная цель учебной дисциплины «История Казахстана» – дать объективные исторические знания об основных этапах истории Казахстана с древнейшей эпохи до наших дней, о непрерывности и преемственности этногенеза, становления и развития государственности казахского народа.

Новое содержание общественно-гуманитарного образования вызвано необходимостью исключения из программ устаревших учебных материалов и тем, внедрения новых материалов, отражающих социально-экономическую модернизацию казахстанского общества.

Развитие функциональной грамотности современных школьников с помощью предмета «История Казахстана» и «Всемирная история» требует введения в учебные программы практико-ориентированного компонента с увеличением доли практических, проектно-исследовательских работ и экспериментальных заданий. Путем предоставления обучающимся расширенных возможностей развития практических и исследовательских навыков в процессе обучения необходимо формировать системное мышление, усилить инновационный и опережающий характер образования, направленность его на саморазвитие и самореализацию учащихся.

При этом такие популярные в образовании подходы, как компетентностный, личностно-ориентированный и др., не только не противоречат, но отчасти и "поглощаются", сочетаются с системно-деятельностным подходом к проектированию, организации и оценке результатов образования.

Системно-деятельностный подход - это организация процесса обучения, в котором главное место отводится активной и разносторонней, в максимальной степени самостоятельной познавательной деятельности школьника. Ключевыми моментами деятельностного подхода является постепенный уход от информационного репродуктивного знания к знанию действия. Основными компонентами овладения знаниями при таком подходе являются: восприятие информации, анализ, запоминание и самооценка.

Качество исторического образования невозможно без качественного преподавания и повышения педагогического мастерства учителей, предполагающее их активное участие в работе предметных методических объединений, использование инновационных методов обучения, информатизацию исторического образования.

И все же тут нужно сделать акцент на том, что существует Государственный стандарт, соблюдение требований которого педагог обязан обеспечить при обучении всех учащихся, учрежден ЕНТ, к которому он «должен» подготовить учащихся, и проводятся олимпиады, к которым тоже требуется подготовить отдельных ребят. Поэтому перед учителем встает вопрос: «Чему учить и как учить школьников?». К этому добавляются случаи слабой подготовки некоторых учителей по части методики развития у учащихся навыков логического мышления и формирования представлений в плане восприятия исторических процессов и явлений. Главный упор сегодняшние учителя-историки делают все таки на подготовку учеников к ЕНТ. Поэтому, начиная с пятого класса, в основной своей массе они большую часть учебного времени посвящают автоматическому запоминанию тестовых заданий. Иначе говоря, идет элементарное натаскивание. Заметим, что при этом за бортом остаются навыки логического мышления, умение выявлять причинно-следственные связи, использование приемов сопоставления фактов и их последующего анализа и другие важные аспекты, необходимые для личностного развития.

На уроках «История Казахстана», «Всемирная история» следует формировать историческое мышление, развивать социальные и коммуникативные навыки, самостоятельность в поиске информации, умение принимать взвешенные решения, ответственность за свой выбор, открытость новым идеям и умение выразить собственное мнение, а главное, развивать творческий потенциал и мыслительные навыки учащихся, необходимые не только в учёбе, но и в обычной жизни. Каждый этап урока (вызов, осмысление, рефлексия) должен направлять учащихся на активизацию исследовательской работы. Формами работы на уроках могут быть индивидуальная работа, в парах и парах сменного состава, группе и группе сменного состава [4].

Содержание исторического образования, как известно, строится по принципу: факты, события, процессы. Если образовательная цель урока сведена к запоминанию дат, событий, фактов, то ученики не будут любить предмет и не научатся принимать решения, анализировать события и явления жизни. Но именно понимание исторического процесса, оценка и анализ исторических событий позволит учащимся в будущем не допускать серьезных ошибок при выполнении заданий.

Содержание учебного предмета «История Казахстана» должно быть направлено на закрепление ключевых ценностей казахстанского общества – казахстанского патриотизма, толерантности, гуманизма.

Главная задача педагога видится в организации активной самостоятельной деятельности учащихся. Самостоятельная работа школьников осуществляется в форме коллективной работы, кластера, ролевых игр, дебатов, защиты проектов, составления портфолио, коллоквиумов, словесных пинг-понгов, подготовки письменных работ (эссе, сочинений, рефератов и др.). Задания, взятые в совокупности, позволяют выявить уровень знаний учащихся, уровень овладения ими необходимыми умениями и навыками. Например, хронологические задания ориентированы на проверку способности учащихся различать разные категории времени, ориентироваться во времени и пространстве, устанавливать последовательность и длительность событий. Целью заданий на знание исторической географии является проверка сформированности представлений об историческом времени и пространстве, умение пользоваться исторической картой; задания по теме «Исторические личности» расширяют знания о видных деятелях Отечественной истории и т.д.

Каждый педагог ставит перед собой цель обеспечить положительную мотивацию обучения и активизировать познавательную деятельность учащихся. А для того, чтобы достичь этой цели, нужно применять эффективные методики и инновационные технологии. Инновационный процесс в образовании имеет тесную связь с исследовательской деятельностью.

Информационно-коммуникационные технологии расширяют возможности диагностики уровня усвоения исторической информации. Разнообразные тестовые системы и оболочки позволяют индивидуализировать процесс оценки знаний учащихся, развивать способность учащихся к самооценке.

Таким образом, информационно-коммуникационные технологии способны: стимулировать познавательный интерес к истории, придать учебной работе проблемный, творческий, исследовательский характер, во многом способствовать обновлению содержательной стороны предмета история, индивидуализировать процесс обучения и развивать самостоятельную деятельность школьников.

В условиях обновленного содержания образования актуальными задачами исторического образования выступают: обеспечение учащихся совокупностью исторических знаний об основных событиях и тенденциях общественно-политического, социально-экономического и культурного развития Казахстана и государств мира, формирование целостного представления о месте и роли нашей республики в мировом сообществе, развитие у школьников исторического мышления, развитие функциональной грамотности, создание основ для становления гражданского самосознания личности, осмысления причин перемен в мире и Республике Казахстан, форм и механизмов их осуществления, формирование у обучающихся системы ценностей, базирующихся на гражданственности, чувстве сопричастности к судьбе родины и ответственности за нее.

При этом учебник выступает основным компонентом учебно-методического комплекса, содержащим систематическое изложение знаний и составленным с учетом возрастных и социальных особенностей потенциальной аудитории. От простоты, понятности и правильности написания текста учебника при его составлении зависит успеваемость обучающихся по нему учеников [5].

Таким образом, в условиях обновленного содержания образования особое место занимает учебники и связанные с ним учебные компетенции. При этом обновление содержания истории Казахстана рассматривается с позиции переосмысления истории своего народа, ориентированного на принцип цивилизационного подхода и культуросообразности.

Список литературы:

1. <https://ru.sputnik.kz/20220313/vse-shkolniki-kazahstana-budut-uchitsya-podinyambazovym-uchebnikam-istorii/>
2. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-udivilsya-nizkomu-kachestvu-uchebnikov-po-istorii/
3. Аналитические материалы по обучению предметам «История Казахстана» и «Всемирная история» в Казахстане: Аналитическая справка. – Астана: НАО имени И. Алтынсарина.
4. <https://infourok.ru/aktualnie-voprosi-obrazovatel'nogo-processa-po-obucheniyu-predmetam-istoriya-kazahstana-i-vsemirnaya-istoriya>
5. Об утверждении государственных общеобязательных стандартов образования всех уровней образования. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 604. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 1 ноября 2018 года № 17669.

«ОМЕГА» ӨНДІРІСІНДЕГІ ЖАҢА БАҒЫТ (1978-1982ЖЖ)

КОНИСБАЕВА А.К.

№13 ЖОББМ тарих мұғалімі, магистр, Орал

Еліміз тәуелсіздік алған тұста бізге жантәсілім экономикасының сынығы ғана тиді, соның өзінде оны игеру мен зерделеу керек болғанды. Өйткені, республика бұрын өз әлеуетін басқарып көрмеген еді. Соғыстан кейінгі жылдарда Қазақстан өнеркәсібі көп салалы болды, сондықтан да республика халық шаруашылығын бейбіт өмірде қайта құрып, оны азаматтық өнімнің шығаруына бағыттады. Қазақстанда кәсіпорын қызметін ұйымдастыру және жетілдіру индустриялық-инновациялық даму кезеңінде ерекше маңызды рөл атқарды. Кейін, тоқырау кезеңін қамтыған үш бесжылдық аралығында Қазақстан экономикасы бұрынғысынша техникалық прогреске қабілетсіз, қарабайыр әдіспен дамыды. Бірақ, осыған қарамастан республиканың басшылығы ірі өнеркәсіп орнының, комбинаттардың, зауыттардың қатарға қосылғаны туралы зор жігерленген рухта есеп беріп отырды. Батыс Қазақстан облысы өтпелі кезеңнің күрделі жағдайына қарамастан, өнеркәсіп орындарын сақтап қалды. Жұмыс күшін толық сақтап қалған, тәуелсіздік сағаты соққан кезде де, тіпті күні бүгінге дейін жұмысын ширатып келген кәсіпорынның бірі шаһарымыздағы «Омега» аспап жасау зауыты. Қырық жылдан астам үзіліссіз қызмет етіп келетін «Омега» аспап жасау зауыттың тарихы туған қаламыздың, облыстың, тіпті республикамыздың даму тарихымен үндес. Облыс орталығының әрбір оныншы тұрғыны өзін «Омега» зауытының тағдырына менің де қатысым бар деп сезінеді, өйткені, 40 жылдан аса жұмыс істеген кезде 25 мыңнан астам жұмысшы өткен. «Омега» зауыты өзінің заманауи тарихын Тәуелсіз Қазақстанмен бірге жазады және өңдейтін және қорғаныс өнеркәсібінің дамуына, сондай-ақ мемлекеттің күшейтілген индустриялық-инновациялық даму бағдарламасын орындауға мүмкіндік бере отырып ел экономикасына өз үлесін қосып келеді. Өйтсе де, бұл тақырыптың толық мазмұнын, хронологиялық ауқымын ашуға негізделген еңбектер жоқ болғандықтан, жұмыстың өзектілігі, ғылыми құндылығы, тәжірбиелік маңызын ескере отырып, осы еңбек біздің ғылымға қосқан жаңа бір талпыныстардың бірі болмақ.

«Омега» аспап жасау зауытының қалыптасуы мен даму тарихы және қоғамдағы алатын орны туралы ішара жазылғанымен, арнайы зерттеліп қарастырылған емес. Алайда бұл тұрғыда «Омега» аспап жасау зауытының шығарған өнімдері мен даярлаған кадр мамандары жайында көптеген ғалымдар мақалалар мен пікірлер жазып, кітап еңбектеріне қосты. Онда зауыттың тарихи жолы жоғарғы бағаға ие болды.

Зауыттың даму тарихын бірнеше кезеңдерге бөле отырып, қарастырған ғалымдар мен журналистер аз емес.

2015 жылы Галина Гурьеваның «Летит столетье над Уралом...» атты кітабында жалпы БҚО өнеркәсіп саласының дамуын салыстырмалы түрде жаза отырып, соның ішінде «Омега» аспап жасау зауытына ерекше мән беріп, тоқталған. Еңбекті жазу барысында жеке сұхбатпен мұрағат материалдары пайдаланылған. Зауыттың ең бірінші директоры Ұлы Отан соғысына қатысқан Арчил Константинович Масхулия жайлы білікті инженер ретінде сипаттайды. 1968-1977 жылдар аралағында билік басында болып, зауыттың тұңғыш өнімінің сәтті шығуына ат салысқандығы жөнінде тоқталған. Сондай-ақ өмірінің жарты жылын «Омега» аспап жасау зауытының тұғырын биіктетуге арнаған Мулдашев Болат Гинаяұлы жайлы да тоқталған. Сол жылдары мұндай ауқымды өндіріс ошақтарын басқа қалаларда өзге ұлт өкілдері басқаратын. Сондықтан Болат Молдашев сол кезде қазақтан шыққан тұңғыш зауыт басшысы болды деп баға берген [1, 61-69 б.].

1996 жылы Санкт-Петербург қаласында «ЦНИИ Гранит в событиях и датах 75 лет» деген бірлестік еңбек жарық көрген болатын. Кітаптың 38-74 бетінде 1973 жылы «Омега» зауыты КСРО Кеме өнеркәсібі министрлігінің «Гранит» Ленинград ғылыми-өндірістік бірлестігінің құрамына кірді, сол уақытта жаңа өнім болып саналатын, баспа монтаждау платасын игеріп, арнайы өнімді көптеп шығаратын зауыт болып енді деп сиппаталады [2, 74-б.].

Сондай-ақ, К. Байпаков, И. Ерофеева, В. Иночкин, С. Крибокова, М. Сдыков сынды белгілі ғалымдардың бірігумен жарық көрген «Уральск: древний и современный очерки истории» еңбегінде 1990 жылы бетбұрыс заманы мен КСРО-ның ыдырау кезеңінде «Омега» аспап жасау зауыт өзінің басты тапсырысшысы - КСРО ЭТФ-тен айырылып, өмір сүрудің ауыр уақыты туғандығы жөнінде, осы 1990 жылдың көктемінен бастап Орал қорғаныс кешені зауыттары - «Менталитет», «Омега», Ворошилов атындағы зауыттардың өндірісінде конверсия басталып, нәтижесінде «артық» адамдардың үлкен армиясы жұмыстан босатыла бастағандығын, сөйтіп Оралдың жетекші кәсіпорындары жасалған экономикалық жағдайдан шығу жолын іздей келе, «Омега» зауыты нарыққа миксер (кофеұнтақтағыш) пен шаңсорғыштарды шығаруды армандайды. 1990 жылы бастапқыда 0,125 млн сом сомасына 5 мың және 0,5 млн сом сомасына 10 мың шаңсорғыш шығарылып, біртіндеп кофеұнтақтағыш шығару 20 есеге, шаңсорғыш шығару 10 есеге, сондай-ақ қаржылық көрсеткіштерде соларға сай көбейе түскендігі жөнінде қарастырған [3, 318-б.].

2007 жылы жарық көрген тарих ғылымдарының докторы, профессор Т.З.Рысбековтың «Этюды истории родного края» атты еңбегінде Батыс Қазақстан облысында жұмыс күшін сақтап қалған зауыттардың бірі ретінде бағалаған [4, 196-б.].

2014 жылы жарық көрген тарих ғылымдарының докторы, профессор Т.З.Рысбековтың «Тариғи тұлғалар: уақыт және өмір жолдары» атты еңбегінде 1992-1993жж Орал облысының әкімі қызметтерін атқарған Нәжімеден Ықсанұлы Ескалиев облыс экономикасының қарқынды дамуына әлеуметтік мәселелердің нәтижелі шешілуіне айрықша көңіл бөлді. Әсіресе, осы «Омега» зауытының өнеркәсіп және өндіріс орындарда 1992 жылы 22 жаңа өнімді өндіру жоспарлады: радиоқабылдағыш, шаңсорғыштар, сок сығушылар, шамшырақтар, телефон аппаратары, астық ұнтақтаушылар және т.б. Сондай-ақ бұрынғы қорғаныс зауыттарында іс машиналары мен аңшылық мылтықтар, шағын диірмендер, шұжық цехтарға құрал-жабдықтар жасау жоспарланды. Бұлардың көпшілігі іске асырылғандығы жөнінде тоқталады [5, 528-б.].

2015 жылы Н.Е.Тикешова «Зарождение и развитие завода «Зенит»: история, опыт, уроки (1941-2011гг)» атты диссертациялық жұмысында «Зенит» зауыты мен «Омега» зауытының Орал қорғаныс кешені зауыттары ретінде көрсетеді [6, 42-б.].

2006 жылы Приуралье газет бетіне 19 қыркүйек күні жарық көрген Рябинина А. «Гороздо труднее выдержать штиль» атты мақаласында зауыт Ресейдің, Украинаның, Белоруссияның өнеркәсіптік кәсіпорындарымен кең байланысының болуы және тиімді географиялық жағдайда орналасуы оның шикізат материалдары және жинақтаушы бұйымдар жеткізуге байланысты шешу кезінде белгілі бір басымдықтар береді. «Омега» зауытында бәсекелестікке қабілетті өнім шығаруды қамтамасыз ету үшін қажет жағдай бар. Бұл зауыттың «Мұнайгаз машина жасау» плоттың кластерін іске асыру кезінде белсене қатысуына құқық береді. «Омега» зауыты әрқашан байланыс саласында жұмыс істеді. Байланыс желілеріндегі бөтен кернеулерден қорғаудың жоғарғы дәрежесімен және төменгі электр тұтынуымен ерекшеленетін «Қазақтелеком» ААҚ мұқтаждықтарына арналған сандық АТС «Протон-ССС» өндірісін игеруге сол сұрапыл кез көмектесті. Олар арнайы жабдықталған үй-жайларды талап етпейді, көп салаларда кеңінен қолданылады (кіші мекемелік, ведомстволық, ауылдық АТС, жедел байланыс жүйесі және т.б.). Сөйтіп, «Омега» ауыл байланысын дамыту және жаңғырту республикалық бағдарламасын жүзеге асыруға табысты қатыса алады деп көрсетілген [7.].

2006 жылы Приуралье газетіде жарық көрген «Омега» остался на плаву в океане рыночных реформ» атты мақалада зауытты реформалау шегінде мекеме басшылығы Саркисян Левон Мовсесович (2008-2011жж) құрамына жаңа озық технологиялық жабдық сатып алу, цехтарды қайта құру, азаматтық бағыттағы бұйымдарды өндіруге автоматтандырылған учаскелерді енгізу сияқты толық іс-шаралардың кешені кіретін, техникалық қайта жарақтандыру бағытына курс алды. Зауыт машина жасау және құрал-жабдықтар жасау саласында өзінің өндірістік қызметтерін көрсетуде және де ардагерлер мейрам күндерімен шерумен лайықты қарсылауды ұмытқан емес. «Омега» зауытының ардагерлер ұйымы – қаланың үздіктерінің бірі болғандығы жөнінде бағалады [8.].

Сондай-ақ зауыттың ардагер жұмысшылары мен бұрынғы басшыларынан алынған естелік, әңгімелерде арқау болады.

Батыс Қазақстан облысы өтпелі кезеңнің күрделі жағдайына қарамастан, өнеркәсіп орындарын сақтап қалды. Жұмыс күшін толық сақтап қалған, тәуелсіздік сағаты соққан кезде де, тіпті күні бүгінге дейін жұмысын ширатып келген кәсіпорынның бірі - шаһарымыздағы «Омега» аспап жасау зауыты. Қырық жылдан астам үзіліссіз қызмет етіп келетін «Омега» аспап жасау зауытының тарихы Орал қаласының, тұтастай бір облыстың, тіпті республикамыздың даму тарихымен үндес [9.].

КСРО-ның Кеме өндірісінің Министрлігінің құрамына кірген зауыттың негізі КОКП ОК және КСРО Министрлер Кеңесінің 1964 жылғы 10 тамыздағы №680-280 қаулысының және КСРО-ның кеме жасау өнеркәсібі Министрінің 1967 жылғы 29 желтоқсандағы №4/81 шешімі негізінде Орал «Омега» аспап жасау зауытының құрылысы басталды. 1969 жылы қаланып, 1972 жылы «Омега» зауыты қолданыстағы зауыт ретінде теңіз кеме телефондарының алғашқы партиясын игеріп алғашқы өнімдерін шығара бастады. «Омега» аспап жасайтын зауытының ресми ашылған уақыты 1972 жыл. Бұл сол кездердегі өлшем мен алғанда теңізге орналастыруды басқаратын күрделі электрондық жүйелерді шығаруды жоспарлаған жаңа бірегей зауыт болатын [10, 1-б.].

Зауыттың негізгі бағыты - КСРО әскери-теңіз флотының мұқтаждықтары үшін арнайы өнім шығару. Зауыт кәбілшілік байланысты, бірінғайланған аспаптардың шкафтарын, арнайы және өнеркәсіптік мақсаттағы тауарлар шығаруға арналды [11.]. Зауыт құрылысының бастапқы кезеңінде тараған лақаптар бойынша оны «электр шамын жасайтын зауыт» деп атап жатты. Аумақтық мекемені жобалап, бұрын кірпіш зауыты болып, орнында ылғи қазаншұңқырлар қалған бір өндірістік үлкен құрылыс алаңға салынды(болашақтағы техникалық училищенің жасалып бітпеген ғимараты). Бірнеше жас адамдар жиналған қызыл бұрыш (болашақтағы комсомол ұйымы) сөйтіп, зауыттың алғашқы комсомол жиналысы өтті.Тағы бір бастауыш ұйым құрылады. Ұйым 1972 жылғы тамызда осылай пайда болды. Оның алғашқы шешімі былай болған еді: «Зауыттың барлық комсомолдары бірінші кезектегі цехтардың үй-жайларын тапсыруға құрылысшыларға көмек көрсету үшін комсомолодық сенбілікке шықсын». (1972 жылғы 20 тамыздағы 1 хаттама) [12, 1-б.]. Комсомол ұйымы мүшелерінің саны әлі аз, бірақ өтінім жасалды. Бұл бағыт кейінгі жылдарда комсомолдардың барлық жұмысының ажырамас бөлігіне айналып, зауытқа жасалған өндірістік қамқорлықтардың тірегі болды. 1972 жылдың соңында зауыт комсомол ұйымында 30 адам болды. Осы 30 адам алғаш өз қолдарымен шығарған бұйымдарының алғашқы куәгерлері еді [13, 60-62 п.]. Сөйтіп, тағы бір ұйым-зауыт ұжымы дүниеге келді. Зауыт өмір сүре бастады.

Зауытының бірінші директоры болып ҰОС қатысушысы Арчил Константинович Масхулка тағайындалды, тәжірбиелі инженер «Омеганы» 1968 жылдан бастап 1977 жылға дейін салды [14.]. 1926 жылы дүниеге келген грузин ұлтты Масхулин басшылық еткен кезең - кәсіпорын үшін бір күрделі кезең болатын. Яғни қалыптасу кезеңі.

Өйткені, 1972 жылға дейін өндіріс болған жоқ. Басшының алдында тұрған негізгі міндет өндірістік қызметті ашуға мүмкіндік беретін, трансформаторлық қосалқы станция мен 8 корпусы іске қосу еді. Бастапқыда жаңадан ұйымдастырылған барлық қызметтер тобы мынадай болды: ОКС кадр бөлімі, бухгалтерия, өндірісті дайындау тобы. Ағымдағы жылдың басынан бастап Министрдің бұйрығымен зауыт үшін кадрлар дайындайтын болашақ техникалық училищенің №8 корпусының базасында негізгі қызмет ашылды. 1972 жылдың қаңтарында техникалық училищеге арналған №8 корпус салынып, тапсырылды. Жаңа мекеменің инженер-техникалық қызметкерлері мен жұмысшыларды қалыптастыру және оқыту мақсатында осы корпустың №5 техникалық училищесі 1972 жылғы 1 қаңтардан бастап КСРО Кеме жасау өнеркәсібі министрінің бұйрығы бойынша негізгі өндірістік қызмет ашылды. Одан жыл сайын 250 жас маман шығарылып тұрды [13, 68-70 п.]. Осылай ғимаратта жаңа зауыт кадрларын қалыптастыру және оқыту үшін негізгі өндірістік қызмет басталды.

1972 жылы «Омега» зауыты кеме аппаратурасының электр әлсіз дәлдікті аспаптар өндірісіне көмек көрсету және іс-тәжірбиені жалғастыру үшін, бас директор Кабачинский Львов Николаевич басқаратын ескі Кулаков атындағы Ленинград зауыты – кеме аспаптарын жасайтын мекеме бекітілді. 1972 жылдың қазанында «өте жақсы» бағамен қабылданған аспаптардың алғашқы партиясы жиналып, Ленинградқа жөнелтілді. Жаңа корпустар салынды және іске қосылды. Өндірістік алаңдардың өсуі өз цехтары үшін негізгі өнімдерді шығарудың біршама көбеюіне, стандартты емес жабдықтың дайындалуының, жарақтардың көбеюіне мүмкіндік берді, сондай-ақ баспа монтаждау платасын және күрделірек радиоэлектрониканы, бірінғайланған аспаптардың шкафтарын өндіруге кірісуге мүмкіндік жасады. Кулаков атындағы уақытқа әлсіздәлдікті аппаратура дайындау технологиясы және тәсілдерінің ерекшеліктерімен танысу үшін инженерлік-техникалық мамандар мен негізгі кәсіптердің жұмысшылары топ-тобымен іссапарға жіберіліп отырды. Зауытта құйма өндірісі болмауына байланысты алюминий құймасының дайындамасын Кулаков атындағы зауыт жеткізіп тұрды [11.].

Көп кешікпей Орал қаласында жоғары дәлдікті аппаратураның технологиясының ерекшеліктерімен және оларды дайындау тәсілдермен танысу үшін инженерлер мен жұмысшылардың топтары жасақталып, Ленинградқа жіберілді. Орал зауытында жұмысшыларды әртүрлі технологиялық үдерістерді игеруге әзірлеумен қатар кеме жабдығының алғашқы партиясы жинақтап, Куликов атындағы зауытқа сараптамаға жөнелті. 1972 жылдың 24 қазаны күні оралдық әріптестерге жабдықтың аспаптарын алғашқы рет шығару сәтімен құттықтаған ленинградтықтардан жедел хат келіп жетті. Онда жас зауыт ұжымының қысқа мерзімде әртүрлі технологиялық үдерістерді меңгерген мамандар дайындап, олардың көмегімен жаңа аспаптардың алғашқы партиясы әзірленгені ерекше атап көрсетілді [15.]. Сол кезден бастап омегалықтар 24 қазанды зауыттың тууының ресми күні деп санап келеді.

Ал 1973 жыл – бұл кеңес халқының КОКП XXIV съезі шешімдерін жанқиярлық еңбекпен өмірге енгізу жылы, ол шындығында жұмыс бесжылдығындағы ерең еңбектің үлгілерін көрсеткен жыл сияқты, жұмысшы табының, колхоз шаруашылығының, халық зиялы қауымының ерен еңбектің жетістіктерін көрсеткен жыл. Сондай-ақ зауыт КОКП XXIV съезінде қабылданған «Бейбітшілік бағдарламасын» өмірге ендірген жыл сияқты тоғызыншы бесжылдықтың жылнамасына кірді. Бұл кезде өнеркәсіп қызметкерлері жоғарғы көрсеткіштерге қол жеткізді, он айлық жоспарларды барлық министрліктер мен одақтық республикалар орындап шықты. 6 миллиард сомға қосымша жоспардан тыс өнім шығарылды. Өнеркәсіптік өндіріс өткен жылдың осындай кезеңімен салыстырғанда жылдың 5,8%-дың орнына 7,4%-ға дейін өсті. Осы уақытта 100-ден астам комсомол жұмыс істеді. Комсомол ұйымында 3 бастауыш цехтың ұйым және 5 комсомол тобы болды. Зауыт комсомол ұйымының хатшысы болып жас коммунист Бочков Юрий Николаевич сайланды. Комсомол комитетіне ең үздік жас жұмысшылар,

инженерлер, техниктер кірді. Комсомол комитетіне комсомолдар мен жастарды 9-шы бесшылдықтың жоспарларын орындау бойынша екпінді еңбек ұйымдастыру міндеті қойылды [13, 88-90 п.].

1973 жылдың 10 айы ішінде зауыт тапсырыс беруші Кулаков атындағы зауытқа дайындап, 4000 телефон және 471 дана субплат тиіп жіберді. Тапсырылған өнімдер жөнінде наразылық болған жоқ яғни өнімдер техникалық құжаттама мен шарттарға сәйкес дайындалды. Тапсырыс берушінің өнімдердің сапасы бойынша сын-пікірі жағымды. Зауыт ұжымы 1973 жылдың басынан бастап техникалық бақылау бөлімі арқылы ақаусыз жүйе бойынша жұмыс істеуге көшуге әзірленді, сондықтан тапсырыс беруші үшін барлық қызметтердің жұмысын ұйымдастыруды жақсарту бойынша іс-шаралар кешенін, өндірістің жалпы техникалық мәдениетін сақтай отырып орындады. Жүйелі түрде өткізілген жұмыстардың нәтижесінде зауыт бойынша ақаулы өнім 1973 жылы 1972 жылмен салыстырғанда, әжептәуір төмендеді: 1972 жылы - 0,5% жалпы шығарым болса, 1973 жылы - 0,05% өзгерді [13, 92-95 п.].

1972-1973 жылдары жаңа техниканы өндіру жөнінде бірқатар шаралар жүзеге асырылды. Олардың ішінде мынадай маңызды шаралар болды: радиоэлементтердің шығатын жерлерін құрастыру үшін қондырғы өндіру, полихлорвинил түтіктерді кесу және таңбалау үшін автомат енгізу, планкаларға сандарды тығыздау үшін автомат енгізу. Сондай-ақ учаскелерге өнімділігі жоғары жабдықты енгізу бойынша бірқатар іс-шаралар да аяқталды. Бұндай шараларға мыналар жатады: бояу және кептіру үшін әрлеу учаскесін үдемелі жабдықты енгізе отырып ұйымдастыру, ағаш ұстасы учаскесін ұйымдастыру, телефон аппаратурасын құрастыру және монтаждау учаскесін ұйымдастыру.

Барлық шараларды енгізудің нәтижесінде 1973 жылы экономикалық тиімділік еңбек шығындарын 22 адамға қысқартқан кезде 25,71 мың сомды құрады. Рационализаторлардың саны өсіп, 1972 жылы 50 рационализаторлық ұсыныс берілді. Соның 20 ұсынысы енгізіліп, экономикалық тиімділік 3176 сомды құрады. Ал 1973 жылдың 3 тоқсанында 70 рационализаторлық ұсыныс беріліп, соның 29-ы енгізілді, ал экономикалық тиімділік 5500 сомды құрады. КОКП XXIV съезінің шешімдерін өмірге енгізе отырып біздің зауыттың ұжымы және бас мердігер партия ұйымының басшылығымен күрделі қаржыны игеру бойынша біршама жұмыс атқарды [13, 97-99 п.].

1973 жыл зауыт үшін шешуші жыл болып табылды, өйткені осы жылы жалпы ауданы 22,5 мың шаршы метр №2 корпус, екі сорғы стансасы бар, ұзақтығы 6153 метр канализациялық коллектор, жылу трассасының, су құбыры мен канализацияның алаң ішілік желілері, №11 корпус пайдалануға беріледі.

Есепті кезеңде зауытқа 618 адам жұмысқа қабылданып, 167 адам жұмыстан босатылды, соның ішінде: өз тілегі бойынша шыққаны 117 адам. Сондай-ақ есепті мерзімді зауыт басшылығы 39 адамды лауазымы бойынша жоғарылатты, соның ішінде: инженерлер, аға инженерлер лауазымдарына – 10 адам. Жұмысшылардың ішінен арнайы білімдері бар 14 адам инженерлік-техникалық лауазымдарға тағайындалды. Зауыттың қызметкерлері ішінен 3 адам еңбеккерлердің қалалық кеңес депутаттығына ұсынылып, сайланды, олар: Темиргалиев С.К., Толстук А.П., Валиева Н.А., марксизм-ленинизмнің негізін салушылар есепті кезеңде 114 адам жұмысшы кәсіптерін алып жатыр, 118 жұмысшы өз кәсібін жоғарлатты, ал 17 ИТК. Біліктілікті арттыру институтында біліктілігін арттырды. Соның ішінде 5 адам техникумды, 4 адам жоғарғы оқу орнын бітірді. Кешкі мектептерде 33 адам, техникумдарды 30 адам, жоғарғы оқу орындарында 22 адам оқып жатыр. Зауыт атынан АКИ-да 1 адам оқиды, ал 1 адам СПИ-дің күндізгі дайындау бөлімшесіне оқуға жіберілді. КОКП-ның барлық мүшелері және оған үміткелер Марксизм-ленинизм негіздері мектептерінде оқытылды. Көктемде Марксизм-ленинизм университетін 6 адам бітірді. Қазір 14 адам оқытылып жатыр. КОКП мүшелері мен оған үміткер 20 адамды қамтитын Марксизм-ленинизм мектебі бар, ал 153 адамды бар 7 топ экономикалық оқумен айналысты [13, 101-104 п.].

Осы жылы 1973 жылы «Омега» зауыты КСРО Кеме өнеркәсібі министрлігінің «Гранит» Ленинград ғылыми-өндірістік бірлестігінің құрамына кірді, сол уақытта жаңа өнім болып саналатын, баспа монтаждау платасын игеріп, арнайы өнімді көптеп шығаратын зауыт болып енді [16, 74-п.].

Зауыттың көптеген жылдар бойы қорғаныс өнеркәсібі үшін арнайы бұйымдар шығару кезінде жинақталған үлкен іс-тәжірбиесі кәсіпорын азаматтық өнім шығаруға алғаш қадам басқан күннен бастап оларды пайдалануға сенімді етіп шығаруға, оған кепілді және сервисті қызмет көрсетуді қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Кәсіпорын оңалту рәсімінен өтті. Ондаған миллион теңге болған жалақы бойынша борыштар өтелді, борыштар республикалық және жергілікті бюджетке төленді. Алайда, оңталудан кейінгі кезең «Мемлекеттік сатып алу туралы» ҚР Заңының жетілмегендігінен шарттары жүзеге асыру қиындықтарына байланысты айналым қаржыларының тапшылығымен ұштасты. Соған қарамастан, зауыттықтар дамуға құлаш сермеді. Әлеуметтік саламен айналысты: медициналық пункт ашылды, буфеттің жұмысы қалпына келтірілді. Денсаулықтың қайтып оралуының белгісі-ашыққаныңды сезу. Зауыт жас мамандар тапшылығын бастан кешірді: инженер-технологтарға, конструкторларға, білікті жұмысшыларға «Омега»- тағдырдың соқырларға төтеп біліп, аз көлемдерде болса да өнім шығаруда жалғастырған аздығын Қазақстан Қорғаныс кәсіпорындарының бірі.

«Омега» зауыты өзінің заманауи тарихын Тәуелсіз Қазақстанмен бірге жазады және өңдейтін және қорғаныс өнеркәсібінің дамуына, сондай-ақ мемлекеттің күшейтілген индустриялық-инновациялық даму бағдарламасын орындауға мүмкіндік бере отырып ел экономикасына өз үлесін қосып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Гурьева Г. Летит столетье гад Уралом. – Уральск. - 2015. - 196 с.
2. ЦНИИ Гранит в событиях и датах 75 лет Санк-Петербург. - 1996. - 210 с.
3. Байпаков К, Ерофеева И, Иночкин В, Крибокова С, Сдыков М. Уральск: древний и современный очерки истории. - Уральск. - 520 с.
4. Рысбеков Т.З. Этюды истории родного края. - Уральск. - 2007.- 230 с.
5. Рысбеков Т.З. Тариғи тұлғалар: уақыт және өмір жолдары. - Алматы. - 2014. - 630 б.
6. Тикешова Н.Е. Зарождение и развитие завода «Зенит»: история, опыт, уроки (1941-2011гг). – диссертация на соискание ученой степени магистра истории. – Уральск - 2015.
7. Рябинина А. Гороздо труднее выдержать штиль // Приуралье.-2006.-19 сентября.
8. Рябинина А. Как завод «Омега» остался на плаву в океане рыночных реформ // Приуралье. - 2006. – 19 сентября.
9. Шүйіншәлиева М . Тұсаулы Омега // Орал өңірі. - 2002. - 26 қараша.
10. «Омега» зауыты мұрағаты. Историческая справка по приборостроительному заводу «Омега». Аңықтама №1.
11. Омега зауыты мұрағаты. История развития завода. Справочник №2.
12. Камышев П. Эффективность прогрессивных форм завода «Омега» // Приуралье. – 1981. – 3 февраля.
13. Батыс Қазақстан Орталық Мемлекеттік мұрағаты. - 368 қор. – 1 - тізім. – 3 - іс.
14. Кизилев Е. Штрих к истории завода «Омега» // Пульс города. - 2005. - 8 декабря.

15. Горбатова Т. Крепнет трудовой навал: соцсоревнование на приборостроительном заводе «Омега» // Приуралье. – 1982. - 24 февраля.

16. Варфоломеев С. Ключ к успеху завод «Омега» // Приуралье. - 1981. - 4 марта.

УДК39(574)

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ИСЛАМ ДІНІНІҢ КӨРІНІСТЕРІ

ЖИНАЛИЕВ Ғ.Т.

М. Өтемісов атындағы БҚУ магистранты, Орал

Қазақтың ағартушы – ұстаздарының барлығы да мұсылмандық білімді халық арасында үздіксіз, жүйелі, нәтижелі жүргізіп отыру жолында енбек етті. Ұлы ағартушы Ыбырай Алтынсарин «Мұсылманшылық тұтқасы» («Шариат – ул – Ислам») деген арнаулы кітап жазып, халықтың қасиетті дінімізден қол үзбей имандылық мінез – құлық жағдайында өмір сүруге шақырады[1].

Бұл туралы айтқанда, түркітанушы, абайтанушы, ғалым М.Мырзахметов: «Абайдың балалық шағында Семейде оқыған Ахмет Риза медресесі жабық оқу орнына жуық. Тәртібі де қатал әрі дәрістің барысында сопылық сарын күшті болатын –ды. Орта Азия, Кавказ, Еділ бойы, Қазақстан жеріндегі медреселерде Ислам дінінің негіздері басым оқытылғанмен, ол оқу орындарында сопылық поэзияның классиктерін де молынан үйретілетін. Ал, Қожа Ахмет Иассауи, Сопы Аллаяр, Сүлеймен Бақырғани т.б. сопылық сарындағы шығармалары түрік тілінде басымдық оқылатын. Ахмет Риза медресесі ден осы қалыпты сақтайтын»[2], - деп жазады.

Осы медреседен тәлім алған ұлы Абай сопылық сарындағы өлең жолдарын жазғаны ғажап емес, Абай атамыздан тәлім алған Шәкәрім Құдайбердіұлы да сопылық поэзияға құмар болып, осы бағыттағы шығармалар жазғаны мәлім.

Қазақ даласына кеңінен тараған ағартушылық – сопылық ағым өкілдеріне қатысты: «Ғайып Ерең қырық шілтен», «Баба Түкті Шашты Әзіз», «Сайрамда бар сансыз бап, Түркістанда түмен бап, баптың бабын сұрасаң, бәріне ұстаз Арстан баб», - деп айтылуда табиғи байланыс бар. Арыстан бап шығармаларын түркі тілінде жазу дәстүрін бастаған ұлы ойшыл – ақын, Қожа Ахмет Иассауиды тәрбиелеген ұстазы. Ал, Қожа Ахмет Иассауи, Сүлеймен Бақырғани, Сопы Аллаяр, Ахмет Иүгінеки т.б. – бәрі де Аллаһтың ақ жолына шақырушылар қазіргі тілмен айтқанда, оқу – ағарту жұмыстарын белсенді жүргізген ойшыл – ақындар[1].

Бұл ойшылдардың шығармалары жаңа әдістегі жәдидшілдік бағытындағы медреселерде де кеңінен оқытылды. 1906 жылы ашылған Уфа қаласындағы «Ғалия» медресесі қазақ балаларының оқитын орындарының біріне айналды. Бұл медреседен қазақтың алдыңғы қатарлы зиялылары: Ж.Тілепбергенов, М.Жұмабаев, Б.Майлин, Т.Жомартбаев, Б.Серкебаев, барлығы 50-ден астам азаматтар білім алған. «Ғалия» медресесінде оқыған қазақ зиялылары жиі – жиі бас қосып, мұқтаж шәкірттерге көмек көрсету, ағарту мәселелері жөнінде ақылдасып отырған[3].

Батыс Қазақстан өңірінде дүниеге келген Бөкей, Жәңгір ханның ұрпағы Шәңгерей Бөкейұлы да, Хан Ордасындағы медресені аяқтап, Астрахань қаласындағы реальді училищесінде, әрі қарай Орынбордағы кадет корпусында оқып, Самар губерниясында сот болып істеп, қоғамдағы биліктің қиянатын көріп, бұндай жамандықтың куәсі болғысы келмей, еліне қайтады.

Еліне келіп, ағаштан үйлер тұрғызып, мектеп, мешіт – медресе салғызып, балаларды оқытады. Қазақ тарихында көркем – кестелі өлеңдермен бірге көптеген

мақалалар жазады. Ғұмар Қараш Шәнгерей Бөкеев мектебінде мұғалім болып қызмет етеді.

Шәнгерей ақын:

Жалғаншы жарық дүние,
Бізден де бір күн қаларсың.
Піл сауырлы қара жер,
Қойныңды ашып қол жайып,
Құшағыңа аларсың![4]

Деген, терең ой, философиялық – сопылық сарындағы олең жолдарын жазып кеткен болатын.

Шәнгерей Бөкейұлының мектебінде мұғалім болып қызмет атқарған Ғұмар Қараш ақын да, ауыл молдасынан білім алып, кейін Жалпақталдағы Ғ.Ғаликейұлы ұстаған медреседе оқиды, Теленшісайда жәдидше бала оқытады. Сол шамада Шәнгерей Бөкейұлының шақыруымен Көлборсыға мұғалім болып келеді. Кейбір деректерде Ғұмар Қараш Уфа қаласындағы жоғары діни білім беретін медреседе оқып, одан кейін Ыстамбұлда оқып, білім алған деп айтылуда[4].

Ақын өлең – толғауларында, көсемсөздері мен мақалаларында заман, өмір, дін – шариғат, табиғат, махаббат, тағы басқа мәселелер туралы толғанады, патша үкіметінің отарлаушылық саясатын, жергілікті әкімдердің екіжүзділігін сынап, халыққа адал қызмет етуге үндейді. Өз тілі мен мәдениетін сақтай отырып, ғылым, білімге ұмтылуды, мәдениетті елдерден үлгі алуды насихаттап халқын алға ұмтылуға шақырған[5].

Қазақ даласының көрнекті ақындарының бірі – Әбубәкір Кердері де ауыл молдасынан білім алып, Орынбор, Троицкіде оқып, медресе бітірген, әдеби де, діни де сауаты мол ақын. Өз заманының оқыған – тоқығаны мол ұлағатты азамат ретінде Батыс Қазақстан қалалары маңындағы қазақ ауылдарында ұстаздық етіп, бала оқытып, молдалық құрған. Сол замандағы сопылық бағытын жақтап:

Сопылық жолы ауыр жол,
Ұстай білсең тәуір жол.
Сопылықты ұстасаң,
Оқыған көп ғалым бол[6].

Деп айтып кеткен Әбубәкір Кердері ағамыз, сопылықтың қыр – сырын терең білген азамат ретінде танылып, философиялық терең ой қозғап, сопылықтың жолы қазіргі біздің тануымыздағы сопылық бағыт емесі анық.

Діни әдебиеттің көрнекті тұлғаларының бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қазақтың бетке ұстар ұлы ақыны – әкесі Көпей «Балаға мал жолдас болмас, ғылым жолдас», - деп, ұлын Баянауыл медресесіне оқытып, одан әрі Бұһарадағы «Көкілташ» медресесіне оқытады.

«Көкілташ» - тарихи жәдігер ретінде маңайына шырай берген ғимараттардың бірі. Қазақ даласының небір дүлдүлдері мен әулие – әмбиелеріне білім берген ғылым ошағы. Бұл медреседен Бұқар Жырау бабамыз білім алғандығы, басқа да көп саңлақ ділмарларымыздың бас сұққаны ел жадында өшпестей сақталған. Бұған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының: «Көкілташқа сытқамыт қылған адам не бай болып, не әулие болып, не молда болып шығады, құр алақан шықпайды», - деген сөзі дәлел[7].

Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы оқу – орындарының басым көпшілігі дерлік Ислам дінінің Ханафи мазһабінің сопылық бағытындағы мектеп – медреселер болғаны тарихтан белгілі. Осымен оқудың бірінші сатысы, қазіргі тілмен айтқанда, бастауыш мектеп – ауылдық жерде, ауыл молдасынан хат танудан басталатын. Яғни, әр ауылда бала оқытатын, діни жоралғы, әдеп – ғұрыптарды атқаратын ауыл молдасы болған. Ауыл молдасынан хат таныған балалар ішінен ең зерегі, ең жақсы оқыған балалары іріктеліп, арнайы волость, уезд т.б. ірілеу ауыл – қалаларда орналасқан орта оқу орындар медреселерге жіберілетін. Медресе бітіргендер түрлі мекемелерде сот,

писарь т.б. қызметтер атқара алатын. Ал медреселерді зерек болып бітіргендер әрі қарай Орынбор, Уфа, Ташкент, Самаркан, Бухара т.б. ірі қалалардағы жоғары сатыдағы медреселерге аттанатын. Сол оқу орындарын бітіргеннен кейін көбі, қазақ ұлыстарының әртүрлі аймақтарында оқу – ағарту жұмыстарын белсеңді түрде жүргізе білді.

Профессор Т.Тебегеннің айтуы бойынша: «Ірі медреселік оқуды бітіргеннен кейін бұндай оқымыстылар халық арасында «ахун» («ахунд») атымен танымал болған. «Ахунд» парсының «оқыған, білімді, құрметті, ақылғой адам», - деген мағына беретін сөзі. Түрік халықтарының халық әдебиеті мұраларын зерттеген ғалымдар: Л.Будагов, В.Радлов, А.Самойлович, К.Юдахин, Н.Смирнова, Е.Исмайлов осы сөздің қазақтағы «ақын» атауының қалыптасуына қатыстылығын айтады... ..Ал, оның қазақтағы «ақын» сөзімен қабысатын тағы бір себебі – сол оқымыстылардың

дені өлең жазатын қабілетті, дарыны бар кісілер болғандықтарынан екендігі белгілі[1].

Сонымен, 19 ғасырдың аяқ шеңінде 20 ғасырдың басында қазақ ақындарының басым көпшілігі Бухара, Самарқан, Ташкент, Түркістан, Казан, Уфа т.б. ірі қалаларда арнайы оқып, діни білім алған адамдар қатарынан болғаны мәлім болып отыр. Сол медреселерде сопылық поэзияның өкілдері болып табылатын: Физули, Шамси, Науаи, Хожа Хафиз, Хожа Аллаяр, Қожа Ахмет Иассауи т.б. ақын ойшылдардың туындылары молынан оқытылатын болғандықтан, сол ақындарға еліктеп, дарынды шәкірттер өздерінің өлең жолдарын жазғандығы заңды құбылыс.

Пайдаланылған әдебиет

1. Тебеген Т. к.ф.н. «Ахундар – Алаштың ағартушылары». Ислам әлемі журналы, №2. 1997 ж.

2. Тебегенова Э. к.и.н. «Мұхтар Әуезов және Ислам мәдениеті» мақаласы. Ислам әлемі журналы № 2., 1998 ж.

3. Әпенев Б. ф.ғ.к. «Қазақ еліндегі ислам білім беру институтының эволюциясы». Халықаралық ғылыми – танымдық тарихи журнал №12. Қазақстан тарихы Веб порталы.

4. Елікбаев С.Т. ф.ғ.к. Павлодар мемлекеттік педагогика институты оқытушыларының жалпы редакторлығымен «Оқушы анықтамасы» қазақ әдебиеті 5 – 11 сыныптар. «Арман – ПВ» баспасы, 2005 ж. -320 б.

5. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 3-ші том.

6. Қыдырәлі Д. т.ғ.к. «Сопылық және оның қайнар көздері» мақаласы «Қазақ әдебиеті» газеті. № 5 (2905). 04.02.2005 ж.

7. Мұқым Қ. «Көкілташ медресесін салдырған қазақ кім?» мақаласы. abai.kz. Ақпараттық – танымдық порталы.

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ НЕКЕ САЛТЫНЫҢ ИСЛАМ ДІНІМЕН АРА – ҚАТЫНАСЫ

ЖИНАЛИЕВ Ғ.Т.

М. Өтемісов атындағы БҚУ магистранты, Орал

Бұрыннан келе жатқан қазақтың дәстүрлі той өткізу салты ислам дінімен тығыз байланысты. Оның бірден – бір себебі, екі жас қосылып жаңа отау құрған бойда, міндетті түрде неке қиылатыны хақ. Белгілі исламтанушы Халифа Алтай: «Мәдени үделесу түріндегі неке, бір тарапынан алғанда да ғибадат болып табылады», - деп айтып кеткен болатын. Себебі Пайғамбарымыз (с.ғ.с.): «Некелену менің сүннетім. Кімде – кім сүннетімді орындамаса менен емес. Мен сендердің басқа үмметтерден көп болуларыңды қалаймын және көбеюлеріңнен қуанамын», - деп [1] үйлену яғни некеге тұру ислам дінінің міндетті шарты деп үзілді – кесілді нақты айтып тұр.

Көрші Орта Азия елдерінен келген респонденттердің айтуы бойынша: ол елдерде мешітке имамды сайлайды екен. Имамдыққа үміткер, діни білімін растайтын құжаттарымен қатар, өзінің жұмыс жоспары мен бағдарламасын ұсынады. Екі адам тең дауыс жинаған жағдайда, арасынан үйленгенін яғни ақыл тоқтатқанын тағайындайды.

Ал, шариғи үкімдер әрқашан да Пайғамбарымыздың сөздеріне жүгінетіні мәлім. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) болса, бір хадисінде: «Бұзақыларың бойдақтарың», - десе, тағы да бір хадисінде: «Күнәдан пәк болып, Алла Тағалаға қауышуды қалаған үйленсін», - деп көрсетеді [1].

Қазіргі күнде «діндарлардың» талқыға көп салып жүрген той рәсімдердің бірі – «отқа май тамызу». Бұл рәсім ауылдық жерлерде қазіргі күндерде де кездесіп тұрады, одан бұрын да респонденттердің мәліметтері бойынша: «Кеңес одағы кезінде, әсіресе ауылдық жерлерде жаңа түскен келін отқа май тамызатын», - деп айтуда. Зерттеу кезінде бірнеше рет бұл салт орындалғандығының күәгері болдық (Ж.Г. 2000-шы жылдар). «Отқа май тамызу» ертеден келе жатқан ғұрып, зороастризм заманынан (тіпті одан бұрын) қалыптасқан дәстүр болуы мүмкін. Бірақ қазақ даласына келген ислам діні оған қарсы ешқандай үкім шығарған емес. Отқа май тамызған келін, отқа табыну емес, шаңыраққа құрмет ретінде: «Отым өшпесін» немесе «Жанып тұрған шырағым сөнбесін», - деген ниетпен орындаған дәстүр.

Басқа сөзбен айтқанда, келін келіп: «шаңырақтың отын жандандырды», - деген мағынамен осы ырымды орындаған. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.): «Мен жаман ырымға сенбеймін, бірақ жақсы ырым маған ұнайды», - деп айтқан[2]. Ал, жоғарыда келтірілген салттың мазмұнына қарағанда, бұл жақсы ырым екені көрініп тұр. Осы салт орындалғанда, жаңа түскен келін: қолын отқа жылытып, бисмилляһ, деп бетін алақанымен сипайды», - осы жердегі көрініс, бақсылық сарындағы дәстүр исламданғаны. Осы жерде айта кететін жәйт, респондент әжей: үйленбеген соңғы інісінің жаназасында: «әкеміздің шаңырағының оты сөнді», - деп күрсініп айтқаны, жоғарыдағы келін орындаған дәстүрдің – «шаңырақтың отын жандандыруға келдім», - деген әрекет екенін қазіргі күндегі ханафи мазһабының дінтанушы ғалымдарымыз түсіндіруде.

Осы, той өткізу салтында, қазақта көнеден келе жатқан дәстүрлеріміздің бірі: «Келіннің иіліп сәлем беру» рәсімі бар. Бұл дәстүр де, соңғы күндері көп талқыға түсіп жүр. Яғни, келіннің иіліп сәлем етуі – харам, деген пікір пайда болды. Алайда, осы көнеден келе жатқан ғұрыпқа шариғи тұрғысынан ешқандай қарсылық болған емес. Ал белгілі дінтанушы Қайрат Жолдыбай өзінің кітабында, Мысыр елінің бұрынғы мүфтиі Атия Сақырдың «Сахнада өнер адамына тыңдаушылардың қошеметіне алғыс ретінде

иілуіне бола ма?» деген сұраққа 1997 жылы мамыр айында берген пәтуасынан үзінді келтіреді: «...Кейде үкімдер ниетке қарай бағаланады. Сондықтан халыққа деген алғысын білдіріп, кішіпейілділік ниетімен иіліп сәлем берудің еш оқасы жоқ...» Мысыр елінің бұрынғы мүфтиі Атия Сақырдың жоғарыда келтірген пәтуасын негізге ала отырып, келіндердің үлкендерге инабаттылық әрі құрмет көрсету мақсатында иіліп сәлем берулерінің еш ағаттығы жоқ деген үкімді анықтауға болады [3].

Ал, дінтанушы Айнур Абдрасилқызы: «...национальные традиции и ценности это то, что сформировало общество в рамках своего духовного – религиозного познания, то что прошло испытания веками и сохранило свою ценность и жизнеспособность. Поэтому ни одно из дошедших до сегодняшнего дня традиционных ценностей казахского народа не противоречит исламскому шариату», - деп айтуда [4].

Яғни, Қ.А.Яссауи бабамыздан бастап мұсылман дініне ден қойған қазақ халқында ислам дініне қайшы келетін салт – дәстүрлер жойылып, немесе, шариғат негіздеріне бейімделіп, жаңа, шариғи міндеттермен толықтай түскені байқалады.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Г.В.Кан: «Ахмеду Ясави и его последователям удалось соединить религиозную идеологию ислама с массовым сознанием тюркских народов с их тенгрианско – шаманистскими представлениями. Проповедуемые ими идеи справедливости, нравственного очищения и совершенствование человека нашли отклик в душе тюркского народа», - деп, [5] сол заманғы түрік халқының әдеп – ғұрыштары ислам дінімен біте қайнасып, бері келе толықтай исламданып, кеткенін айтуда. Сол заманнан бастап бүгінгі күндерге дейін, ешбір ханафи мазһабындағы ислам ғұламасы, бұл дұрыс емес, деген сөз айтпаған.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Халифа Алтай. «Хұтпалар. Діни уағыз, насихаттар». (ҚМДБ сараптау комиссиясы мақұлдаған). Алматы. «Халифа Алтай Халықаралық Ислам қайырымдылық қоры». 2001 ж. – 192 б.
2. Мухиад-дин ан-Набаби. «Мың бір хадис». Аудармашы: Сахабат С. Шымкент. «Жібек жолы» баспасы. 2000 ж.
3. Жолдыбай Қ. «Дін мен діл». (ҚМДБ сараптау комиссиясы мақұлдаған). Алматы. Ислам мәдениеті мен білімін қолдау қоры. 2010 ж. -288 б.
4. Абдирасилқызы А., Адильбаев А., Исахан М. «Двадцать вопросов и ответов на актуальные темы в сфере религии». г. Нур-Султан, ул. Орынбор, 8. Здание Дома Министерств. 15 подъезд.
5. Кан Г.В. д.и.н. «История Казахстана» учебное пособие. Алматы. «Аркаим». 2002 г. -222с.

УДК 94(574.1)

ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ МЕН ДАМУЫ.

Хайруллина Г.С., Сдыков М.Н.

М. Өтемісов атындағы БҚУ магистранты, Орал

Тарих ғылымдарының докторы,

М.Өтемісов атындағы БҚУ профессоры, Орал

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Бұл дүниеде біздің бір ғана Отанымыз бар ол тәуелсіз Қазақстан.Еліңнің ұлы болсаң, еліңе жаның ашыса, азаматтық намысың болса,

қазақтың ұлттық жалғыз мемлекетінің нығайып-көркеюі жолында жан терінді сығып жүріп еңбек ет. Жердің де, елдің де иесі өзін екенінді ұмытпа!

Көптеген елдерді араладым. Табиғаты ғажайып талай өлкенің сұлулығына көз құмарымды суардым. Бірақ, бәрі де өзім туып-өскен қазағымның жеріне, Алатаудың бір бөктеріне жасбастай жығылған үш қоңыр төбеге жетпеді. Балалығымның, сағынышымның алтын қазығы сонда екен»... деген сөздері бар. Менің туып өскен жерім Батыс Қазақстан облысы Орал қаласы. Сол Орал қаласының пайда болуы мен дамуы туралы кішкене сыр шертсек.

Қазіргі Орал қаласы- Батыс Қазақстан облысының әкімшілік орталығы. Бұл ежелгі ғасырлар қойнауынан бастау алған белгілі тарихы бар, мәдениеті бай, Қазақстандағы көне әрі көркем қалалардың бірі. Бұрыннан үлкен өзеннің жағалауына орналасып, халық әр түрлі кезеңдерде Яик, Орал және Жайық деп атаған қала, мұнан былай тек өлкенің ғана емес, барша Қазақстанның дамуына ықпал жасаған көптеген саяси және тарихи оқиғалардың эпицентрінде болды.

Орал қаласының пайда болу тарихы әр кезде де көптеген зерттеушілерді, этнографтардың, этнологтардың, тарихшылардың, археологтардың, осы өңір тұрғындарының назарын аударды. Оның ресми туған жылы болып 1613 жыл болып есептеледі. Михаил патшаның Орал казактарын қол астына алуы туралы жарлығын қабылдаған 1613 жыл олардың Ресейге қызмет етуінің бастамасы болды

Сонымен бірге тарихи дәлел ретінде қаланың өртенгеннен кейінгі орналасуы көрсетілетін энциклопедиялық материалдарда оның пайда болуының басқа да уақытын кездестіруге болады. Ол 1598 жыл. Бірақ осыған ұқсас мағлұматтар тарихи дәлел болып саналмайды және дәстүрлі аталып өтілетін қала мерейтойлары орталықтың пайда болуының тек қана бір болжамдарына сүйеніп жүр. Орал қаласының пайда болу тарихына байланысты ғылыми проблема әлі күнге күн тәртібінен түскен жоқ.

Орал қаласының айналасымен облыста профессор Г.А.Кушаевтың басшылығымен зерттеулер жүргізілді. Проф. Г.А. Кушаев қаланың шығу тарихын XIII-XIV ғасырларға жатқызу қажеттілігі туралы біренеше рет баянадама жасады. Г.А. Кушаев өзінің мақалаларында Орал қаласы бұрынғы Саксин қаласымен ұқсас келеді.[1]

Біренеше мың жыл бұрын Орал қаласының орнына скиф, ғұн, авар, печенег және қыпшақ тайпаларының мекен тұрақтары болған. Қала маңында ерте заман ескерткіші бұрынғы тайпалардың көсемдері мен жауынгерлері жерленген шағын қалалар мен қорғандар қазір де кездеседі.

Орал қаласы аумағында әлі күнге дейін «Курень» (моңғолша қос, елді мекен), «Баскачина росташь» (Басқақ көпірі), «Ханская роца» (Хан тоғайы), т.б. топанимдердің сақталуы бұл жерде қарақшы, қашқын топ (кейін «Жайық қазақтары» аталған) бекініс салынғанға дейін орта ғасырлық шаһар болғандығын Г. А. Кушаев, тарихшы Т.Рысбеков т.б. дәлелдейді. Орыстар Жайық бойында XV ғасырдың аяғымен XVI ғасырдың басына келе бастады. Олар 1580 жылы Жайық бойымен жоғары көтеріліп, Ноғай хандығының астанасы Сарайшықты талап тонады да, Жайық Шаған алқабына біржолата орналасты. XVII ғасырдың 1 ширегінде Ноғай хандығымен шекарада шағын әскери бекініс тірек ретінде Жайық қалашығы салынды. Ол 1613 жылы қазіргі Орал қаласының орнына көшірілді.

XVIII ғасырдың бас кезінде Жайық қалашығында 3 мыңға жуық түтін болды. Олар негізінен Стрица (Жайықтың бұрынғы арнасы) және Шаған өзендерінің бойына орналасты. Қаланың негізгі тұрғындары – казактар, орыстар болған. Олар әлеуметтік жіктелу нәтежиесінде кедейлер және байлар болып бөлінді. Жайық казак-орыстарының Е.И.Пугачев көтерілісіне қатысуы Орал тарихындағы көрнекті әрі ауыр кезең болды. Шаруалар соғысын басып, Пугачевты жазалағаннан кейін, Жайық қалашығы II Екатеринаның 1775 жыл 15 қаңтардағы жарлығымен «Орал қаласы», ал оның тұрғындары Орал казактары болып өзгертілді. [3]

Орал қаласының неғұрлым ежелгі бөлігі Михайло-Архангельск ғибадатханасының оңтүстігінде орналасты. Мұнда казактар қауымы әскери жиналыс өткізіп тұрды. Ғибадатхана 1741-1751 жылдары салынған. Қалада құрылыстарының тығыз орналысуы бірнеше күшті өрттерге себеп болып, қаланың түгін қалдырмады. Бірақ әрбір болған өрттен кейін қаланықайтып бұрынғыша салды. Бұның себебін оралдықтар былай түсіндірді, қаланың ауданы неғұрлым тығыз болса соғұрлым қорғанысы да жақсы болады деген екен. Қаланың шаруашылық және әкімшілік мәнінің өзгеруіне байланысты, оның сыртқы бейнесімен көлемі де өзгерді. [3]

Орал қаласында бірнеше рет үлкен өрттер болды (1739,1751,1807,1821,1879) Солардың ішіндегі ең ауқымды өрт 1879 жылы болды. Осы өрт кезінде қалада 1812 үй-жай, 170 сауда дүңгершектері өртеніп, шығын мөлшері 1,5 млн рубльді құраған. Осы өрттер Орал қаласының тарихына жаңа өзгерістер әкелді. 1807 жылдың 16 шілдесінде тарихи Комитет министрінің арқасында қала толық қанды өзгерді. Толығырақ айтқанда жаңа қала салынды. Губернатор Валконский Комитеттен келген бұйрықты орындауға кірісті. Тамыз айында Орал қаласына өзі келіп қаланы қайта жандандыруды ұйымдастырды, Н.Ф. Савичевтің айтуы бойынша үйлердің ауданын сызуды да өзібелгілеген болатын. 1821 жылғы өрттен соң Орал казак орыс әскерлерінің атаманы Д Бородин қаланы архитектуралық жағынан жоспарлы түрде салу үшін италиялық сәулетші Дельмединаны шақырды. Кейін қалада Сырым Датұлы бастаған халық көтерілісі және Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының бастауымен болған қазақ шаруаларының ұлт-азаматтық қозғалыстары Орал қаласының Орал қаласының және Жайық өңірінің тарихында ұмтылмас із қалдырды.[4]

1869 жылы Орал облысы құрылып, қала облыс орталығына айналды.Орал қаласы Батыс Қазақстандағы шаруашылық пен кәсіпорын орталығына айналды. Ұн тарту, май шайқау, былғары өндіру, Орал өзенінен балық өңдеу дами түсті. Орал қаласында Россия империясының қаржы жүйесінің бір бөлігі-Қазақстан несие жүйесі мемлекеттік банк және комерциялық банк филиалдары құрылды. Қалада 1876 жылы Мемлекеттік банктің бөлімшесі ашылды. 1877 жылы Батыс Қазақстандағы астық саудасының аса маңызды орталықтарының бірі саналды.1830 жылы Орал мен Орынбор арасында параход жүре бастайды. 1894 жылы Орал Сарытау аралығында тар табанды темір жол тартылды. Мұның барлығы облыстағы капиталистік қатынастарың одан әрі дамуына, сауда саласының дамуына әсерін тигізді.

Облыс территориясында ірі-ірі жәрмеңкелер пайда болады.Орал облысында Ойыл, Темір, орда жәрмеңкелерінің аты шығады.

XX ғасыр басындағы орла сауда орталықтарының бірі болып, қаладағы дүкендердің товар айналымы 1913 жылы 18,5 млн сомға,1915 жылы 31,7 млн сомға жетті.Орал банк бөлімшесінің жылдық айналымы 54 млн сом болды. Қалада диірмендер салынды, паравоз депосы, элеватор, ет дайындау цехы ,кірпіш заводтары пайда болады. 1900 жылы қаладағы ұсақ 93 кәсіпорындар жұмыс істеді. 1914 жылы Орал қаласы өлкедегі ең ірі қала болып саналады. Оның 47,5 мың тұрғыны болды. Қала тұрғындарын дворяндар, офицерлер, көпестер, мешан шаруалар, жұмысшылар құрады.

1900 жылдың қарсаңында қалада марксизм идеялары насихаттал бастады. 1919 жылдың 1 сәуірінде Оралда жұмысшы, шаруа және солдат депутаттары Кеңестертерінің 1-сайлауы болып өтті.1920 жылы Орал губерниясы қалаға айналды. Қала Қазан революциясына дейін ірі сауда орталықтарының бірі болды.

Орал қаласында XIX ғасырдың 60-жылдарында өңдеу өнеркәсібінің алғашқы кәсіпорындары салынды. Кеңес өкіметі жылдарында Оралдың экономикасы жедел қарқынмен өркендеп, республикадағы ірі өнеркәсіп орталықтарының біріне айналды. 1925 жылы Жайық өзенімен Орал-Атырау арасында тұрақты кеме қатынасы және 1923 жылы Орал-Елек теміржолының ашылуы қаланың экономикалық- географиялық жағдайын жақсартты [4].

Кейін Орал қаласы Батыс Қазақстан облысының орталығы болып 1932 жылы сайланды. Одан кейінгі 1950-1990 жылдары Орал қаласында ірі машина жасау және металл өңдеу, құрылыс материалдарын өңдеу, жеңіл және тамақ өндірістері, медициналық препараты зауыты т.б. екі жүзден астам объект салынды. Көлік жүйелері күрделеніп, одан әрі дами түсті. Әлеуметтік инфрақұрылымда мәдени-ағарту, денсаулық сақтау, т.б. мекемелер халыққа қызмет көрсетті. Әлеуметтік инфрақұрылымның басқа да салаларында ондаған ірі мекемелер іске қосылды.[5]

XXI ғасырдың басында Орал қаласы-Қазақстандағы ірі мәдени экономикалық орталықтардың бірі болып саналды. Қаладағы ірі кәсіпорындар: «Зенит зауыты», «Омега», «Металлист» , «Орал механикалық зауыты», «Орал арматуралық зауыт» , «Орал полипласт зауыты» т.б.Бұлардан басқа облыстық дәрежедегі нан комбинаты, жылу жарық,газ беретін кәсіпорындар жұмыс істейді. [6]

Сөйтіп қалыптасу тарихы сонау ерте кезден басталған Орал қаласы осы батыс өңірінде болған ұлы тарихи оқиғалар мен тарихи дүрбеленнің барлығын да азды –көпті бастан кешіріп, тарих толқынында дағдарыс пен қиындықты, жетістік пен өрлеуді көріп, дамып, жетіліп, ірі экономикалық-әкімшілік және мәдени орталыққа айналды.

1833 жылыОрал қаласына орыс ақыны А.С. Пушкин келеді.Пушкин Пугачев архиві бойынша жұмыстанады.

1895 жылы Орал қаласына 9м жасар татардың ұлы ақыны Ғабдолла Тоқай келеді.Тоқай өзінің өлеңдерін жазып, қаладағы баспаханада қызмет істейді..Кейіннен бұл баспахана Ғ.Тоқай атындағы баспахана деп аталынады. Орал қаласында әр түрлі жылдары белгілі орыс ақын-жазушылары А.С.Пушкин, В.А.Жуковский, В.И.Даль, Л.Н.Толстой болған.

Орал өңірі бармағынан бал тамған күйші Дина Нұрпейісованың, халықтан шыққан тума талант, құдіретті композтор Құрманғазы Сағырбаевтың, майталман күйші, композитор Сейтектің ,дүлей күйдің авторы, сазгер Даулеткерейдің семсер жырдың шебері атанған ақын Махамбеттің, сахнаның қас шебері атанған, театр шебері Қадиша Бөкееваның, сұлу сазды, асқақ әндерінің иесі, атақты Мұхиттың, қазақ әндерінің орындаушыларының ішінде өзіндік стилін қалыптастырған құдіретті әнші Ғарифолла Құрманғамлиевтің елі.

Орал ірі ғылыми және мәдени орталықтар қаласы. Бірінші ғылыми зерттеулер мұнда көрнекті ғылымдар П.Паллас, Эверсман, Фальк, Карелин және басқалар қызмет істеген сонау 18 ғасырдан басталады. Олар басында табиғат пен өлке байлығын зерттеуге тиісті болды. XIX ғасырда А.Левшин, А Ханыков, Х.Бабаджанов, И.Железнов, Н Савичев, И Бородин, А.Карпов және т.б. күш жігерінің арқасында Орал өңірі халқының тарихы жоғары мәдениет әлемінде кеңінен белгілі болды.Кіші жүз қазақтары мен Оралдық казактардың өзіндік тұрмысы мен мәдениеті кімді болса да бей жай қалдырмады.

Ғылыми ағарту саласының дамуындағы тамаша дәстүр жалғастығы деп Оралда ашылған Қазақстандағы бірінші қыздар гимназиясы мен реалды училищені айтуға болады. 1872жылы бірінші медресе ашылды. Кеңес заманында 1932 жылы мемлекеттің барлық ғылыми кадрлары мен зиялыларының ұстаханасына айналған Қазақстан тарихындағы екінші жоғарғы оқу орны А.С.Пушкин атындағы Орал педагогикалық институты ашылды.

Қазақстан мәдениетінің дамуында Оралдың қосқан үлесі ерекше жоғары. XIX-XX ғасыр басында қалада бірінші театр (1858ж.), баспахана (1862ж.), кітапхана (1824ж.), және киноматографс (1908ж.) ашылып, халыққа қызмет көрсете бастады. Қаланың мәдени өмірі осы жерге табан тіреген ірі ақын-жазушылар есімімен байланысты. Бұлар тек қазақ-орыс әдебиетінің есімімен байланысты емес, әлем әдебиеті мен мәдениетінің даңқын шығарушы А.Пушкин, С.Сейфулин, Ғ Тоқай және Ж Молдағалиев, М Шолохов пен Қ Мырза Әли еді.

Орал қаласы Қазақстандағы XVIII, XIX және XX ғасырдың басынадағы мол тарихымен және архитектуралық ескерткіштерімен маңызды жалғыз қала болып саналады. Орал қаласының ескі тарихи аумағы қаланың 1/12 барлық ауданының бөлігін құрайды.

Қазіргі таңда Орал батыс қала болып саналады, орта азиялық ауданмен Қазақстанның батысында орналасқан. БҚО солтүстік –батысында Ресей Федерациясының Орынбор, Самара, Саратов, Волгоград және Астрахань облыстарымен шектесе, ал оңтүстік-шығысында Атырау мен Ақтөбе қалалары шектеседі. Осы аталған облыстар Қазақстан мен Ресейдің экономикалық тұрғыда дамыған өңірлері болып табылады. Орал евро-азиаттық көлік торабының ыңғайлы жерінде тұр.

Қаланың дамуындағы оң өзгерістер, халық санының өсуіне де әсер етті. Соңғы 12 жылда тұрғындардың саны үштен бірге көбейіп, 360 мыңға жуықтады. 2030 жылға қарай қала халқының саны жарты миллионға жетеді деген болжам бар. [1]

Орал қаласының тарихы бай, өткені өнегелі, келешегі жарқын. Серпінді дамуға қаланың әлеуіті зор.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. –Астана, 2017. «Форма Плюс» баспасы, Қарағанды, 2017.
2. З.И. Герасимов «Уральск» Исторический очерк (1613-1917 гг.) Алма-Ата, 1969
3. Исторорико-краеведческие материалы «На яике-городок, на Урале –город». Г Уральск 1988 г.
4. Прошлое Казахстана в источниках и материалах / Проф. С.Д. Асфендияровтың ред., – 2-ші басылым, – Алматы: Қазақстан, 1998. 2 жинақ..
5. Т.З. Рысбеков «Өскен өлке тарихы»
6. «Батыс Қазақстан облысы Орал қаласы» XIII Авторлық ұжым. М.Н.Сдыков.

УДК94(574.1)

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МҰНАЙ КЕН ОРЫНДАРЫ

ЖЕКСЕНОВ А.

М. Өтемісов атындағы БҚУ магистранты, Орал

ҚР Конституциясына сәйкес Қазақстан халқының меншігінде, әлемдегі ең бай жер қойнауы бар. Мұнай, газ, сирек кездесетін қымбат рудалар мен минералдар, орман, құстар, балық т.б. - бүкіл қоғамға және әрбір адамға жұмыс істеу тиіс. Қазіргі Қазақстан экономикасының негізі және еліміздің экспорттық түсірілімдерінің бастысы мұнай мен газ болып табылады. Соңғы жылдары Қазақстанның мұнай өндірісіне бес миллиард доллардан астам ақша аударылды, бұл республикамызға түскен тікелей инвестицияның үлкен бөлігін құрайды [1, 229 б.].

Қазақстанда дамыған өндірістік, әскери-өнеркәсіптік және әлеуметтік дамудың көрсеткіштері жаман болмады. Өндіріс факторларының құрлымында қор факторларының үлесі едәуір асып түсті. Өнеркәсіптік әлеуетті сақтап, дамытуға бағытталған тиісті құрылымдық саясат Қазақстанның тек шикізаттың әлемдік және өңірлік нарықтардан ғана емес, сонымен біре бәсекеге қабілетті бірқатар жоғары технологиялық өнімнің қатары бойынша да өз «орнын» табуға мүмкіндік берді.

Өйткені, оның жоғары аграрлық-өнеркәсіптік әлеуеті, бүкіл халықтың жалпы оқу білімдік деңгейі, бай ресурстар қоры бар еді. Ал 1992 жылдан Қазақстанда нарықтық қайта өзгерістер жүргізіле бастады, олар өнеркәсіптің жай-күйін түбірімен өзгертуге тиіс болды. Жекешелендіру белестерін, кезеңдерін, нәтижелерін түрліше бағалауға болады. Бірақ бір нәрсені мойындау керек, жекешелендіру отандық өнеркәсіптің аса маңызды кәсіпорындарының меншік нысанын түгелдей өзгертті [1, 235 б.].

Экономикалық қайта өзгерістер сөзсіз қажет болды, оларсыз ұлттық экономиканы жасау мүмкін емес еді. Алайда экономиканың салдары әр қилы болды. Олардың арасында өндірістің құлдырауын, кәсіпорындардың тоқтап қалуын, оған қоса әлеуметтік шығындар өте көп болды. Тек 1996 жылдан бастап ғана Қазақстан бұл дағдарыстан шыға бастады. Республика 1992 жылы Халықаралық валюта қорының, Халықаралық даму және жаңғырту банкінің, Қазақстанда нарықтық қайта өзгерістерді қолдаған басқа да халықаралық қаржылық мекемелердің құрамына кірді. Қайта құрулар кезеңінде мұнай-газ секторында бірқатар компаниялар да құрылды [1, 237б.].

ҚР мұнай мен газда геологиялық барлау жұмыстарының 1992-1995 жылдарға және 2000 жылға дейінгі кезеңге арналған кешенді бағдарламасы Қаз КСР-інің Геология және жер қойнауын қорғау жөніндегі мемлекеттік комитетінің 1991 жылғы 3 шілдедегі №5 директивалық хатын орындау үшін әзірленді. Бағдарламаның негізінде Қаз ГБЗҒЗИ-ның, «Гурьевмұнайгазгеология», «Оралмұнайгазгеология», «Ақтөбемұнайгазгеология», «Қазгеофизика», «Оңтүстікқазгеология» ӨГБ - лерінің талдамалары негізге алынды. Кешенді бағдарламаны әзірлеуге Геологиямемком төрағасының бірінші орынбасары С.М.Камаловтың басшылығымен, мұнай және газ бөлімінің бастығы Б.М.Қуандықовтың тікелей қатысуымен О.М.Марченко, З.Е.Бөлекбаев, К.С.Шудабаев, Р.У.Бердіғожин, С.Қ.Құрманов, С.Ө.Өтеғалиев, Э.С.Воцалевский т.б. қатысты. 1986-1990 жылдары «Жолдыбай-Серверный», «Комсомольское», «Құмкөл», «Қарашығанақ», «Урихтау (Рухтау)», «Қожасай», «Қаратұрын», «Арман», «Кенбай», «Арысқұм» кеніштері бойынша қорлар КСРО-ның ҚМК-нда таныстырылып, жоғары бағамен қорғалды. Осы жылдары 2093,5 мың метр терең ұңғымалар бұрғыланды, 1201,1 миллион сом күрделі қаржы игерілді [1, 241-242 б.].

Осы жылдары Батыс Қазақстан облысында: Қарашығанақ, Степной леопард ЛТД, Қазтүркмұнай, Қазфен калибр бірлескен кәсіпорындары жұмыс жасады. Оның ішінде ең ірісі - Қарашығанақ кен орны болатын [1, 243 б.].

Қарашығанақ кен орнының тарихи ертерек уақтан басталады. 1927 жылы Қазақстан мұнай кәсіпшілігінде еңбек еткен, қазақ жастарына арналған алғашқы «Мұнай» атты оқулығында С.Шарипов: «Орал-Жем аймағындағы мұнай 40-50 жылдан бері ізделген. Одан арғы жерде де, сондағы тұрғын қазақтар мұнайдың бар екендігін білген, керегінше пайдаланған. Құдық қазып, не болмаса жердің не судың үстіне шығып жатқан мұнайды алып жұмсаған. Ол мұнаймен қазақ кәсіп қылмаған. Түйенің қотырына, адамның іші ауырғанда, болмаса қотыр болғанда ем қылып, сондайға ғана жұмсаған.

Оның отын орнына жарайтынын білмеген, жағып пайдаланбаған. Сол қазақ- тар мұнайдың атын «мұнай» деп қойған», - деп анықтаған-ды. Мұрағат қорларынан табылған құжатта «Орал облысындағы ең алғашқы белгілі болған мұнайлы мекен Мәтен Қожа Май болатын. Ол Ойыл өзеніне жақын, Бүйрек, Тайсойған құмдарының ортасында, Калмыковск станциясынан 100 шақырым жерде. Мекен ХІХ ғасыр басында өмір сүрген молда Мәтен атымен аталған. Мәтен молда осы кезеңде қазақтарға мұнайдың емдік қасиеттерін пайдалануды үйреткен» [2, 25 б.].

Батыс Қазақстан экономикалық ауданы мемлекеттің ең перспективалы аймақтарына жатады. Қазақстанның барлық ашылған, зерттелген және өндірілетін мұнай, газ және конденсат кен орындарының 92,5 % -ы осы аймаққа тиесілі.

Қарашығанақ кен орны - 1979 жылы мамырда ашылған. Ал 1984 жылы 20 қазаннан өндірістік эксплуатацияға берілген [3, 47 б.]. Бұл кен орны ҚР Батыс

Қазақстан облысы Бөрлі ауданының аумағында орналасқан. Қарашығанақ солтүстік ендіктің 51 параллелінен және шығыс бойлықтың 50 меридианынан солтүстік шығыста, Ақсай қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 16 км немесе Орал қаласынан 150 км қашықтықта мұхит деңгейінен 80-130 м биіктікті орналасқан.

Қарашығанақ кен орнына жүргізілген бірнеше зерттеу жұмыстарының қорытындысы бойынша геолог барлаушылар бұл мекеннің жер асты байлығының мол екендігіне көздері жетті. Осыдан кейінгі зерттеулер Каспий маңы ойпатының солтүстік бөлігі қабаттарына жүргізілді. Нәтижесінде Қарашығанақ газ-кен орны, Одақ тарпынан бірдей жоғары бағаланды. Кен орнының географиялық орналасқан аумағы аудан орталығы Ақсайда -25 км. Қарашығанақ кеніші КСРО газ-өнеркәсібі минситрлігінің бүкілодақтық Ленин Орденді «Орынборгаз өнеркәсіп» бірлестігі негізінде құрылды. Бірақ кенішті толығымен игеру жұмыстары тек 1984 жылы 26 қазандағы Одақтың ГӨМ-нің №440 бұйрығымен іске асты. Қарашығанаққа осы жылы Одақ бюджетінен 1,7 млрд сом бөлінді. Бұл қаржы кенді барлау, іздеу, әр түрлі техникалар алуға шеттен мамандар әкелуге жұмсалды. Негізгі қорға да 1,2 млрд сомға тең ауқымды қаржы бөлінді. Алғашқы игеру жұмыстарына барлаушылар 100 ұңғыны пайдаланды. Бірақ оның барлығы толық іске қосылған жоқ. Кеніш тек өнеркәсіптік тәжерибе лаңы ретінде пайдаланыла бастады. Кеніш басынан 3 млн тонна қуаты бар мұнай өңдеу зауыты құрылысын салу жобасы жасалды. Алайда ол жобаны іске асыру қаржы тапшылығы салдарынан кейінгі қалдырыла берді.

1986 жылы 25 ақпан -6 наурыз аралығында КОКП ның XXVIII съезі болып өтті. Онда негізгі басты алты мәселе қаралды. Соның ішінен ең маңыздысы ретінде Кеңестер Одағының отын энергетика кешенін дамыту ісі болды. Осы мақсатта батыс аймақтағы кеніштерді көптеген жұмыстары жүргізілді. Қарашығанақ кен орнының тәжірибе өнеркәсіптік пайдалану кешенінің бірінші кезеңі іске қосылды. 1985 жылдан бастап жалпы ұзындығы 150 шақырым құрайтын Қарашығанақтан Орынборға дейін 2 газ және конденсат құбыры тартылған еді. Осы құбырлар арқылы кеніштегі терең өндірілген, терең өңделген газ, газ конденсаттары Орынбордан өңдеуден өткізіп, Одақтың ірі ошақтарына жөнелтілді. 1990 жылға дейін Қарашығанақта 242 ұңғы бұрғыланып, оның 140-қа жуығы іске қосылды [4, 536].

1986 жылдан бастап Қазақ КСР ГМ-нің мұнай-газ барлау бөлімі өз қарамағындағы кен орындарының құрылыс нысандарын түгелдей іске уақытанан бұрын қосты. Кен орнында ғылыми-техникалық прогресстер, автоматика және электронды есептеу құралдары, шет елдік іздестіру техникасы қолданылды [5, 19-20 бб].

1986 жылы қарашада Д.Қонаев Мәскеуге келіп, М.Горбачевтың қабылдауында болады. Қабылдау барысында басты әңгіме Батыс Қазақстандағы енді игеріліп жатқан мұнай-газға бай Қарашығанақ кен орнын Ресейге қосу туралы сөз болады. М.С.Горбачев Д.Қонаевқа «осы мәселеге қатысты КСРО Жоғары Кеңесінің қаулысын шығартып беруін» сұрайды. Ал, Д.Қонаев бұл өтінішіті орныдай алмайтынын айтып, бас тартады. Кенішті игеруге 1984-1987 жылдары Одақ тарапынан жалпы 90 млрд сом қаржы бөлінген. Содан кейін, КСРО Министрлер кеңесінің төрағасы, саяси бюро мүшесі Н.И.Рыжов Қарашығанаққа екі рет сапармен келіп кетеді. Ондағы негізгі мақсат та осы мәселе төңірегінде болады.

Сол кездегі Батыс Қазақстан облысындағы басшылықта 1975-1986 жылдары М.Б.Ықсанов қызмет жасаған. Ол Орал өңірінде геологиялық- барлау жұмыстарына қомақты қаржы бөліп қана қоймай, кен орнының құрылысына да үлкен қолдау көрсеткен. Сонымен қатар, бұл басшылардың ұлтжанды бірбеткейлігі де осы мәселені үкімет алдына қоюға септігін тигізген. Облыс басшылығы қызметіне 1986 жылы келген Н.Есқалиев те жоғарыда айтылған идеяның маңыздылығын ескеріп, Қарашығанақ мұнай - газ өңдеу зауытын салуға барынша күш салады. Оның тапсырмасымен Қазақ газ кәсіпшілігі басқармасы мұнай-газ өңдеу зауыты құрылысын жаспарлауды қолға алады. Осы шешімінен кейін жедел іске кіріскен басқарма зхауыттың бой көтеретін

орнында белгілеп қояды (Приуральный селосының оңтүстігінен 10 шақырым қашықтықта). Зауыттың құрылысына шетелдік фирмаларды тарту, бірлескен кәсіпорындарды ашу мәселелері де зерттеле бастайды. Сол уақыттың өзінде біріккен кәсіпорын құруға Италия, ФРГ, Чехословакия және оңтстік Корея мемлекеттерінің фирмалары қызығушылық танытқан. Алайда осындай үлкен жұмыстар әрі қарай жалғасын таппай қалады. Өйткені, бұл кезең Кеңестер Одағының құлауымен тұспа-тұс келеді. 1986-1987 жылдары Қарашығанақ кен орнын одан әрі дамыту бойынша шаралар жалғастырылады.

1986 жылы мамырда «Қазақ газпром» мекемесі құрылады. Бұл мекеменің басты мақсаты - Қарашығанақ кен орынын игеруге ат салысу, жергілікті мамандарды осы салаға жұмылдыру деп белгіленеді.

1986-1989 жылдары Қарашығанақта барлығы 1500 ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілген. Жұмыстарды негізінен КСРО газ өнеркәсібі министрлігі жанындағы И.М.Губкин атындағы ғылыми-зерттеу институты және Еділ-Орал, Нижеволжск, Украина және тағы да басқа ірі ғылыми орталықтар атқарып, белгілі мамандар аталмыш кен орнына өте жоғары баға береді. Қарашығанақ кен орнын зерттеген ғалымдар қатарында М.М.Иванов, С.М.Қаратаев, Г.В.Рассохин, С.С.Степанов және тағыда басқаларын атауға болады. Жүргізілген зерттеу жұмыстары негізінен ауа қысымын, тереңдікті, сұйық көмірсутектің құрамын, өнім сапасын, өнім мөлшерін анықтауға бағытталып, 1988 жылы толығымен аяқталады [5, 22-23 бб].

Қазіргі кезде Қарашығанақ кен орны ірі мұнайгазконденсат өндіретін орталықтардың бірі болып табылады, оны кейде супергигант деп те атайды. Қарашығанақ дүние жүзіндегі 25 ірі кен орын қатарына кіреді. Осында Қазақстанда өндірілетін газдың 34%-ын өндіреді, алайда оның көп бөлігін жағуға жұмсайды. Жалпы мұнай мен конденсат қоры 200 млн т (9,5 млн баррель), ал табиғи газ қоры 1 350 млрд м³ (48 триллион куб фут). Орташа күндік өндірілу дебиті газ үшін 51,526 млрд м³, мұнай үшін 46,63 млн т. Кеннің игерілуі 1984 жылы басталды, ал газ бен конденсатты Ресейдегі Орынбор өндеу зауытына экспорттап отырды. Жалпы кен орнының бастапқы қоры 1 млрд тоннадан артық мұнай мен газконденсатын құрайды [4, 57-58 б].

1997 жылы құрамына Кагачадапак Іпедгаііеё Огдапігайоппен ННК «Казахойл» кіретін концорциум мен Қазақстан Республикасы арасында 40 жыл мерзімімен кен орнында эксплуатациялау мен өндіру жұмыстары туралы келісімшарт жасалды. Қарашығанақ Интегралданған Ұйымы өз жұмысын Қазақстанда Карачаганак Петролиум Оперейтинг деген атпен жүргізеді. Оның құрамына мынандай компаниялар кіреді: Вгіііzh Оаз - 32,5%, Адір - 32,5%, Техасо - 20%, «Лукойл» - 15%. Келісімшарттың негізгі бөлімдері төмендегідей: Келісімшарт мерзімі 40 жыл, 1998 жылдан 2037 жылға дейін;

- Жобаның әр кезеңіндегі әр жақтың өздерінің міндеттері орындалуы тиіс.
- Әлеуметтік жобаларға жыл сайын 10 млн доллар инвестиция бөлу;
- Қоршаған ортаны қорғау, жұмыс тауып беру және оқыту туралы міндеттерді орындау [5, 53-58 б].

2005 жылы газ 3,75 млрд м³, ал конденсат 3,98 млн т өндірілді. Кенорынның барлық мүмкіндігін іске асыру үшін өндірістік нысандарды, ұңғымаларды, мұнай құбырларын және тағы басқа мұнайгазконденсат өндіруге қатысты инфрақұрылымды дамытуға байланысты. КПО концорциумы жобандағы Қазақстанның ролін және қазақстандық кәсіпкерлердің қатысуында үлкен жетістіктерге қол жеткізді. 2006 жылғы жаңа келісімшарттардың пайыздық құрамын қарастырсақ, Қазақстандық үлес 63%-ды құрайды. КПО-ның қазақстандық жабдықтаушыларды көбейту туралы бағдарламасының екінші кезеңі үкімет осы жылдың басында бекітіліп, мұнайгаз секторында үлгі ретінде қолданылып жүр [6].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 5- том. -Алматы: Атамұра, 2010. 688 б., суретті, карталы.
2. Мұқтар Ә. Қазақ мұнайының тарихы.-Алматы, Өлке, 2006.-224 б.
3. Кобеннова Г.И. Политика Советского государства в Казахстане по развитию нефтяной промышленности (1917-1990 гг). - Актобе, 2008. 104 с.
4. Логинов А.Н. Проблемы и перспективы нефтегазового комплекса Республики Казахстан // Казахстан: реалии и перспективы независимого развития. - Москва, 1995. С.73-58.
5. Серикова Л.С. Қазақстанның мұнай-газ кешендерінің даму тарихы (1985-2010 жж). Монография. -Орал, М.Өтемісов атындағы БҚМУ баспа орталығы, 2016. 152 б.
6. Мұқтар Ә.Қ. Алғашқы қазақ мұнайшылары және ағайынды Нобельдер <http://e.aetep.kg/article/15933> -aiahavhду-дагад-типаувhyiaгу-hдапе-адhауұпһу-побелһег. Пайд. уақыты: 15.03.2021 ж.

ӘОЖ 908/569;456

БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ КӨЛІК-ҚАТЫНАС БАЙЛАНЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ (БҚО МА фотоқұжаттары негізінде)

Сагидуллин С.Е.

М. Өтемісов атындағы БҚУ магистранты, Орал

XX ғасырдың басы Ресей империясында әлеуметтік қайшылықтардың шиеленісуімен, Қазақстанда отарлық саясаттың күшеюімен ерекшеленді. Қазақ өлкесінде тау-кен өнеркәсібі даму үстінде болды. Өйткені, қазақ жерінің қазба байлығын игеруде жақсы жолға қойыла бастаған еді. Тау-кен өндірісімен бірге өнім өңдейтін шағын кәсіпорындар жүйесі де қалыптаса бастады. XX ғасырдың ең ірі деген өндіріс орындарына Қарағанды көмір шахталары, Қазақ өлкесінің шығыс және орталық аудандарындағы түсті металлургия, Орал-Ембі мұнай өңдеу кәсіпорындары кірді.

Кәсіпорындар мен шикізатты игеруге деген қажеттілік оны жеткізуге байланысты тасымалдау көлігін қалыптастыруда орын алды. Көлік қатынастарының экономикалық қажеттілікке байланысты қалыптасуы XIX ғ. 20-30 жылдары қарқынды түрде дамыды. Себебі, көлік қатынасы экономиканың дамуындағы маңызды элемент болып табылады. Оның қызметі – өндірілген өнеркәсіптік және ауылшаруашылық өнімдерінің, тұтыну тауарларының айналымының өзгеруімен тығыз байланысты.

Батыс Қазақстанда көлік кешені автомобиль, теміржол, қалалық қоғамдық, электр және әуе сияқты көлік түрлерімен ұсынылған. Жүктердің де, жолаушылардың да негізгі тасымалдаушысы автомобиль мен темір жол көлігі болып табылады.

Темір жол – кеңестік адамның негізгі көлік түрі еді. Орал депосы 1894 жылы, революцияға дейін ашылған. Үлкен әдемі паровоздар 1953 жылға дейін темір жолдармен жүрді, содан кейін Орал депосы вагондарды жүргізуде тепловозды пайдаланды.

Байланыс көлік құралдарының ішінде – темір жол жолаушылар мен жүктердің негізгі магистральдық тасымалдаушысы болып табылады. Бір тонна жүкті тасымалдаудың орташа қашықтығы автомобиль көлігінің ұқсас көрсеткішінен 10 есе асады. Теміржол көлігі Қазақстанның жүйе құраушы инфрақұрылымы болып табылады. Ол елдің индустриялық-технологиялық құрылымға өтуін қамтамасыз етті

және бүгінде әлемнің ең дамыған 30 елдердің қозғалыс авангардында тұр. Теміржолдар пайда болған кезінен бастап еліміздің әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуында шешуші рөл атқаруда [1, 95 б.]. Теміржол желілерінің бойында жаңа елді мекендер, қалалар салынды, өнеркәсіп салалары пайда болып, дами түсті, әлеуметтік инфрақұрылым қалыптасты. Теміржолдар желісі еліміздің барлық өңірлерін көлік артерияларымен жалғады және Қазақстанның сыртқы әлеммен көлік коммуникацияларын және саудасын қамтамасыз етті.

Батыс Қазақстан өңіріндегі көлік-қатынасының тарихы туралы мәселені осы аймақтағы теміржол қатынасының XIX ғасырдың соңындағы тарихымен байланыстырамыз.

Негізгі бөлім. Ғылыми мақаланың тақырыбына сай зерттеу мәселесі Батыс Қазақстан аумағындағы көлік-қатынас байланысының тарихына арналады. Аталған аймақтың орталығы – Орал қаласы болып табылады. Ол Қазақстанның солтүстік-батысында Жайық өзенінің орта ағысының оң жағалауында және Шаған өзенінің төменгі ағысының сол жағалауында, биік және тік өзен жазығы бар көркем дала жазығында орналасқан.

Қазақ темір жолы 1958 жылы құрылып, КСРО-дағы ең ірі темір жол болып саналды. 1986 жылдың 20 ақпанында әлемдік рекорд орнатылды: тепловоз машинистері 43,4 мың тонна жүк пен ұзындығы 6,5 шақырым болатын 440 вагоннан тұратын тауарлық құрамды Целинный темір жолы бойынша өткізді. Соңғы бес жылда Азиядан Еуропаға контейнерлік теміржол тасымалы 100 есе өсті. Бүгінгі таңда Қазақстанның барлық өңірлері сағатына 150-200 шақырым жылдамдықты дамытатын «Тұлпар-Тальго» жүрдек пойыздарымен өзара байланысқан, бұл Батыс Қазақстан облысынан елордаға және кез келген басқа облыс орталығына екі есе жылдам жетуге мүмкіндік береді.

Орынбор-Ташкент темір жолының құрылысы басталған 1904 жыл Қазақстанның темір жол көлігінің ресми құрылған күні болып саналғанымен, Қазіргі Қазақстан аумағы бойынша алғашқы рельстер Оралда 1894 жылы Покровка слободасынан (Қазіргі Саратов облысының Энгельс қаласы) бастап Оралға дейін салынды. Тар табанды темір жолдың жалпы ұзындығы 369 километрді құрады, оның ішінде 113 километр – Қазақстан жағы бойынша. Яғни, біздің республиканың темір жолына жақында 127 жыл толады [1, 124 б.].

Орал мен Ресейдің жақын сауда орталықтары арасындағы сенімді көлік байланысының қажеттілігі сол жылдары аймақтың қарқынды дамып келе жатқан экономикасының, сату нарығының шектеулі және түйе керуенінің тиімсіз болуына байланысты өте өткір болды. Орал темір жолын салу туралы мәселе алғаш рет 1865 жылы Орал облысының әкімшілігі императорға Орал темір жолын Самарамен немесе Саратовпен жалғау туралы ұсыныс жасаған кезде көтерілді. Бірақ содан кейін бұл сұрақ жауапсыз қалды. 1884 және 1886 жылдары осы қалалармен теміржол қатынасы қажеттілігі туралы қайта айтылды.

1890 жылы облыс губернаторы генерал-лейтенант Шипов теміржол құрылысының екі жобасын ұсынды – Еділ арқылы көпір салмай Бузулук пен Саратов станцияларына дейін. Соңғы нұсқа қабылданды және 1892 жылы инженер Ершовтың басшылығымен Еділдің сол жағалауында орналасқан Орал мен Покровская слобода арасында ұзындығы 396 шақырым болатын теміржол құрылысы басталды, ол Мәскеу-Рязань-Саратов желісінің жалғасы болды және Рязань-Орал деп аталды.

Озинкадан Оралға дейінгі учаскедегі жер төсемін себу арбалардың, зеңбілдердің және ат мүйізінің көмегімен қолмен жүргізілді. Инфрақұрылымды негізінен жақын маңдағы елді мекендерден келген шаруалар салған, олар саятшылық пен жер алқаптарында тұруға мәжбүр болған [2].

Орал соңғы станциясында паровоздарды тұрақтау және ұсақ жөндеу үшін депо, бригадалардың демалуына арналған үй-жайлар мен шеберханалар салынды. Қала

маңында мейрамханасы бар станция өсті. Алғашқы үш және алты пәтерлі барактар – Оралдағы жаңа мамандығы – теміржолшылар жұмысшыларына арналған үйлер салынды. Бұл үйлер бүгінгі күнге дейін Вагон мен Кооперативная көшелерінің қиылысында тұр (1-сурет).

Сурет 1 – Орал қаласындағы вокзал ғимараты [3]

Батыс Қазақстан облыстық Мемлекеттік архивінде «Старый Уральск» фотокөрмесінде өлкедегі байланыс көлік-құралдарының пайда болуына байланысты суреттер мен фотоқұжаттарды табуға болады.

Сурет 2 – Бұрынғы В.И. Ленин атындағы даңғыл [3]

250 тоннаға дейін жүгі бар құрамдарды шойын бойынша «А» және «Б» сериялы паровоздар тасыды, вагондардың жүк көтергіштігі 10 тонна болды. Покров депосының паровоз бригадалары пайдаланылды, тәулігіне екі-үш жүк пойызы және аптасына бір рет Орал – Покровск жолаушылар құрамы жүрді. 1896 жылы Орал тұйық станциясы Рязань-Орал темір жолының маңызды көлік буыны болды. 1894-1898 жылдар аралығында мұнда 69 жаңа сауда орны ашылды. Орал өнеркәсібі өз айналымын 124%-ға арттырды. Негізінен мал, ет, май, тері, пішен, жүн, балық экспортталды. Көбінесе Мәскеуге, Санкт-Петербургке, Тамбовқа, Тулаға бағыт алатын. Негізінен мұнай, мануфактура, керосин, шай, ауыл шаруашылығы машиналары және металл бұйымдары әкелінді. 1913

жылы Покровск-Орал желісін қайта құру және кең жолға ауыстыру аяқталды. Ұзындығы 109,2 метр болатын Шаған өзені арқылы өтетін ағаш көпір шойынға

ауыстырылды. Екі ұлымен бірге шаршамайтын шебер Котельников оны 10 жыл бойы қолмен салып, 1916 жылы аяқтады. Қазан төңкерісінен кейін теміржолшылар күні барлық патша мерекелерімен бірге жойылды және тек 1936 жылы Кремльде теміржолшылардың салтанатты қабылдауын еске алды.

1935 жылға дейін сала социалистік құрылыстың екпінді қарқынынан қалып қойды. Партия мен Үкімет техникалық қайта құруды күшейтуге және көлік жүйесінің жұмысын жақсартуға бағытталған шаралар қабылдады, бұл жақсы нәтиже берді. 1935 жылдың шілдесіне қарай орташа тәуліктік тиеу 73 мың вагонға дейін көтерілді, бұл өткен жылмен салыстырғанда 53 мыңға артық. Бұл экономикалық құрылыстың маңызды учаскесіндегі жеңіс болды. Осындай кездесулерде өндірістік міндеттерді шешумен қатар Теміржолшылар күнін жандандыру идеясы айтылды. Алайда, өйткені қарама-қарсы режим кәсіби мерекесі жасауға шештік күні «ең жоғары еңбек күші – Отан үшін!». Бұл күн кеңестер еліндегі алғашқы кәсіби мереке болды. Алдымен ол 30 шілдеде атап өтілді, бірақ Сталин қайтыс болғаннан кейін ол тамыздың бірінші жексенбісіне ауыстырылды [2].

Рязань-Орал жолы Илецкіге және одан әрі созылды. 1935 жылы Мәскеу – Орал жолаушылар пойызы жолға шықты, ал 1936 жылдың желтоқсанында Қазақстандағы алғашқы әйел-паровоз машинисі Злиха Теміршиева Орал – Илецк жолының салынған учаскесінде алғашқы пойызды жүргізді. 1938 жылдың 15 мамырынан бастап Орал арқылы Мәскеу – Алма-Ата пойызы жүре бастады.

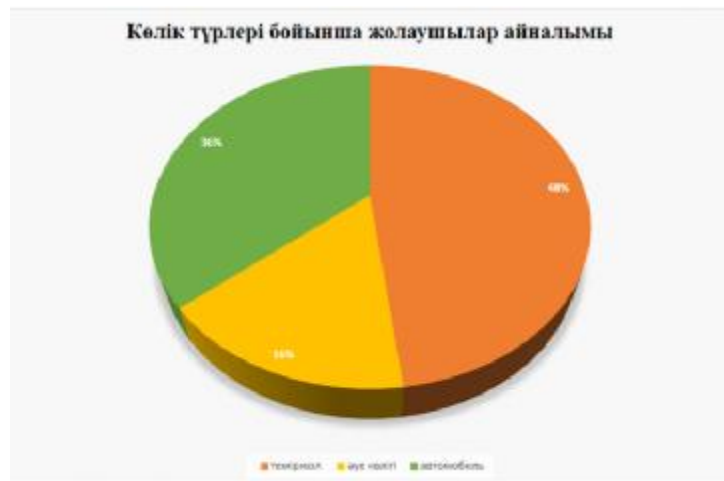
Жолаушыларды тасымалдау процесі әлем елдерінде сияқты бізде де үлкен экономикалық маңызға ие. Жолаушылар тасымалын ұйымдастыру және жүзеге асыруды көптеген көлік түрлері жүзеге асырады. Олардың ішінде автомобиль, әуе көлігі, теміржол т.б. аталған көлік түрлерінің ішінде теміржол тасымалы жетекші тасымал түріне жатады.

Аталған көлік түрі әлем бойынша да жетекші орынды алатындығын, оның:

- қауіпсіз;
- жайлылығы;
- тасымалдау құнының тиімділігі;
- кез-келген көлемдегі жүктерді де тасымалдауға болады;
- тасымалдаудың тұрақтылығы;
- кез-келген ауа райында тасымалдау орын алады;
- жолаушылар үшін ыңғайлылығы (ресторан, жататын орын т.б.);
- жолаушыларды жылдам жеткізу (қозғалыс жылдамдығына байланысты).

Бұл теміржол көлігін көп тұтынатын елдер үшін де біздің еліміз үшін басты себептерге жатады.

Теміржол көлігі арқылы жолаушыларды алыс, жақын қашықтықта, қала маңында тасымалдауды жүзеге асыруға болады. Күн сайын елімізде мыңдаған жолаушы осы көлік түрін көп тұтынуда.

Сурет 3 – Еліміздегі жолаушылар айналымының көрсеткіші

Қазіргі таңда теміржол арқылы тасымалдау үлесі 1990 жылмен (36%) салыстырғанда қазіргі таңда 48%-ды құрайды. Бұл дегеніміз пойыздардың заманауи үлгілерінің пайда болуы, жаңа жолдардың салынуы, вагондарда қызмет көрсету сапасының жоғарылауы және халық үшін осы көлік түрінің тиімділігі аталған салады тасымалдауды жандандырып келеді.

Зерттеуші Е.Е. Смородинцеваның еңбегінде жолаушыларды тасымалдауға арналған теміржол көлігінің түрлері қозғалыс жылдамдығы мен сапардың жайлылығына байланысты келесідей түрлерге бөлінеді:

- 1) Жүрдек (140 км/сағ жоғары);
- 2) жедел (140 км/сағ);
- 3) қозғалтқышы жоғары жылдамдықты;
- 4) жолаушылар.

Жолаушылар үшін ең тиімді пойыз түрі – *жүрдек жолаушылар пойызы* деп аталады. Бұл пойыз түрімен облысаралық, қалааралық тасымалдауларды ұйымдастыруға арналған. Бұл сағатына 160-180 км/сағ жылдамдықпен жүруге бейімделген [4, 31-б.]. Ал жүру жылдамдығы 140 км/сағ дейін қозғала алатын пойыздың түрі – *жедел пойыз* деп аталады. Бұл өзімен бір маршрутта және бағыт бойынша тасымалдауды ұйымдастырушы пойыздардан 10 км/сағ жылдам қозғалуы тиіс. Ашық және бекеттер санының аз болуына байланысты бұл пойыздың жылдамдығы тоқтаусыз болады.

Арнайы мамандандырылған магистралды жолдарда жүруге ыңғайланған пойыздың келесі түрі – *қозғалтқышы жоғары жылдамдықты пойыз* деп аталады. Бұл пойыздың жүру бағыты аса жылдам әрі арнайы белгіленген темір жол рельстерінде жүруге арналған. Бұл пойыздар сағатына 350-450 км/сағ жылдамдықпен жүруге бейімделген.

Қызмет көрсету жылдамдығы мен қозғалыстың жоғары жылдамдығының арқасында олар жолаушылар ағынының үлкен көлемінде тасымалдаудың төмен өзіндік құнын сақтай отырып, көліктің басқа түрлеріне үлкен бәсекелестікті құрайды [5, 15-б.].

Біз көлік түрлерінің ішінде темір жол көлігімен тасымалды жүзеге асыру бойынша жасалатын шарттардың ерекшеліктерін талдамақпыз. Себебі, темір жол көлігімен тасымалдың басым бөлігі жүзеге асырылады және бұл көлік түрі өзінің қызмет көрсету аясында көпқырлылығымен ерекшеленеді [6, 196-б.].

Қалалық трамвай қатынасы – облыс орталығының көлік жүйесінің ажырамас бөлігі. Қалалық электр көлігі облыстың барлық жолаушылар тасымалы көлемінің 3.2% құрайды. Пайдалану жолының ұзындығы 30 км. Трамвай паркі 1997 жылдан бері өзгеріссіз қалды: 1995-1996 жылдары 55 вагон, 1997 жылдан бастап 53 вагон болды.

2000 жылға дейін Қалалық электр көлігінің жолаушылар тасымалдау көлемі жыл сайын төмендеді. Бағыттардың төселген желілерге қосылуы жолаушылар ағынын автокөлік пайдасына қайта бөлудің негізгі себебі болды. Соңғы уақытта трамвайларда жол жүру құнының тұрақтылығы, қалалық автокөліктердегі билеттер бағасының бір уақытта өсуі қалалық электр көлігінде жолаушылар тасымалы көлемінің өсуіне әкелді. Бүгінгі таңда трамвай қызметі-қоғамдық көліктің ең қолжетімді түрі. Ағымдағы жылдың 9 айында 9.8 млн. жолаушы тасымалданды, бұл 1999 жылдың қаңтар-қыркүйегіне қарағанда 27.8%-ға артық.

Сурет 4 – Ескі автобекет ғимаратының көрінісі [3]

Сурет 5 – Жана автобекеттің ішкі көрінісі, 1982 жыл [3]

Қоғамдық көліктердің пайда болуын бір ғана Орал қаласының тарихи фотоларынан да көруге болады. Қоғамдық көліктер азаматтарды тасымалдауда маңызды рөл атқарды. Архив қорындағы фотоқұжаттардан байқағанымыздай Орал

қаласында автобекет, темір жол вокзалы секілді ғимараттардың XX ғасырдың 70-жылдары пайда болғанын байқауға болады. Зертте мақаласында қолданылған суреттер архив қорынан алынған және бұл алдағы уақытта фотоқұжаттар негізінде қаладағы қоғамдық көліктер жүйесінің дамуына қатысты маңызды деректермен толықтыруға мүмкіндік бар.

Қорытынды. Облыстағы экономикалық қатынастардың дамуы елдегі индустрияландыруға жаңа бағыт алды. Көлік қатынастарының дамуы тек елдер арасындағы жүк тасымалын ғана қамтамасыз етіп қоймады, сонымен қатар қоғамдық көліктердің пайда болуына алып келді. Бұл тұрғындардың қажеттілігін қамтамасыз етуден көрінеді.

1990 жылдан бастап экономиканы реформалау кезеңінде жүк және жолаушылар тасымалы жыл сайын қысқарды. Экономикалық жағдайды тұрақтандыру, саладағы жеке кәсіпкерлікті дамыту тасымалдау көлемін арттыруға мүмкіндік береді. Көлік жүйесін жетілдіру үшін облыстың көлік кәсіпорындарының алдында көлік дәліздерінің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету, инвестициялар тарту, қатынас жолдары желісін жетілдіру міндеті тұр.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): бес томдық; Ш.Ш. Уәлиханов атын. тарих және этнология ин-ты; Ә.Х. Марғұлан атын. археол. ин-ты; том. ред. алқасы: Қ.С. Алдажұманов, Ж.Б. Әбілғожин, К.Н. Бұрханов, А.Т. Қапаева, С.Ф. Мәжитов. Т. 4. – Алматы: Атамұра, 1996. – 542 б.

2. Об истории казахстанской железной дороги [Электронный ресурс]: <https://exk.kz/news/36396/ob-istorii-kazakhstanskoi-zhielieznoi-doroghi>

3. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архивінің сайты [Электронный ресурс]: <http://www.muragat-bko.gov.kz>.

4. Пеньшин Н.В. Методология обеспечения безопасности дорожного движения на автомобильном транспорте. Изд. ФГБОУ ВПО «ТГТУ». Тамбов, 2013. – 450 с.

5. Грановский В.А. Безопасность движения на автомобильном транспорте. Ч. 2. Организация и безопасность движения при перевозках грузов и пассажиров: учебное пособие / В.А. Грановский, Е.А. Кравченко. – Краснодар: Изд-во КубГТУ, 2004. – 93 с.

6. Касаткин Ф.П. Организация автомобильных перевозок и безопасность движения: учебное пособие / Ф.П. Касаткин, Э.Ф. Касаткина. – Владимир: Изд-во Владим. гос. ун-та, 2008. – 201 с.

ӘОЖ 94(574.1)

КӘСПОДАҚТАР ҚОҒАМДЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ОБЪЕКТИВТІ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ

ШАКЕНОВА Д.М.

М.Өтемісов атындағы БҚУ магистранты, Орал

Жаңа тарихи жағдайдағы кәсіподақтардың рөлін, кәсіподақ жұмысшылардың жаппай ұйымы ретіндегі әсерін қайта қарастыру қажеттілігінен тұрады. Кәсіподақтар маңызды қоғамдық функцияларды орындайды. Өткен ғасырда кәсіподақтар объективті және субъективті факторлардың тұтас кешеніне байланысты әлеуметтік-экономикалық, көптеген саяси және ұйымдастырушылық сипаттағы күрделі қиындықтарға тап болды. Кәсіподақтар әр түрлі әлеуметтік институттардың қатарында ерекше орын алады, бұл

қоғамдағы әлеуметтік-еңбек қатынастарын реттеу процесіне белсенді субъект ретінде кіретіндігімен анықталады. Кәсіподақтардың жұмысына миллиондаған адамдар қатысады, олар үлкен ресурстарға ие және қоғамдық процестерге ықпал ету мүмкіндіктері оразан зор.

Кәсіподақ-ең бұқаралық қоғамдық ұйым. Кәсіподақтардың басты құқықтық ерекшелігі- қызметкерлердің әлеуметтік еңбек құқықтары мен мүдделерін білдіру және қорғау құқығы. Оларды жұмыспен қамту, ұжымдық келіссөздер жүргізу, келісімшарттар жасасу және олардың орындалуын бақылау, ұжымдық еңбек дауларын реттеу мәселелерімен айналысады. Кәсіподақтар өз қызметінде атқарушы билік, жергілікті өзін-өзі басқару органдарынан, жұмыс берушілерден, (одақтардан, қауымдастықтардан), саяси партиялардан және басқа да қоғамдық бірлестіктерден тәуелсіз. Кәсіподақтардың тәуелсіздігі- ережелері мен қызметінде қамтамасыз етілетін негізгі принциптердің бірі. Кәсіподақтардың негізгі функциялары мыналарды қамтиды:

1. Әлеуметтік тәжірибені ұйымдастыру функциясы.
2. Әлеуметтік-еңбек қатынастарын реттеу функциясы.
3. Қорғаныс функциясы.
4. Өкілдік функция.
5. Бақылау функциясы [2, б. 11].

Кәсіподақтардың ұйымдастырушылық функциясы - белгілі бір ұзақ мерзімді қамтамасыз ететін және қайталанатын әлеуметтік тәжірибелерден құралған.

Бұл тәжірибеде:

- индустриялық еңбек дауын шешу;
- әлеуметтік әріптестікті жүзеге асыру;
- Ұжымдық шарт процесін жүргізу;
- жаппай акциялар өткізу;
- Одақ ішіндегі органдар мен ұйымдардың қызметін жүзеге асыру;
- мүшелікті қамтамасыз ету;
- халықаралық байланыстарды жүзеге асыру;

Әлеуметтік-еңбек қатынастарының функциясы негізгі әлеуметтік серіктестермен тепе-тең негіздегі кәсіподақтар: мемлекет және кәсіпкерлермен реттеледі. Кәсіподақтар тікелей басқармайды, олар әлеуметтік-еңбек қатынастары саласындағы процестерге қатысады.[3, с. 27].

Кәсіподақтар өздеріне бекітілген белгілі бір әлеуметтік рөлді сомдауымен, қызметкерлер мен олардың қызметін мақсатқа жету үшін үйлестіріп, біріктірудің құралы ретінде қоғам мойындайтын әлеуметтік мәртебеге ие.

Кәсіподақтардың әлеуметтік рөлі кәсіподақтарға қоғам ұсынған талаптардың жиынтығымен анықталады. Қазіргі уақытта кәсіподақ тек адамдардың одағы немесе бірлестігі ғана емес тіпті тәуелсіз коммерциялық ұйым деген қорытынды жасауға болады [5].

Кәсіподақтардың үлесіне жалпы жұмыс қозғалысына ықпал ету міндеті жүктелді. [6, б.64-65].

Осылайша, кәсіподақтар әлеуметтік прогресті одан әрі қамтамасыз етіп, әлеуметтік және саяси тұрақтылықты, ұлтаралық келісімді сақтауда ерекше рөл атқарады.

Мұның бәрі кәсіподақтар қоғамдық жүйенің объективті құрамдас бөлігі екенін айқындайды.

Отандық тарих ғылымы тарихи талдаудың объектісі ретінде кәсіподақтарға тиісті қызығушылық танытпайды деп айтуға болады. Кәсіподақтар қызметінің маңызды саласы әлеуметтік-еңбек қатынастары болып табылатындығына қарамастан, қоғам дамуының қазіргі кезеңінде олардың мақсаттары мен міндеттерін айқындайтын зерттеулер іс жүзінде жоқ. Кәсіптік одақтардың тарихын баяндайтын монографиялық еңбектердің саны аз.

Алайда, бүгінгі кәсіподақ қозғалысының барлық проблемалары мен қиындықтарына қарамастан, болашақта кәсіподақтар жұмысшылардың ең жаппай ұйымдары ретінде нақты күш болып қала беретініне және қоғамда өз орнын таба алатынына күмән келтірмеді. XIX ғасырдың соңғы ширегінен бастап фабрикалар мен зауыттар санының өсуі Қазақстанның қала халқының, жұмысшы санының үлес салмағының біртіндеп артуына объективті түрде алып келді. Қазақстандағы кәсіподақ қозғалысының бастапқы кезеңі нашар зерттелді. 1917 жылға дейін облыста ең жақсы дегені жеке кәсіподақ ұйымдары болды, содан кейін еліміздегі ең ірі қалалар мен кәсіпорындарда ғана болды деген кең таралған пікір тудырды. Ол шынымен солай болды ма? Теміржолшылар- жергілікті жұмысшылар қозғалысының алғашқы өкілі ретінде қалыптасты. [7, б.77]. Орынбор-Ташкент магистраліндегі кәсіподақтың жоғары деңгейіне қатысты бірінші орыс революциясы кезінде кәсіподақ ұйымдарын екі облыстық комитет басқарды. Олардың бірі Ташкентте, екіншісі Орынборда болды. Ташкент облыстық комитетінің басшылығымен Түркістан өлкесіне кірген Қазақстанда Бүкілресейлік теміржол Одағының үш желілік аудандық комитеті болды: Түркістан (станция), Перовск (Перовск революциялық комитеті) және Қазалы. Орынбор обкомының басшылығымен Ақтөбе және Шалқар желілік аудандық комитеттері жұмыс істеді. Петропавл және Орал теміржолшылар кәсіподақтары болды. Осылайша, бірінші орыс революциясы кезеңінде Қазақстанның темір жолдарында революциялық социал-демократтардың басшылығымен жергілікті теміржолшылардың бүкіл армиясына өз ықпалын таратуға қабілетті жергілікті кәсіподақ ұйымдарының желісі жұмыс істей бастады. 1905 жылы сәуірде Мәскеуде Бүкілресейлік теміржол одағының негізін қалаған он темір жолдың жұмысшылары мен қызметкерлерінен делегаттар келді. Одақ өзінің бағдарламасында оның басты талабы қолданыстағы мемлекеттік жүйені өзгерту екенін айтты [54, 240 б.]. Көп ұзамай одақ өз ықпалын елдің көптеген жолдарына таратты. Теміржолшылардың жергілікті кәсіби ұйымдары құрылды. Олардың көпшілігі большевиктердің бастамасымен пайда болды және большевиктердің басшылығымен әрекет етті. Бұған Одақтың Орталық бюросында басшылық қызметтер атқарған меньшевиктер мен эсерлер кедергі бола алмады. Қазақстан осы конференцияның жұмысына және сол арқылы Бүкілресейлік теміржол одағы ұйымының аумағы арқылы өткен барлық үш теміржолдың өкілдеріне қатысты.

Автор шет елге шетелдік капиталдың енуін қадағалап, оның Қазақстандағы үлес салмағы жалпы Ресейге қарағанда жоғары екенін анықтады. Қазақстанның өнеркәсібі құрған акционерлік қоғамдардың номиналды капиталдарының жалпы сомасы 1917 жылғы қазан қарсаңында 100 млн. рубльді құрады. Автордың айтуынша, соманың төрттен бір бөлігі ғана орыс капиталы болды, төрттен үш бөлігі шетелдік капитал болды, ал ағылшын капиталы басым болды. Автор капиталистердің ең бай кен орындарын сатып алуға жұмсаған шығындары туралы және шетелдік синдикаттардың алыпсатарлық сипаты туралы ақпарат берді. Т.Елеуовтың монографиясында XX ғасырдың басындағы әлеуметтік-экономикалық қатынастарға егжей-тегжейлі сипаттама береді, революцияға дейінгі Қазақстанның революциялық қозғалысы туралы қызықты мәліметтер келтіреді [5]. А.П. Кияница өзінің зерттеуінде бірінші орыс революциясы, Ақмола уезінің Успен кенішіндегі жұмысшылардың ереуілі және «орыс-қырғыз (қазақ) одағының құрылуы» жұмысшы қозғалысының тарихында шешуші мәнге ие болғанын атап өтті. "Орыс-қырғыз одағы" 1905 жылы желтоқсанда Успен кенішінде құрылды. Ресей бойынша Е. Ділмұхамедов пен Ф. Маликов [7] өз зерттеулерінде XX ғасырдың басында монополистік өнеркәсібінің тау-кен зауыты мен мұнай шетел капиталының енуін, Спасск мыс кені акционерлік қоғамының, Атбасар мыс кені акционерлік қоғамының, Риддер және Қырғыз тау-кен өнеркәсібі қоғамының тарихын қарастырды.

КСРО жұмысшы табы тарихының әдіснамасы мен тарихнамасы мәселелерін әзірлеудің басталуы XX ғасырдың 20-30 жылдарына жатады. Бұл тарихнаманың жалпы

мәселелері, ғылымның теориялық және әдіснамалық мәселелері және нақты тарихнамалық очерктер мен шолулар, әртүрлі мәселелердің зерттелу дәрежесін, кеңестік жұмысшы табы тарихының жекелеген кезеңдерін зерттейді. Осыған сәйкес Г.Тоғжановтың зерттеуінде Қазақстанға капиталистік қатынастардың енуі туралы мәселе көтеріліп, Қазақстан XX ғасырдың басында ғана экономикалық тұрғыдан капиталистік Ресейдің құрамдас бөлігіне айналғандығы айтылады. Алайда, бұл мәселені зерттеу көрсеткендей, орыс капитализмі Қазақстанды тауар айналысына тартып, онда өзінің фабрикалары мен зауыттары үшін XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап нарық құрды [1].

XX ғ. 20-30 жж. жергілікті жұмысшы кадрларды қалыптастыру процесін көрсетуге талпыныстар жасалды. 1930 жылы Т.Джумабаев пен Ш. Шафиرونның жұмысы жарық көрді [2]. 1928 жылғы зауыттық статистика мен зерттеу мәліметтеріне сүйене отырып, авторлар жұмысшылар құрамындағы сандық және сапалық өзгерістер туралы түсінік беруге тырысты. Бұл ретте орыс жұмысшыларының жұмысшылардың ұлттық кадрларын қалыптастыруға белсенді көмегі мен мүдделілігі, сондай-ақ қазақ жұмысшысының өнеркәсіптік өндіріске қосылуы күрделі жеке тәжірибелермен және тұрмыстағы түбегейлі өзгерістермен қатар жүретіні атап өтілді. Кітапта өлкенің барлық тұрғындары арасында жұмысшылардың жетекші рөлі дұрыс бағаланған.

Ж.Қ. Қасымбаевтың [7] монографиясында Солтүстік-Шығыс Қазақстанның кәсіптік одақтары мен бірлестіктерін құру мәселесіне көп көңіл бөлінген. Қалалардың еңбек етушілерінің революциялық белсенділігінің күшеюі Шығыс Қазақстанның ірі қалаларында кәсіптік одақтар мен басқа да бірлестіктердің құрылуына әкелді. "Кеме қызметкерлері мен жұмысшылардың кәсіптік одағы" сияқты ұйым құрылды

1945 жылы- Бүкіләлемдік кәсіподақтар федерациясы құрылды. Оған КСРО кәсіподақтары, американдық Еңбек федерациясын қоспағанда, капиталистік елдердің барлық ірі кәсіби орталықтары, сондай-ақ отарлық және тәуелді елдердің жеке кәсіби орталықтары кірді. Соғыстан кейін социалистік лагерь деп аталатын елдерде негізінен мемлекет басқаратын бірыңғай кәсіподақтар құрылды. 1949 жылы дүниежүзілік кәсіподақтар федерациясынан бөлініп, жаңа ұйым - Еркін кәсіподақтардың халықаралық конфедерациясы құрылды. Оның бағдарламалық құжаттарында кәсіпкерлермен келісім жасау, ұжымдық шарттар жасау міндеттері қойылды. Ереуілдер күрестің төтенше түрі ретінде қарастырылды [11, б.5].

Халықаралық еңбек ұйымы-үкіметті, кәсіпкерлер мен еңбекшілерді тең құқықтар негізінде біріктірген халықаралық ұйым. 1948 жылы "Ассоциация бостандығы және ұйымдастыру құқығын қорғау" жөніндегі № 87 конвенциясы қабылданды [10].

Ұлт-азаттық қозғалыстың көтерілуі және екінші дүниежүзілік соғыстан кейін отарлық жүйенің ыдырауы дамушы елдерде кәсіподақ қозғалысының тез өсуіне себеп болды. Кәсіподақтардың әсері Латын Америкасы, Африка елдерінде айтарлықтай өсті, онда кәсіподақтар қозғалысы екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ғана пайда болды. 1981 жылы ХЕҰ ұжымдық келіссөздерге жәрдемдесу туралы конвенция қабылдады, ол еркін кәсіподақтарды құру және дамыту бойынша шаралар қабылдауды қарастырды. 80-90 жылдары әлемде кәсіподақ қозғалысының құлдырауы болды. Бұл постиндустриалды дәуірге енген елдердегі әлеуметтік ортаның өзгеруіне байланысты [10].

М.Х.Асылбековтың [8] еңбегінде теміржолдардың революцияға дейінгі Қазақстан экономикасына әсері және оның Ресей империализмінің шикізат қосымшасына айналуы көрсетілген. Ауылдағы патриархалдық феодалдық қатынастардың ыдырауына және қазақтардың тауар-ақша қатынастарының енуіне ықпал етті. Олар Қазақстанға қоныс аудару қозғалысын, қала халқының өсуін, аймақта экономикалық, саяси және мәдени өмірдің ошағына айналған салыстырмалы түрде ірі елді мекендердің, теміржол станцияларының пайда болуын жеделдетті, сайып келгенде, желілер бойындағы өңдеу өнеркәсібінің дамуына, нәтижесінде жұмысшылардың кадрларының қалыптасуына

ықпал етті. М.Х.Асылбеков 70-ші жылдардан бастап 1913 жылға дейін теміржолшылар кадрларының қалыптасу тарихын зерттеді. Ол сондай-ақ жұмысшылар мен қызметкерлер санының арақатынасын қарастырды, теміржол жұмысшыларындағы ұлттық өнеркәсіптік кәсіпорындардың жұмыс ұзақтығын анықтады. М.Х.Асылбековтың зерттеулерінің өзегі жұмысшы табының әртүрлі отрядтарын толықтыру көздері мен нысандарының проблемалары, олардың құрамындағы өзгерістер, жұмысшы салалардың қалыптасуының негізгі кезеңдері, ұлттық кадрлардың пайда болуы және олардың одан әрі өсуі, мәдени-техникалық деңгейдің артуы, жұмысшылардың еңбек белсенділігінің артуы болды. Қазақстанда жұмысшы табының кадрларын құру тарихын зерттеуге, социализм құрылысының кезеңінде оның құрамындағы сандық және сапалық өзгерістерді бағалауға А.Н.Нүсіпбековтің монографиясы елеулі үлес қосты [9], онда қазақстандық тарихнамада алғаш рет проблеманы кешенді зерттеуге әрекет жасалды.

XX ғасырдың 50-80-ші жылдарындағы тарихи әдебиеттерді зерттей отырып, тарихшылар, өкінішке орай, жұмысшы табының қалыптасуы мен даму тарихын зерттей отырып, қоғамдық саяси қызмет, халықаралық байланыстар, жұмысшы табының республика халқының әлеуметтік-таптық құрылымындағы орны мен рөлі мәселелеріне қатысты ғана үзінді келтірді деген қорытынды жасауға болады. Жұмысшы табының қоғамдық-саяси белсенділігі, оның республиканың әлеуметтік-таптық құрылымындағы жетекші рөлі мәселелері неғұрлым аз зерттелуде.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Бриллиантова Н.А., Киселев И.Я., Малов В.Г., Смирнов О.В., Снигирева
2. И.О. Трудовое право. Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. - М.: «ПРОСПЕКТ», 1998. - 448 с.// <http://www.pravo.news/page/trudpravo/ist/ist-3--idz-ax314--nf-36.html>.
3. Чатыбекова К.К. Қазақстан кәсіподақтарының тарихы (XIX ғасырдың аяғы-XXI ғасырдың басы): Автореф. дис. ... т.ғ.д. - Алматы, 2007. - 44 б.
4. Чатыбекова К.К. Қазақстан кәсіподақтарының тарихы (XIX ғасырдың аяғы-XXI ғасырдың басы): Автореф. дис. ... т.ғ.д. / Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты; ғыл. конс. Нурпеис К.Н.- Алматы, 2007.- 270 б.
5. Шиян В.И. Трудовое право. - М.: МГИУ, 2008. - 172 с.
6. <http://www.yourlib.net/content/category/31/82/91/>. Өтініш берген күні: 15.11.2021ж.
7. Елеуов Т. Народно освободительное восстание 1916 г. В Казахстане. –Алма-Ата:Казгосиздат, 1955.-144б
8. Шипель М. Профессиональные союзы рабочих. Перевод с немецкого, спредисловием Д. Кольцова. - Женева, 1901. - 68 с.
9. Шафиро Ш.Я. Первые группы РСДРП и начало профсоюзного движения в Казахстане (1905-1907 гг.). - Алма-Ата: Казахстан, 1964. - 215 с.
10. Асылбеков М.Х. Железнодорожники Казахстана в первой русской революции 1905-1907 гг.- Алма-Ата: Наука, 1965. - 182 с.
11. Нусупбеков А.Н. Формирование и развитие советского рабочего класса в Казахстане (1917-1940 гг.). - Алма-Ата: Казахстан, 1966. - 134 с.
12. Интернет ресурсы: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1011018#pos-4;
13. Настольная книга члена профсоюза.- Ростов-на-Дону, 2013.-95 28 б

ТРАДИЦИОННЫЕ КАЗАХСКИЕ МУЖСКИЕ ГОЛОВНЫЕ УБОРЫ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ

КАМНЕВА Е.М.

Учитель истории КГУ ОШ № 17, Уральск

Независимый Казахстан –многонациональное государство, на территории которого проживают представители около 130 национальностей, каждый из которых имеет свою историю, обычаи, обряды и традиции, частично сохранившиеся в элементах традиционного национального костюма.

В настоящее время национальный костюм превратился в один из неиссякаемых источников, в котором материал, форма, конструкция, декор, техника и способ исполнения, традиционная технология являются творческой идеей для создания совершенно новых художественно-конструкторских и технологических решений моделей современной одежды [1].

У потребителей возрос интерес к национальной одежде, которая выступает в роли этнического, родоплеменного и территориального показателя, а также несёт в себе семантическую составляющую. В связи с этим, вектор развития отечественной промышленности направлен на расширение ассортимента современных изделий на базе традиционного национального костюма, с учетом его функций, так они непосредственно передают ту художественную выразительность и оригинальность, которая веками была воплощена народом в традиционном казахском костюме, на основе культуры народа. Все в большей степени в направляющих коллекциях современного костюма заметно обращение к богатому народному наследию.

Наряду с этим в изделиях современной одежды наблюдается сочетание элементов традиционного костюма разных народов, культур в стиле «эkleктика». В настоящее время значительно возросла доля выпуска современной национальной одежды в общем объеме производства, что подтверждается созданием специализированных предприятий малого и среднего бизнеса по выпуску национальной одежды, таких как Республиканский центр моды «Сымбат», «Макпал», «Ерке-Нур» и другие.

Как показал анализ существующих методов проектирования одежды, одним из основных направлений расширения ассортимента одежды на современном этапе является, создание проектных решений на основе традиционного костюма. Основным направлением разработки методологии проектирования одежды является сокращение производственного цикла, начиная от возникновения творческого источника до разработки проектно-конструкторской документации проектного решения. Первой в мировой практике к моделированию одежды на основе традиционного национального костюма обратилась Н.П. Ламанова, которая разработала основные принципы проектирования современной одежды.

В настоящее время известен ряд работ, выполненных в области проектирования национальной одежды и трансформации её в процессе проектирования современной. Так, например, Нуржасаровой А.М. в процессе исследования формирования национального костюма была разработана методика проектирования современной одежды на основе традиционного казахского костюма [2].

Головные уборы во многих отношениях наиболее интересный элемент всего комплекса национального костюма. Именно в них сильнее всего проявляются его своеобразие и традиционные черты. Головной убор в наибольшей степени сохраняет следы влияния социального и идеологического факторов [3].

К этой теме в той или иной степени не раз обращались исследователи разных периодов: Джовани Плато Карпини (1182 -1252), Гильом Де Рубрук (1220-1293), Фазлаллах Рузбихан (1457-1530), Сейфи Челеби (1582-...).

Однако вплоть до конца XVIII века попытки провести научный анализ одежды казахов, в особенности мужского головного убора, не предпринимались.

Этнографическое описание казахов можно найти в трудах исследователей XVIII-XIX вв. Большое значение для изучения Казахстана имело созданное в 1845 году Русское географическое общество. На местах появляются корреспонденты, которые печатали свои статьи и заметки в местных «ведомостях». О казахах писали П.И. Лерх, П.В. Маковецкий, Н.М. Ядринцев, Е.П. Ковалевский, А.И. Якоби, Э.Ю. Петри, П.П. Свиньин, Г.И. Спасский, А.Янушкевич, С.Большой, С.Б. Броневский, М.И. Минаев, И.Ф. Русанов, П.Медведский, Д.Львович (Иванов), Г.Н. Потанин и многие другие. В начале XIX в. были написаны этнографические работы Г.Н. Потаниным, И.Г. Георги, А.И. Левшином, Ч.Ч. Валихановым, В.Бартольдом (казахское прикладное искусство, костюм, головные уборы). Однако, эти значимые исследования, в то же время, носят описательный характер: они дают характеристику видов, форм, кроя, особенностей декора, изготовления традиционного костюма, но практически не раскрывают его семантику.

Универсальным головным убором казахов можно считать тюбетейку – «такяя». Ее носили и стар, и млад, мужчины, женщины и даже дети. Тюбетейку надевали непосредственно на голову, а поверх нее – другие головные уборы. Шили «такяя» из совершенно различных материй, плотных хлопчатобумажных или мягких дорогих: шелка, бархата, сукна, одноцветных и даже полосатых. Изготавливали их на тканой основе, простеганной вместе с верхом. Для придания твердости, тюбетейку прошивали частой строчкой или закладывали в околыш и верхушку картон или плотную бумагу. Основным декором тюбетейки издавна служила ручная вышивка узорными строчками. Тюбетейки детей и юношей расшивали шелком, золотыми и серебряными нитями, размещали на куполе с четырех сторон узоры – «шұғла» (луч), «гүл» (цветок). Этот головной убор имел широкое распространение. Обычно их шили из сатина. Для нарядных тюбетеек использовался бархат, они украшались цветной строчкой [4].

Верхнеголовные уборы казахов были разнообразны. Летом носили шапку с меховой опушкой – «бөрік» или легкую войлочную шляпу – «қалпақ» зимой надевали шапки особого покроя – «тымақ», выполненные из меха [5].

Мужские верхние головные уборы отличались пестротой и разнообразием. Особой популярностью, среди мужчин всех сословий пользовалась войлочная шляпа – «қалпақ». Это летняя, легкая шляпа из тонкого белого войлока конусообразной формы, с узкой высокой тульей и закругленной или остrokонечной макушкой, которую обычно сшивали из двух совершенно одинаковых половин. Нижние части отгибались, образуя широкие поля. Их обшивали полосой черной или красной материи. Знатным людям «қалпақ» расшивали шелком и канителью, нередко его делали из бархата, а верх украшали кисточкой [4].

«Айыр қалпақ» – высокий колпак с изогнутыми кверху полями, отороченный изнутри тонким войлоком или плотной тканью, снаружи отделан из особого дорогого материала. Поверх ткани позументами из золотой нити расшиты узоры в виде растений. В основном его носили на пиршества ханы, султаны.

Старинной формой головного убора у казахов Среднего и Младшего жузов является башлык («күләпара»). Их шили из верблюжьего сукна, плотных бумажных тканей, чаще темного цвета, на подкладке из легкой бумажной материи. Башлык делали из двух одинаковых половин, шов проходил продольно. Выкраивались части так: спереди был небольшой полукруглый выступ, с боков – наушники, сзади выдавалась довольно длинная полукруглая лопасть. Делали их обязательно из черной ткани. К XX веку башлык стал постепенно исчезать [5].

Во второй половине XIX начале XX вв. «бөрік» шили из четырех остроконечных клиньев, которые выкраивались в виде вытянутой узкой трапеции, верх которой имел форму равнобедренного треугольника: такой покроей клина придавал шапке особую форму, подчеркиваемую твердым войлочным каркасом – четырехугольным с квадратной плоской макушкой. Такие шапки были гораздо ниже, так что тулья облегалась голову.

В покрое головных уборов наблюдались значительные локальные и племенные различия. Так, по форме «тымак» не трудно было узнать племенную принадлежность или место его обитания. У аргынов они были сплошной узкой тульей, у найманов, наоборот, – с широкой, так как надевались обычно поверх другой шапки «бөрік» [6].

В своих трудах к теме исследования обращались следующие авторы: Сухарева О.А., Есова С., Маргулан А.Х., Аргынбаев Х.А., Жанибеков У.Ж., Захарова И.В., Ходжаева Р.Д., Рассохина Э.А., Яценко С.А., Асанова С., Птицина А., Есмаханов А., Ибраева А.Б., Володева Н.А.В трудах казахстанских ученых А.Маргулана, У.Джанибекова одежда изучена в комплексном варианте.

Также детальное исследование комплекса казахского национального костюма проведено И.В. Захаровой, Р.Д. Ходжаевой. Семантику казахского национального костюма рассматривает в своей монографии Н.Ж. Шаханова, символическое значение отдельных элементов структуры казахского национального костюма раскрыто и в работе Б.А. Ибраева, Ш.Ж. Тохтабаевой: раскрыты семантические особенности казахского национального костюма, выявлена знаковая функция его отдельных элементов. В трудах К.Т. Ибраевой, М.Ш. Омирбековой изучена орнаментика казахского декоративно-прикладного искусства в целом и костюма в частности [7].

Однако, в этих исследованиях недостаточно освещен генезис традиционных казахских мужских головных уборов. Кроме того, следует заметить, что к данной теме в своем творчестве обращаются единицы из числа отечественных дизайнеров (С.Баймухамедова, М.Жумагалиев, Б.Асанова). В то же время нет ни одного аналитического исследования творчества современных дизайнеров одежды, не выявлены тенденции и не определено общее направление развития отечественного дизайна. В создавшейся ситуации данное исследование является актуальным и несомненно внесет свой вклад.

Источниками нашего исследования явились музейные экспонаты, изобразительно-иллюстративный материал, труды ученых-этнографов, записки путешественников, архивные материалы и данные археологических исследований. Особую ценность как источники представляют этнографические рисунки, фотографии, выполненные художниками, побывавшими в Казахстане. Ориенталист И. Клапрот зафиксировал в рисунках обычаи и народные праздники казахов, где отчетливо прослеживаются головные уборы. В Государственном историческом Музее (г. Москва) хранятся альбомы художников Е.Корнеева и Орловского из рисунков, выполненных в 1807-1821 годах, посвященных быту казахов долины реки Урал.

На рисунках в альбоме П.Свиньина «Путешествие по России» показаны убранство коня, мужская меховая высокая шапка – «құндыз бөрік» и оружие. В XV-XVI главах труда английского художника-путешественника Томаса Аткинсона «Oriental and Western Siberia» детально воспроизведен быт казахов, убранство юрты, костюм и утварь. Продолжают список источников рисунки художников А.Ф. Чернышева, Х.Г. Гейслера, А.Мартынова, фотографии в собраниях Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН (г. Санкт-Петербург) А.Л. Куна, В.В. Верещагина, В. Козловского, И.С. Полякова, Н.К. Зудилина, Ф.Орде, Н.А. Ермолина, К.Н. де-Лазари, С.М. Дудина, К.В. Шенникова.

Большое значение имеют работы Ч.Ч. Валиханова, в частности, его портреты, содержащие информацию о костюме: кобызисты первой половины XIX в. Канкожа

Валиханов и Досжан (в наброске карандашом и пером зафиксирована мантия из лебяжьего пуха и высокая островерхая шапка баксы); молодые пастухи (один из них в шубе и войлочной шляпе, другой – в халате); юноша в богатом чекмене и островерхой конической шапке. В парадных костюмах Ч. Валиханов нарисовал представителей казахской знати – султанов Тезека (в старинном кафтане и большой круглой шапке, украшенный пером цапли или фазана), Мамырхана Рустемова (в пестром шелковом халате с пояском и тубетейке сконическимверхом), и др. По своей выразительности выделяется групповой портрет «Казахи Большой Орды». Они также одеты в кафтаны, халаты с поясами, остроконечные войлочные шляпы [8].

Богатый иллюстративный материал содержат картины художников Н.Г. Хлудова, А. Кастеева, Т.Г. Шевченко, А. Галимбаевой. Список источников продолжают образцы одежды и головных уборов («бөрік», «тақия», «тымақ», «қалпақ», «Айыр қалпақ») – материалы этнографических экспедиций, организованных Институтом истории и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова за период с 1955 по 1980 годы (под руководством А. Маргулана, Х. Аргынбаева, с участием И.В. Захаровой, Р.Д. Ходжаевой), составившие впоследствии коллекцию фонда Центрального Государственного музея РК. Образцы казахской традиционной одежды и головных уборов широко представлены в музеях Казахстана и России (ГМИ им. А.Кастеева, областные историко-краеведческие, этнографические музеи республики, Государственный музей Востока (г. Москва), Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН, Российский этнографический музей (г. Санкт-Петербург), Омский областной краеведческий музей).

Кроме того, источниками послужили оригиналы и фотографии моделей, видеозаписи fashion-показов коллекций казахстанских дизайнеров. В частности, это коллекции Домов моды «Сымбат», «Ерке Нур», «Kuralai», авторские работы М. Жумагалиева, С. Баймухамедова, Б. Асановой, С. Бапановой и других. Таким образом, глубокое изучение вышеперечисленного богатого исторического наследия приводит к убеждению, что мужской головной убор является важной частью костюма, следовательно, выбранная тема исследования является актуальной в контексте современной моды.

Отсутствие научно-обоснованных методов проектирования современной одежды на основе традиционного казахского мужского головного убора часто ведет к производству важной части костюма, без учёта информационных свойств о первоисточнике и основных функциях элементов, что оказывает отрицательное влияние на качество одежды и соответственно покупательскую способность. Сравнительный анализ по Центральноазиатскому региону показал популярность мужских головных уборов в Казахстане – 5-10% (среди сельского населения), в Узбекистане – 80% (среди взрослого населения), в Кыргызстане, в Таджикистане, в Туркменистане – 50 % (среди взрослого населения). Из этого следует необходимость популяризации традиционного мужского головного убора среди городского населения и молодежи. Решение этой задачи можно достичь путем создания объектов современного дизайна, привлечением к маркетинговой компании кумиров молодежи Казахстана, тем самым добиться ношения традиционного мужского головного убора в повседневной жизни.

Список литературы:

1. Мусаханова М.З. Этнический стиль в современном казахском костюме. // Материалы XVI Международной научной конференции «Мода и дизайн: исторический опыт – новые технологии». СПб: ФГБОУ ВПО «СПГУТД», РЭМ, 28-31.05.2013. С. 410-414.

2. Нуржасарова М.А. Теоретические и методологические принципы проектирования современной одежды на основе традиционного казахского костюма. Алматы,

3. Сухарева О.А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии. // Среднеазиатский этнографический сборник, т. I, М.: АН СССР, 1954 – С. 330-353.

4. Казахская традиционная культура в собраниях кунсткамеры. Алматы, – С. 35.

5. Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда XIX начала XX века Алма-Ата, С. 60. 6 Народы Средней Азии и Казахстана. Т.2. М.: АН СССР, 1963. – С. 421.

6. Володева Н.А. Художественные традиции казахского национального костюма в современной практике дизайна одежды // «Простор». Алматы, №10. – С. 178-183.

7. Валиханов Ч.Ч.Собрание сочинений в пяти томах. Том Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – С. 432.

8. Традиционная одежда казахов. Научный каталог. Алматы, – С. 24-27, 37-45, 49-65.

УДК 94

ВЛИЯНИЕ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В ЗАПАДНОМКАЗАХСТАНЕ НА ОБОСТРЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ДЖУТОВ

САРСЕМБАЕВ А.Н.

Магистрант ЗКУ имени. М. Утемисова, Уральск

Конец XIX – начало XX в. – один из важнейших периодов в истории казахского народа. Началась эпоха социально-экономической и культурной трансформации, выхода из рамок традиционной, существовавшей веками жизни.

Традиционное казахское общество претерпело кардинальные изменения. Кочевое и полукочевое скотоводство в рассматриваемый период вступило в полосу кризиса, что было связано с вовлечением Казахстана в экономическую систему России. Традиционную систему кочевого хозяйства нарушило массовое изъятие земель в фонд переселенческого управления. Переселение в конце XIX – начале XX в. очень сильно обострило социальные вопросы казахского общества, наложило свой отпечаток на дифференциацию в казахском ауле, обострило и многие политические вопросы в жизни края, в том числе и национальный.

Кризис кочевого хозяйства у казахов напрямую связан с началом колонизаторской политики царизма. Массовое изъятие земли, переселенческая политика, резкое сужение кормовой базы вследствие экспроприации казахских пастбищ в пользу крестьян-переселенцев – привели к кризису. Политика переселения крестьян, сопровождавшаяся массовым выселением казахов с плодородных земель, вела к разрушению традиционного скотоводческого хозяйства. Следствием этого является сокращение поголовья казахского скота при относительно постоянном росте численности населения.

Отмена крепостного права в 1861 г. создала условия для переселения крестьян в восточные районы. В середине 60-х гг. XIX в. начинается переселение в Казахстан из центральных районов России крестьян. Этим правительство стремилось ослабить остроту аграрного вопроса во внутренних губерниях империи.

Царское правительство издало ряд законов, ущемляющих интересы казахских шаруа, одним из которых явилась колониально-административная реформа 1867–1868 гг.

Согласно «Временному положению по управлению Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областей» от 21 октября 1867 г. земли, занимаемые казахскими кочевьями, были объявлены государственной собственностью. Это «Положение» послужило юридической основой для изъятия земель.

Утвержденные «Временные правила о переселении крестьян на свободные казенные земли» закрепляли политику колонизации. В 1889 г. вошел в силу закон «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли и порядок переселения лиц означенных сословий, переселившихся в прежнее время».

В 1904–1906 гг. царское правительство разделило территорию Казахстана на четыре переселенческих района: Тургайско-Уральский, Акмолинский, Семипалатинский и Сырдарьинский. На переселенческие управления, которые были образованы в каждом таком районе, возлагались обязанности выявления новых «излишков» земель для создания «переселенческого фонда». Во «Временных правилах», а затем в «Инструкции о порядке определения государственного земельного фонда в областях Акмолинской, Семипалатинской, Тургайской и Уральской для переселения, а равно иных государственных надобностей», одобренных Кабинетом министров 9 июня 1909 г. уже говорилось: «Предназначенные для хозяйственных потребностей или временного проживания постройки киргизов не служат препятствием для изъятия».

К 1915 г. размер изъятых площадей земли во всем дореволюционном Казахстане составил 21 206 187 десятин (3,4 десятины – 1 гектар), из них в Тургайско-Уральском переселенческом районе — 5 402 458 десятин [1, с. 61].

Всего за период с 1896 по 1914 г. в области Казахстана переселилось 2027263 человека. Все это количество пришлого населения наделялось не просто земельными участками, а лучшей землей по берегам рек, водоемов.

Удельный вес коренного населения с 1897 г. по 1917 г. сократился в Тургайской области на 22,4%, с 90,6 до 58,2%; Уральской области - на 18,8%, с 71,3% до 52,5%; Внутренней Орде на 12,2%, с 96,5% до 84,3%; в Мангышлакском уезде на 7,3%, с 93,0% до 82,7% [2, с.41].

В Уральской области основная часть переселенцев осела в наиболее благоприятных в экологическом отношении Уральском и Лбищенском уездах, в Тургайской области – в Кустанайском уезде.

Поскольку основной поток переселенцев направлялся в наиболее плодородные земли, вследствие этого, с одной стороны, заметно сужалась земельная площадь кочевого скотоводческого хозяйства, которое лишалось лучших зимовок и летних пастбищ, а с другой, фактически ликвидировались необходимые предпосылки для развития земледельческого хозяйства собственно казахского населения. Тем более, что происходило вытеснения казахского земледелия не только посредством изъятия земель, но и аренды.

В переселенческой практике сплошь и рядом встречались случаи образования переселенческих участков «смежно с зимовками и даже иногда зимние стойбища оказываются с трех сторон окруженными крестьянскими поселками, в результате киргизы, привыкшие к простору, крайне стеснены, а крестьянам приходится делать объезды, чтобы минуя зимовки проехать из одного конца в другой»[3, с.115].

Методом «окружения», созданием переселенческой среды колонизаторы вынуждали казахов покинуть родные места.

Кочевые пути также не обеспечивались; нередко зимовки были совершенно разобщены от джайляу, и казахам приходилось совершать окружной, обходной путь для того, чтобы, минуя переселенческие поселки, попасть на джайляу. Казахи

постепенно вытеснялись вглубь степей на худшие земли, подальше от культурных центров, железных дорог и водных артерий[4, с. 175].

В Казахстане во время крестьянской колонизации имело место сужение пастбищных площадей, при увеличении общего поголовья скота, в результате чего происходило изменение традиционных общинных форм землепользования, самой пастбищно-кочевой общины, – наступал кризис кочевого хозяйства[5, с. 103].

Постоянным спутником кочевого скотоводства были джуты. Джут — массовый падеж скота от бескормицы и неблагоприятно сложившихся климатических условий зимы. Гибельными по своим последствиям были джуты 1855–1856; 1867–1868; 1879–1880; 1891–1892; 1903–1904, 1910–1911 гг. и т.д. Джуты возникали и распространялись на несколько областей или иногда почти на всю казахскую степь. В наиболее суровые годы падеж скота составлял до 72%.

Джут редко охватывал абсолютно все области, и тогда казахи одной области при начавшемся джуте передвигались со своими стадами в более благоприятные местности. Кочевник, живущий исключительно пастьбой скота, мог вести только пассивную борьбу со стихийными явлениями природы. Борьба сводилась в основном к перекочевке с места на место. Обычно кочевник спасался от джута путем откочевки на новые места. В случае джута скотоводы, не считаясь ни с каким морозом, кочевали до тех пор, пока скот мог передвигаться. Это также была одна из форм борьбы с природой.

В конце XIX – начале XX в. кочевые казахи уже не имели права свободно передвигаться по традиционным маршрутам кочевания. Если раньше имелась возможность откочевать в более благоприятные районы, то с захватом земель такая возможность исчезла. Казахи при надвигающемся джуте уже не могли свободно отгонять свой скот в более благоприятные местности, поскольку кругом были либо крестьянские поселения, либо «десятиверстная полоса», за которую нельзя было переступать кочевникам, либо скотопрогонная полоса. Им запрещалось даже за плату заготавливать сено. Тем самым радиус кочевания был ограничен до минимума, кочевое животноводство постепенно разрушалось, переживая очень тяжелый процесс перехода в новые формы полукочевого и «джатачного» хозяйства.

Казахи в особенно тяжелые годы в письмах, обращениях просили допустить скотину для пастьбы – хотя бы по возможности за умеренную плату – на территорию казачьего войска, а также свободные земли, чтобы спасти скот от гибели.

«Жуты участились в последние два десятилетия. Население ставит это в прямую зависимость от сокращения летовок на севере и зимовок на юге. Благодаря первому, в силу стеснения в выпасах со стороны оседлого казахского и переселенческого населения, скот в летнее время не успевает нажироваться в достаточной мере для того, чтобы перенести условия зимнего тебена»[6, с. 167].

В тяжелую зиму 1879–1880 г. в центральной части казахской степи (Тургайская, Акмолинская и северо-западная часть Сырдарьинской области) из 12710000 голов скота погибло от бескормицы 6 106000 голов (50%).

Джут 1891–1892 гг. в Тургайской области вызвал падеж скота: в Иргизском уезде погибло 34,7%, в Тургайский уезде 30,5% поголовья. Лошадей погибло 47,8%, КРС 32%, овец 33%, верблюдов 22%.

Джут в Тургайской области 1902–1903 гг. охватил Актюбинский и Кустанайский уезды – погибло 76000 голов скота [7, с. 88-90].

Последствиями джутов были эпидемии, различные болезни: тиф, натуральная трахома, оспа, корь, чахотка, ревматизм, малярия, глазные заболевания. Детская смертность 60-70% от родившихся детей в возрасте до 1 года. Относительно невысокий естественный прирост казахского населения. Массовые эпидемии были одной из причин высокой смертности населения. Борьба с заразными болезнями была поручена местным органам – земствам и городам. Государство почти не участвовало в расходах на эти цели.

1891-1892 годы ознаменовались не только неурожаем и голодом, но и эпидемиями тифа, цинги, холеры, дальнейшим распространением скарлатины, дифтерита [8, с.63].

Первый случай заболевания холерой в Средней Азии в 1892 г. был обнаружен на станции Кахака закаспийской ж/д. Отсюда болезнь распространилась на Кавказ, в Поволжье и Ташкент. Из Поволжья холера перекинулась в Приуралье. 28 июля первый случай заболевания зафиксирован в Илеке. Эпидемия длилась с июля по октябрь. Холера быстро распространилась среди горожан Гурьева и населения близлежащих аулов. Охватила Тургайскую область. Угрожающий характер эпидемия приняла в Актюбинске.

По материалам Всероссийского съезда участников борьбы с холерой, в Уральской области заболело 6138 человек и умерло 3121 человек, в Тургайской – соответственно 296 и 167 [9, с. 54-55].

Таким образом, тяжелое экономическое и социальное положение казахских крестьян, бездушное отношение к их элементарным нуждам царских чиновников приводило к обострению эпидемий в городах, в переселенческих деревнях и казахских аулах, уносивших тысячи жизней. Вместо принятия действенных мер царская администрация ограничивалась благотворительностью.

Казах-кочевник практически не получал медицинской помощи. В конце XIX в., как об этом свидетельствуют материалы Первой переписи 1897 г. в Казахстане, на одного гражданского врача приходилось 113922 человек. И если в городах на одного врача приходилось 22789 чел., то в сельской местности - 272493 чел. [2, с. 45]

После джуртов и засух обострялись многочисленные болезни животных.

Во всех зонах дореволюционного Казахстана существовала повальная болезнь, поражающая, особенно летом, все виды домашних животных, — сибирская язва.

Одну из опасных болезней верблюдов, вызванную истощением животного, казахи называли катпа. По данным А. И. Добромыслова только в одном Тургайском уезде в 1882 г. из 8505 заболевших катпой верблюдов пало 7525 голов [10, с. 22].

Кризис животноводства в начале XX в. совпал с периодами наиболее интенсивного изъятия земель у казахов. Таким образом, развитие животноводства находилось в прямой зависимости от проводимого царизмом аграрно-колониального курса. Причины кризиса скотоводческого хозяйства заключаются в существовавшем феодальном строе сельского хозяйства и системе колониальной эксплуатации края. Царская переселенческая политика, сковывавшая развитие производительных сил края, не только не способствовал социально-экономическому развитию казахов, но и нанесла чрезвычайно большой ущерб казахскому народу. Последствия этой политики обрушились всей своей тяжестью на все классы казахского общества.

Список литературы:

1. Турсунбаев А.Б. Из истории крестьянского переселения в Казахстан. – А., 1950. – 101 с.
2. Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав, 1870-1914 гг.). – А., 1981. – 112 с.
3. ЦГА РК. Ф. 469. Оп. 1. Д. 85. Л. 115
4. Шығармалары. Төрттомдық шығармалар жинағы. Санжар Асфендияров. [сост.: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев]. – А., 2014. – 408 с.
5. Шахматов В. Ф. Казахская пастбищно-кочевая община. – А., 1964. – 207 с.
6. Ищенко М. М., Казбеков И. С. и др. Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда. Л., 1928. Вып. VI. – 215 с.
7. Атушева С.Б. Джурты в Казахстане в конце XIX – начале XX вв. Диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – А., 2000. – 200 с.

8. Галиев В. З. Медицинская деятельность ссыльных революционеров в Казахстане (вторая половина XIX века). – А., 1982. – 160 с.
9. ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 564. Л. 54-55
10. Добромислов А. И. Ветеринарный надзор в Тургайской области. – Оренбург, 1897. – 211 с.

ӘОЖ 929(574)

ПОГОН ТАҚҚАН ГЕНЕРАЛ-ЛЕКТОР АСЫЛБЕК ЖАМАНБАЕВ

ОКАСОВА А.

М.Өтемісов атындағы БҚУ магистранты, Орал

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында ел аумағын түгендеу, әлеуметтік маңызы бар салалардың дамуына үлкен күш салынды. Соның ішінде ішкі тұрақтылық пен тыныштықты сақтар – ішкі істер саласы. Қиян-кескі оқиғалардың алдын алып, аумақ тыныштығын сақтауда – полиция қызметкерлерінің еңбегі зор болды. Ал осы полиция қызметкерлерінің жұмысын ұйымдастыруда, жауапты шешімдер қабылдап, ел тыныштығын қамтамасыз ету – полиция басқармаларының басшыларының қолында. Сонау тұрақсыз жылдарда Гурьев, Жезқазған ішкі істер басқармаларының басшысы қызметін атқарған Асылбек Есмырзаұлы.

Асылбек Есмырзаұлы - 1946 жылы тамыздың 28 жұлдызында Батыс Қазақстан өңірінің Казталов ауданы, Казталов ауылында өмірге келген. Оқу мен білімге құштарлығы оның жарқын мақсаттарына қол жеткізуіне демеуші болады. 1963 жылы Орал құрылыс техникумын бітіргеннен кейін, алғашқы еңбек жолын Есмырзаұлы Жәнібек, Казталов аудандарында ауыл шаруашылық басқармасында инженер-құрылысшы, комсомол комитетінде ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі, Орал облысының ЛКЖО комитетінде нұсқаушы қызметтерін атқарған. Мұнымен тоқтамай, Асылбек Есмырзаұлы үнемі ізденісте болды. Ол іздеу жолында жеңіске жеткен тұлға. Қайтпас қайсарлығымен 1970 жылы М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің заң факультетіне түсіп, университетті 1975 жылы үздік дипломмен аяқтайды [1, 5б].

А.Е.Жаманбаев Ішкі істер органдарына жаңаша басқару үлгісін алып келді, полиция ұғымына жаңа леп берген тұлға ретінде замандастарының есінде қалды. Атап айтқанда, құқық қорғау органдарын басқару жүйесіне түбегелей өзгеріс алып келіп, Мәскеу университетінен алған білімін дұрыс қолдана білді. Жұмыс барысында тергеу жұмыстарын қалай дұрыс жүргізу жолдары, жүйелі басқару жұмыстарын ұйымдастыру, құқықтық саладағы жекелеген мәселелерді шешудің заңдық жүйесі сияқты салаларда аса шеберлік танытатын [2,7б].

Жаманбаев Асылбек Есымырзаұлының бойында Мемлекеттік Ішкі істер органдарының кез-келген қызметкері үлгі-өнеге алатындай тамаша қасиеттер көп болатын. Ол кісі заңды өте жетік білген, ҚР Конституциясының, қылмыстық және қылмыстық істі жүргізу Кодекстерінің, басқа да нормативтік заңдық құжаттардың кез-келген бабын жатқа айта алатындай мамандығының шебері болды. А.Е.Жаманбаев ұзақ жылдар бойы Ішкі істер органдарына сот, әділет органдарында, облыстық партия комитетінде жұмыс істеп, тәжірбие жинақтап, қатайып, шыңдала түскен. Ол 1981 жылы наурыз айында сол кездегі Гурьев (қазіргі Атырау) облыстық ішкі істер басқармасының бастығының кадр жұмысы жөніндегі орынбасары болып 35 жасында ішкі істер органдарындағы қызмет жасаған. 35 жасында милиция органдарында басшылық қызметінде жұмыс жасау екінің бірінің қолынан келе бермейтін қызмет болатын. Ол

Ішкі істер органдарының қызметіне тосырқамастан бірден араласып кеткен болатын. Бұл біліктілігі аса жоғары заңгер, ұшқыр ойлы зерек адам ретінде, өмірдің парығын, адамдармен жұмыс істеудің тәсілдерін меңгерген тұлға болғанның арқасы деуге болады.

Ел арасында сақталған тағы бір қасиеті А.Жаманбаев өте талапшыл тұлға болатын. Ол милиция қызметкерлерінің әскери киімді кию тәртібін мүлтіксіз сақтауды қатаң талап еткен. Жаманбаев Асылбек Есмырзаұлы «Милиция қызметкерінің жандүниесі де, сырт бейнесі де, киім киісі де мінсіз болу тиіс» деп үнемі қызметтестеріне үлгі көрсетіп отыратын. Асылбек Есмырзаұлы қызметте жақсы басшы ретінде талайдың көкейінде қалды. Қызмет бабында жеке құрамды бір тарының қауызына сыйғызарлықтай қаншалықты қатал болса да, әрбір қызметкерді назардан тыс қалдырмай, қадағалап, көтермелеп, қамқорлап отырған. Асылбек мырзаның қатаң талабы, жұмысты ұйымдастырудағы шешімділігі мен шеберлігі, жаңашылдығы арқасында, 90-шы жылдардың қиын қыстау кездерінде де Ішкі істер органдарының жұмыстары ілгері алға басты.

Осы салада А.Е.Жаманбаев көптеген өзінің ізбасарларын, шәкірттерін тәрбиеледі. Оның шәкірттері ұстаздың орнын жоқтатпай, берген білімін көздің қарашығындай көріп, еліміздің Ішкі Істер органдарында қызмет етуде. Атап айтатын болсақ, Әміров Мұхаран, Нәжімов Нұрмұхаммед, Иманова Роза, Мендіғалиев Асылбек, Әбуғалиев Саясат, Төлеуғалиев Қалыбай тағы да көптеген басшы-мамандардың нұсқаушысы бола білді.

Саналы ғұмырында еліне арнаған еңбегі үшін 1995 жылы Республика күні мейрамына байланысты оған Ішкі істер министрлігінің генерал-майоры деген атақ берілген болатын [3,16].

1997 жылы Ішкі істер саласындағы қызметін тоқтатып, туған жерге оралып, өмір бойы жинаған тәжірбиесі мен білімін болашақ мамандарға арнамақшы. Осы мақсатпен Еңбек және Әлеуметтік Қатынастар Академиясына және М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде заң-құқық саласына қатысты пәндер бойынша студенттерге дәріс оқи бастайды.

Құқық саласын ғылым ретінде тану үшін оның құқықтық-философияға негізделген тұжырымдары мен қорытындылары көптеп көмектесті. Асылбек Есмырзаұлы Қазақстанда алғаш рет Еңбек және Әлеуметтік қатынастар академиясында муниципальды құқықтан және әкімшілік құқықтан жаңа дәрістер курсына оқыған лектор болатын, бұл дәрісте құқық салалары барлығы қамтылған. Әрбір дәрісінде қызметінде жинаған бай тәжірбиесімен бөлісіп отырғанды. А.Жаманбаев кітапты жаттап айтатындарды ұнатпайтын, ол әрбір студентін терең ойлауға, құқықтық құбылыстардың және құқықтық процестердің тұңғышына түсуге үйрететін.

А.Е.Жаманбаевтың заң саласындағы оқу материалдары, дәріс жинақтары, ғылыми мақалалары заң журналдарында жарияланып жатты. «Ішкі істер органдарында бағдарламалық-мақсаттық басқару», «Ұлттық құқықтық жүйе, құрылуы мен дамуының жекелеген мәселелері», «Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқару аппаратының дамуының кейбір теориялық-құқықтық мәселелері туралы», «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару туралы жаңа заңдар» сияқты ғылыми –теориялық жарияланымдардың авторы атанып, ізбасарларын отан үшін қызмет етуге тәрбиеледі.

Мейірімсіз ажал 2007 жылдың 2 шілдесінде білімді де, беделді, қара қылды қақ жарған әділдігімен, адамгершілік биік тұлғасымен ерекшелене білген жайсаң, абыройлы азамат Асылбек Есмырзаұлы Жаманбаевты ойламаған жерден жұлып алып кетті.

Құқықтық мемлекет құру жолында өз білімі мен біліктілігін аямаған жан Асылбек Есмырзаұлының жүріп өткен жолы Отанға қызмет етудің шынайы үлгісі, қайырымдылық пен әділдіктің нағыз көрінісі болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Год без Асылбека Джаманбаева: воспоминания. – Уральск, АТиСО, 01.07.2008 ж.
2. А.Е.Жаманбаев туралы // "Депутат" газеті, №26, 29.06.2012 ж.
3. Орал қалалық "Мәслихат жаршысы" №12(012), 26.06.2008 ж.

УДК 93/94

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АКАДЕМИКА М.Х. АСЫЛБЕКОВА

КУБАЕВ А.С.

Магистрант ЗКУ имени М. Утемисова, Уральск

Малик-Айдар Хантемирович Асылбеков – выдающийся казахстанский ученый, доктор исторических наук, академик Национальной академии наук РК, внесший достойный научный вклад в исследование истории Казахстана. Круг его научных работ и исследований был обширным: он занимался вопросами национальных рабочих кадров в советский период, а точнее железнодорожников, исторической демографией и народонаселением Казахстана в советское время и в период независимости страны, малоизученными страницами национально-освободительной борьбы казахского народа, историей выдающихся личностей науки и общественной жизни Казахстана.

Он был одним из первых разработчиков истории индустриализации, становления и развития железнодорожного транспорта страны, формирования рабочего класса Казахстана, являлся основателем новых научных направлений в казахстанской исторической науке, таких как история рабочего сословия, проблемы персоналистики, а также историческая демография.

Малик-Айдар Хантемирович Асылбеков родился 15 января 1929 года в ауле Катаган тогай Кызылкумского района (совр. Шардаринский район Туркестанской области). По его словам, «его отец Асылбеков Хантемир являясь грамотным человеком, был председателем колхозов «Кызыл партизан», «Бирлик», «Жана Шардара» и других колхозов, а также заведующим районного заготскота до самой отправки на фронт в 1942 году, где и погиб впоследствии» [1].

Несмотря на то, что семья осталась без отца и нужно было заботиться о братьях и сестрах, М.Х. Асылбеков в 1945 году все же заканчивает школу № 7 в г. Шымкент и устраивается на работу учителем в семилетней школе им. А.С. Пушкина в своем районе. В 1946-1948 гг. он поступает в Шымкентский педагогический институт им. Н. Крупской, который в то время был крупным образовательным центром по подготовке учителей.

В 1949 году с целью продолжить свое обучение поступает в Казахский государственный университет им. С. Кирова на исторический факультет, и заканчивает ее с отличием в 1954 году. В стенах университета он получил знания у таких видных ученых-историков, как Ермахан Бекмаханов, Бекежан Сулейменов, А. Нусипбеков, С. Покровский, Н. Киикбаев, А. Лозинский, М. Богусловский, Я. Серовайский, Л. Фришман, Н. Дауылбаев, Н. Калистратов, М. Ахинжанов, А. Горячева, К. Коржева, А. Нурканов и другие.

Во время учебы М.Х. Асылбеков состоял в кружке истории Казахстана и тесно общался с Е. Бекмахановым, Б. Сулейменовым, В. Шахматовым, С. Покровским, которые, несомненно, оказали на него сильное влияние.

После окончания университета М. Х. Асылбеков вернулся в родной Южный Казахстан и в 1955-1958 гг. работал директором школы, на различных должностях в райОНО Кызылкумского района, также был депутатом райсовета рабочих. В 1958 году по приглашению своих учителей А. Нусипбекова, Б. Сулейменова переехал в Алматы, работать в Институт археологии, истории и этнографии АН КазССР, а с обретением независимости Институт истории и этнографии им Ч.Ч. Уалиханова, и окончательно начал заниматься наукой.

В 1958-2015 гг. он занимал в данном Институте следующие должности: младший научный сотрудник, ученый секретарь отдела общественных наук АН КазССР, старший научный сотрудник, заведующий отделом, заместитель директора, заведующий отделом и главный научный сотрудник [2, стр. 68].

Одним из главных направлений научных поисков ученого является история форсированной индустриализации Казахстана и становление рабочего класса, а именно рабочих железной дороги. В 1963 году он защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата исторических наук на тему «Формирование рабочих кадров железнодорожников Казахстана в конце XIX - начале XX вв.» и в 1965 выпустил монографию «Железнодорожники Казахстана в первой русской революции (1905-1907 гг.)». В данной монографии автор подчеркивает, что «именно первая буржуазно-демократическая революция 1905-1907 гг. сыграла огромную роль в ускорении процесса формирования кадров железнодорожных рабочих в крае, вовлекая их в политическую жизнь России» [3, стр. 180]. Также автор приводит причины формирования рабочих железнодорожников, их численность, национальный состав, в том числе численность рабочих-казахов, условия их труда.

Основные этапы формирования рабочих железнодорожников были продолжены ученым в монографии «Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана (1917-1970)», изданной в 1973 году. В этой монографии были рассмотрено строительство железных дорог в Казахстане непосредственно в период индустриализации, строительство Турксиба, Трансказахстанской магистрали, их значимость и важность для всего Советского Союза, формирование рабочих кадров в этом контексте, привлечение к строительству казахских шаруа, их численность, пол, возраст, трудовой стаж, уровень образования, быт и другие аспекты были всесторонне исследованы.

В то время руководителем строительства Турксиба был известный общественно-политический деятель Казахстана Турар Рыскулов, который активно занимался этим проектом и привлек к этому делу Мухамеджана Тынышпаева в апреле 1927 года, телеграфируя ему «Вас вводим в состав Комитета СНК и стройком НКПС и Семиречдороги НКПС. Если согласны, сообщите когда сможете выехать» [4, стр.351]. И действительно М. Тынышпаев как специалист сделал многое для сооружения Турксиба.

Другим крупным направлением исследований М.Х. Асылбекова была историческая демография и вопросы народонаселения Казахстана в советский период и в период суверенитета. В 1991 году вышел труд М.Х. Асылбекова и А.Б. Галиева «Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980)» в котором авторы исследовали социально-демографические процессы в Казахстане, изменения в составе населения (национальном, социальном, территориальном, половозрастном), естественное движение (рождаемость, смертность), миграция, расселение, развитие демографической политики республики. Так, на основе статистических данных, архивных материалов, первой переписи в Российской империи 1897 года, авторы дают такую картину населения Казахстана: в 1897 году – казахов – 3 млн 392 800 чел.,

русских – 454 тыс. чел., другие народности – 300 тыс. А в 1926 году, перед самой коллективизацией: казахов – 3 млн 627 600 чел., русских – 1 млн 275 тыс., другие народности – 1 млн 293 тыс. чел. [5, стр. 47]. В процентном соотношении доля казахов с « 81,1% в 1897-1917 гг. снизился до 58% в 1926 году» [6, стр. 133]. Т.е. за 30 лет численность русских и других национальностей в общей доле населения Казахстана возросла в 3-4 раза, а численность казахов возросла очень незначительно.

А вот по данным за 1939 год численность казахов составила 2 млн 314 тыс. чел. при общей численности населения страны 6 млн 94 тысяч человек. Удельный вес казахов снизился на 63,8% [5, стр. 121, 122]. Это последствия сплошной коллективизации, массового голода в степи, Ашаршылық кезеңі.

Далее автор описывает как изменялась демографическая обстановка в стране в 40-е годы, как отразилась Великая Отечественная война на численности населения, послевоенное социально-экономическое положение страны, динамику и структуру населения страны в 50-е, 60-е годы, когда произошел резкий рост рождаемости и соответственно, естественное увеличение численности населения. Особенно быстро население страны увеличилось в 70-80-е годы, когда, как пишет автор, «в 1979 году все население Казахстана составляло 14 млн 684 тыс. 283 чел. По сравнению с 1970 г. прирост составил 12,9 %. А через 10 лет, в 1989 году численность населения составила 16 млн.464 тыс. 464 чел., прирост составил 12,1%, в том числе повышением удельного веса казахов в общей доле населения страны, составив 39,7% или почти 6 млн человек» [7, стр. 14-15].

Распад СССР в 1991 году, обретение независимости Казахстаном, сложнейшее социально-экономическое положение в стране, кризис во всех сферах жизнедеятельности естественным образом отразилась и на численности населения страны, которое «за период с 1989 по 1999 год численность населения Казахстана уменьшилась на 1 млн 246 тыс. 500 чел, или 7,7% и составила 14 млн 952 тыс. 200 чел.» [7, стр. 48].

Таким образом, М. Х. Асылбеков внес большой вклад в историческую демографию страны, всесторонне исследовав динамику численности населения Казахстана в XX веке, национальный и половозрастной состав, структуру населения и т.д., воспитав целый ряд своих учеников, которые и по сей день занимаются проблемами демографии страны.

Еще одним направлением исследований ученого является персоналистика, т.е. исследования о значимых деятелях в истории Казахстана. Так, в книге «Алихан Букейхан – общественно-политический деятель и ученый» он отмечает, что «практически не изучалось богатейшее наследие А.Н. Букейхана, что вполне объяснимо с точки зрения официально-идеологического подхода к анализу целого ряда проблем отечественной истории. Анализ имеющейся на сегодняшний день литературы о жизни и деятельности А.Н. Букейхана ... позволяет сделать вывод о недостаточной разработанности данной проблемы. Изучение его наследия выходит далеко за рамки алашординской проблематики» [8, стр. 7].

Исследованию жизни и научной деятельности Бекежана Сулейменова, выдающегося историка и одного из своих учителей М. Х. Асылбеков также посвятил свой труд. В книге «Бекежан Сулейменов – ученый-историк» ученый отмечает, что «научная и общественная деятельность Б. Сулейменова недостаточно изучена. Особенно не учтены были факты гонений и преследований ученого, в результате которых он получил 25 лет лагерей» [9, стр. 11].

Также, М. Х. Асылбеков написал ряд трудов, посвященных таким общественно-политическим деятелям и ученым Казахстана, как М. Тынышпаев, Т. Рыскулов, С.Е. Толыбеков, А.М. Панкратова, П.Г. Галузо, А.Н. Нусипбеков, Г.П. Дахшлейгер, М.К. Козыбаев и др.

Таким образом, Малик-Айдар Хантемирович Асылбеков является выдающимся ученым-историком, исследователем и педагогом, внесший огромный вклад в развитие исторической науки Казахстана, основными направлениями научной деятельности которого являлись формирование и развитие рабочего класса, история индустриализации Казахстана, историческая и социальная демография, выдающиеся личности в истории Казахстана. За почти 50 лет работы в Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Уалиханова академик М.Х. Асылбеков воспитал целую плеяду учеников, под его руководством защитились 15 докторов и более 20 кандидатов исторических наук, которые в свою очередь продолжают дело своего учителя и далее развивают историческую науку страны.

Список литературы:

1. Амангельды Құсайынов, - Егемен Қазақстан, 04.06.2014, - [egemen.kz: https://egemen.kz/article/33013-abyroy](https://egemen.kz/article/33013-abyroy)
2. Құдайбергенова А. И. Академик М.-А. Х. Асылбековтың ғылыми және қоғамдық қызметінің негізгі қырлары. – Алматы: Отан тарихы, № 2 (86), 2019. – 242 б., - 64-79 б.
3. Асылбеков М. Х. Железнодорожники Казахстана в первой русской революции (1905-1907 г. г.). / М. Х. Асылбеков; - Алма-Ата: Наука, 1965. - 182 с.
4. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 4. – Алматы: «Атамұра», 2009. 768 с., табл., илл., карты.
5. Асылбеков М. Х., Галиев А. Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 192 с.
6. Социально-демографическое развитие населения Казахстана в 1926-1939 гг.: монография / М.-А. Х. Асылбеков, Ж. М.-А. Асылбекова. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 146 с.
7. Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета. – Алматы: Өркениет, 2001. – 112 с.
8. Асылбеков М.Х., Сеитов Э.Т. Алихан Букейхан – общественно-политический деятель и ученый. – Алматы, 2003. – 148 стр.
9. Асылбеков М.Х. Бекежан Сүлейменов-тарихшы-ғалым / М. Х. Асылбеков, Ескалиев С.А. - А. : Өркениет, 2001. – 182 б.

ӘОЖ 902.1(574.11) (043. 3)

АҚСАЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ

Ильясов А.Ж.

М.Өтемісов атындағы БҚУ магистранты

Өткен ғасырдың басында қазіргі Ақсай қаласының орнында «Новогеоргиевск» поселкесі болған. Онда Ресейдің Европалық бөлігінен көшіп келгендер қоныстанған. Сол уақыттан бүгінгі Ақсайдың ірге тасы қаланған деуге болады. 1915 жылы орталықтан Орта Азияға қарай жолды едәуір қысқартатын ұзындығы 265 км Орал-Соль-Илецк темір жол учаскесі құрылысының басталуына байланысты поселке «Қазақстан» стансасы болып өзгертілді. І дүниежүзілік және Азамат соғыстары, берекесі қашқан тіршілік бұл аймақтың өркендеуін біршама уақытқа дейін шегеріп тастады. Тек 30-жылдардағы индустрияландыру жұмысы басталғаннан кейін ғана теміржол құрылысын аяқтауға қаржы бөлініп, күш жұмылдырылды. «Қазақстан» стансасының құрылысы, паравоз депосы, вагондарды техникалық бақылау

пункті, электростанциясы, көмір қоймасы, сумен жабдықтау жүйесі құрылыстары басталды. Сонымен бірге теміржолшылар үшін тұрғын үйлер де салына бастады. 16 ағаштан және 4 кірпіштен үйлер тұрғызылды.

1933 жылы темір жолшылар ауруханасы мен № 46 орта мектептің (соңынан № 523, №69, қазіргі №5 мектеп) іргетасы қаланды. 1936 жылы теміржол құрылысының аяқталуына және Бөрлі ауданының құрылуына байланысты «Қазақстан» стансасына астық қабылдау пункті көшірілді. 1940 жылы теміржолшылардың № 45 балалар яслиі пайдалануға берілді. 1940 жылы «Қазақстан» станциясы қалалық үлгідегі поселке болып өзгертілді. Ақсай - Орал – Елек теміржол негізінде Қазақстан станциясы ретінде құрылды. Топоним сөз «Ақ» түріктілдес елдер арасында кең тараған. Түсті білдіретін сөз, «сай», «жыра» деген ұғымды білдіреді. Ақсай деген ұғым, атау осыдан шыққан. Сондай-ақ, Ақсай – көнекөз адамдардың айтуы бойынша қала орнында ақ селеу шалқып жатқан. Орал мен Елекке келе жатқан жолаушыға ағарып жатқан сай кездесе керек. Қала орны теңіз деңгейінен төменірек жатқандықтан жан-жағында аппақ болып бор төбелер кездескен [1, 5-7 б].

Қазіргі аудан орталығы Ақсай қаласы. Ақсай қаласының тарихы өте бай және теміржолмен байланысты. Бөрлі жерінің тарихи бастауы. ХҮІІІ ғасырдың басынан өзінің апта сайынғы базарларымен танымал қазіргі Бөрлі селосының маңындағы бор қыртыстары бар жерге байланысты өз атауын қазақтың «Борлы» деген сөзінен алған. Қазақтар мал, жүн және олардан жасалған өнімдерді, былғарылар сатқан. Орыс, татар, башқұрт саудагерлері қағаз, металл бұйымдарын, киімдерді, үй жабдықтарын әкеліп сатқан. Кеңес өкіметі жылдары Бөрлі ауданының аумағы өзінің әкімшілік бағыныштылығын бірнеше рет өзгертті. 1920 жылдан 1927 жылға дейін Бөрлі болысы Орынбор облысының Илек уезінің құрамына кірді, 1927 жылдың наурыз айынан 1928 жылғы қаңтар айына дейін Орал облысының, Орал уезінің, 1928 жылдан осы облыстың «Зауральный» ауданының құрамында болды. Бөрлі ауданы облыстағы алғашқы құрылған аудандардың бірі. Қазақ ССР-і орталық Атқару комитетінің қаулысына сәйкес 1935 жылы 31 қаңтарда Батыс Қазақстан облысының құрамында Бөрлі ауданы құрылған.

Қазақ ССР Жоғары Кеңес Президиумының 1967 жылғы 29 шілдедегі жарлығы бойынша «Қазақстан» қала типтес ауылының атын ауданға қарасты Ақсай мәртебесін беру оның жаңаша дамуына дем берді. Ақсай қаласының тұрған жерінің аты бұрын

«Байжиен» мен «Бекетай» атанған. Бекетай атамиздың моласы «ПИК 59», «ТЭЦ» алдында орналасқан. Осыған орай қазіргі «Қазақстан» станциясының вокзалы, вагон жөндейтін депо, электростансасы, су мұнарасы, ағаштан екі қатарлы үйлер салынды. Бөрлідегі астық қабылдау мекемесі 1935 жылы Қазақстан стансасына көшіріліп, қазіргі элеватор тұрған жерге астық қабылдау пунктiнiң кеңсесi, бiр-екi қойма салынған. 1938 жылы өрт сөндіретін депо салынды. 1954 жылы тың игеру басталды. 1962 жылы аудандар ірілендіріліп, Бөрліге Шыңғырлау ауданы қосылды. Қала жайлы деректер. Ақсай шаһары облыс орталығы- Орал қаласынан 150 км қашықтықта орналасқан. Қаланың іргесі Орал-Илецк темір жолының салынуына қатысты 1935 жылы қаланған. «Қазақстан» атанған кент 1967 жылы қала мәртебесін иеленгесін аты Ақсай болып өзгертілген. 1965 жылдан бері Бөрлі ауданының орталығы. Шаһардың өткен тарихынан. Ашық көздердегі деректер бойынша, қаланың бұрынғы орналасқан жері «Байжиен» мен «Бекетай» аталынған екен. Бұл жерлерде қазір мұсылмандар зираты бар. Шаһардың өзі тоғыз жолдың торабы іспетті теміржолдардың құрылысына қатысты бой көтергені белгілі. 1935 жылы Орал-Елек немесе Тұзтөбе арасындағы теміржол құрылысы аяқталысымен, поезд жүргізіле бастаған. 1980 жылдар бойы Герман Демократиялық Республикасымен Чехословакиядан құрылысшылар келіп, Қарашығанақта газ өндірісіне қажетті қондырғылар салды. Осыған орай қазіргі «Қазақстан» станциясының вокзалы, вагон жөндейтін депо, электростансасы, су мұнарасы, ағаштан екі қатарлы үйлер, қазіргі элеватор тұрған жерге астық қабылдау пунктiнiң кеңсесi, бiр-екi қойма салынған. Ақсай қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 20 км жерде «Қарашығанақ» мұнай-газ конденсат кен орны орналасқан. Ақсай- Бөрлі ауданы орталығы. Бөрлі ауданы — Батыс Қазақстан облысының солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан. Ақсай қаласының құрамына Аралтал және Қызылтал ауылдары кіреді. Қаланың жалпы жер көлемі 12 354 мың гектар жерді алып жатыр. Шаһарда 2019 жылдың басындағы деректерге сәйкес, 56 044 адам тұрады. Сондықтан Батыс Қазақстан облысының ғана емес, бүкіл Қазақстан Республикасының стратегиялық маңызды өндірістік аймақтарының бірі саналатын Ақсай қаласының тарихын жазуды қолға алдық. Өйткені Ақсай қаласының бай көне тарихы күні бүгінге дейін нақты ғылыми тарихи зерттеу ретінде қолға алынбаған[2, 8-10 б].

1900 жылға дейін бүгінгі Ақсай қаласының маңында үш елді мекен болған: солтүстік-батыста – Байжиен, қазіргі өнеркәсіп аймағында - Қоскемпір және Бекетай. 1904 жылы Рязань – Орал - Соль-Илецк теміржол құрылысы жоспарланады. 1907-1911 жылдарғы аграрлық реформа кезеңінде Қазақстанға Ресейден, Украинадан шаруа адамдар қоныстанады. Украинадан келген қоныстанушылар, өздерінің тұрған елдімекенінің құрметіне, Ақсай қаласының айналасында негізделген жаңа орынды Новогоргиевск деп атады. 1915 жылы теміржол құрылысы басталып, мұнда Қоскемпір, Байжиен, Бақтыарал, Аралтал сияқты көрші ауылдардың тұрғындары көшіп келе бастады. Темір жол құрылысына Бірінші Дүниежүзілік соғысының тұтқындары да ат салысты. Олар жыралардың үстінен және өзен арқылы көпірлер салып, грунтпен толтырды.

1915-1916 жылдары Новогоргиевск ауылының атауы Қазақстан станциясы деп өзгертіліп, теміржол вокзалы мен суқұбыры мұнарасының құрылысы басталды. Бірақ теміржол құрылысы Азаматтық соғыстың басталуымен тоқтатылып, Кеңес үкіметі құрылғаннан кейін қайта жалғасты.

1936 жылы орталықтан Орта Азияға қарай жолды едәуір қысқартатын ұзындығы 265 км Орал - Тұзтөбе теміржол құрылысы аяқталды. 1936-1937 жылы оқу жылында №523 (46) теміржол орта мектебі, қазіргі Ақсай қаласының №5 мектебі пайдалануға тапсырылды.

Осы кезден бастап Бөрлі ауданының өз алдына әкімшілік-аумақтық құрылу тарихы басталды. Аудандық мекемелер-жоспарлау комиссиясы, жер комитеті, аудандық қаржы бөлімі, денсаулық сақтау бөлімі, халыққа білім беру бөлімдері,

аудандық байланыс, әлеуметтік қамту, ішкі сауда, аудандық коммуналдық шаруашылық, аудандық жабдықтау мекемелері құрылып, жасақталды. ОГПУ-дің аудандық бөлімі, милиция, прокуратура, ауыл шаруашылық банкі құрылып, аудандық сот сайланды [3, 236 б].

1940 жылы ауылдық елдімекен қала үлгісіндегі ауылға айналдырылды. Ауылға үйлер салынып, көше атаулары берілді. 1963 жылы қала түріндегі Қазақстан станциясы Бөрлі ауданының орталығы болып белгіленді. Жаңа аудан орталығында әкімшілік үйлері, аурухана, «Октябрь» және «Дружба» кинотеатрлары, Совет көшесі бойында 4 қабатты үй және басқа да объектілер салынды. Жеке тұрғын үйлерді салу белсенді жүргізіле бастады, халық саны көбейе түсті. Қазақстан станциясының сол аймақтың әлеуметтік-экономикалық орталығына айналғандығын ескере отырып, Қазақ ССР Жоғары Кеңесінің Президиумы 1967 жылғы 29 шілдеде №263-7 қалалық үлгідегі Қазақстан поселкесін аудандық дейгейдегі Ақсай қаласы деп өзгерту жөніндегі жарлығын қабылдады. Ақсайға қала мәртебесінің берілуі аудан өркендеуінде жаңа серпін әкелді. Аудан радиохабарларымен бірге теледидар хабарларын да қарай алатын болды, сол үшін телемұнара салынды, телефон байланысы жетілдіріле түсті, 500 нөмірлік АТС енгізілді. Жаңа дүкендер, әмбебап тұрғызылды. 80 жылдардың ортасынан бастап Ақсай қаласы тарихында жаңа кезең басталды. Ол Қарашығанақ мұнайгаз кен орнын игеруге байланысты еді.

Кен орнындағы өндірістік объектілер құрылысымен бір мезгілде Ақсай қаласында да өндірістік базарлар, инженерлік желілер, коммуникация желілері шапшаң жүргізіле бастады. Қаланың өндірістік объектілері ғана емес, әлеуметтік-тұрмыстық объектілерді салуға да Болгария, Чехословакия, Германия елдерінің мамандары қатысты. Шетелдік мамандар салған 4,5,10 ықшам аудандар Ақсайдың сәнін келтіріп-ақ тұр. Өткен өмір белгілерімен жаңа жарқын өмір көріністерінің үйлесім табуы, Ақсай қаласының өзіндік ерекшелігі. Фотосуреттерде Ақсай қаласында алғашқы салынған ғимараттар көрсетілген. Алғашқы су мұнарасы, автобекет, теміржол клубы және тағы басқалары. Ақсай қаласының өркендеуі теміржолмен байланысты деп айтып кеткендей, Қазақстан станциясы алғашқы станциялардың бірі болып есептелді. **80-ші** жылдардың басында Қарашығанақ мұнайгазконденсаты кен орнының ашылуы мен игеріле бастауымен ауданымыз және Ақсай қаласының өмірінде жаңа кезең басталды.

Ең ірі кен орны – Қарашығанақ 1979 жылы ашылды. Кен орнының көлемі 280 шаршы шақырым жер алып, құрамы 1,2миллиард тонна мұнай мен конденсаттан және 1,35 триллион куб метр газдан тұрады [4, 280 б].

Қарашығанақ Қазақстанға әкелінген шетелдік капитал мөлшері 4,3 миллиард АҚШ долларынан астам сомандан тұратын ең ірі инвестициялық жобалардың бірі болып табылады. 1979 жылы тамызда Қарашығанақ ауылының маңындағы №10 іздестіру ұңғымасынан газ және конденсат байқалды. Осы оқиға Қарашығанақ мұнагазконденсаты кен орнының ашылуы болып саналады. Алғашқы кен көзін ашушылар – Сухан Мақсотұлы Камалов басқаратын «Оралмұнайгаз геология» өндірістік геологиялық бірлестіктің, барлау экспедициясының бұрғылау шеберлері Ленин және Еңбек Қызыл Ту орденінің иегері Андрей Жарылғасұлы Жарылғасов пен Қазақстан мемлекеттік сыйлығының лауреаты Сергей Федорович Лапшиннің бригадасы болатын. Сухан Мақсотұлы Камалов 1935 жылы 21 желтоқсанда Батыс Қазақстан облысы, Казталов ауданы, Асанқұдық ауылында дүниеге келген. Қарашығанаққа алдымен келгендердің бірі В.Я.Серединнің бригадасы. 1981 жылғы желтоқсанның 16-сы күні бригада алғашқы ұңғыманы бұрғылау жұмысын бастап кетті. Кенішті белсенді игеру 1981 жылы басталды. Қазақгазөндірісі басқармасы құрылып, оның алғашқы басшысы Владимир Петрович Лабазов тағайындалды. Бірақ та өндірістік газ айдау кешенді дайындау қондырғысын іске қосу сәйкесті ұңғымалар қорымен қамтамасыз етілмейінше мүмкін емес еді. 1981 жылы қарашада Қарашығанақ бұрғылау жұмысының басқармасы ұйымдастырылды, оны Николай Павлович Кобышев басқарды. 1984 жылы кешенді дайындау қондырғысының (ГП -16) құрылысы аяқталып, алғашқы ондаған мың текше метр газ Орынбор газ өңдеу зауытына жіберілді, сөйтіп кенішті тәжірибелік - өндірістік пайдалану басталды. Бұл көптеген адамдардың: Орал геологиялық барлаушыларының, пайдаланушылардың, құрылысшылардың, монтаждаушылар мен реттеушілердің жемісті еңбектерінің нәтижесі еді. 1986 жылы газ өндірушілердің алғашқы жатақханасы, 78 пәтерлік тұрғын үй пайдалануға берілді, асхана, «Факел» дүкені ашылды. Бұл объектілердің құрылысына Болгарияның, соңынан Чехословакияның және Германия Демократиялық Республикасының құрылысшылары қатысты. 1985 жылы Өзбек және Ақсай бұрғылау жұмыстарының басқармасы құрылды, басшысы Юрий Иванович Дубровский болды. 1985 жылы «Қазақгазөндірісі» өндірістік бірлестігі «Орынборбұрғазөндірісі» өндірістік бірлестігінің құрамына кірді. Алғашқы директоры болып В.Н.Новиков тағайындалды. 1985 жылдың 16 желтоқсанында Қарашығанақты жайластыруда шетелдік құрылысшыларды қатыстыруды қарастыратын үкіметаралық Ямбург келісіміне қол қойылды.

1992 жылы шілдеде Қазақстан үкіметі мен «Бритиш Газ-Аджи» Альянсы арасында кенішті өндірістік игеруге ниет білдірген хаттамаға қол қойылды.

1997 жылы 18 қарашада Вашингтонда Қарашығанақ өнімін бөлу жөніндегі Негізгі Келісімге қол қойылды. Келісім-шарт 40 жылға жасалды. Оның қатысушылары – «Бритиш Газ» (Ұлыбритания -32,5), «Аджи»(Италия -32,5), «Тексако»(АҚШ-20), «Лукойл»(Ресей -15) фирмалары [5,74-80б]. Қарашығанақтағы газ өндіру көлемін жылына 20млрд. кубметрге жеткізу, ал конденсат өндірудің көлемін 12млн. тоннаға жеткізу көзделді. Қарашығанақмұнайгазконденсаты кен орнының тарихында жаңа парақтар ашылды. 1998 жылдың 17 қаңтарында шетелдік фирмалар альянсы кен орынын игеруге мемлекеттік лицензия алды. 1998 жылдың 27 қаңтарында Негізгі Келісім өз күшіне енді. Бұл күн Қарашығанақ жобасының өмірге енген күні. 1998 жылы маусым айында жобаның Бас менеджері болып Пол Джордан тағайындалды. 1998 жылы шілде айында Қарашығанақ мұнайкәсіпшілік компания «Қарашығанақ Петролиум Оперейтинг Б.В.»құрылды. Жобаның келесі Бас директорлары Марио Бекеручи, Джон Морроу, Паул Компелли, Роджер Фокс, Джузеппе Пази болды.

2000 жылдың сәуір айында басты объект ГП-2, Қарашығанақ өңдеу кешені және модернизация ГП-3 құрылысы басталды.

2001 жылы 5 қыркүйекте Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев жаңа салынған қуаты 120 мегаваттық газтурбиналық электростанциясын іске қосу салтанатына және Ақсай станциясынан Қарашығанақ өңдеу кешеніне дейінгі қайтадан салынған теміржолмен поездардың қозғалысының ашылуына қатысты.

Кен орнын игерудің 2 фазасы шеңберінде газды және сұйық көмірсутегін қайта өңдеу мен газды қайта өңдеудің жаңа нысандары салынды, сол сияқты 635 километрлік Қарашығанақ – Үлкен Шаған – Атырау экспортқа шығатын, Каспий құбыры консорциумы жүйесіне кен орнын жалғайтын және Қарашығанақ мұнайын тасымалдауды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін Новороссийскінің Қара теңіз портына дейін экспорт құбыры тартылды.

Мемлекет басшысы Н. Назарбаев 2003жылы 1 тамызда Қарашығанақ қайта өңдеу кешені мен сұйық көмірсутегін Каспий құбыры консорциумы беру құрылысының аяқталуына арналған салтанатты митингіге қатысты.

Сәндік сырғыма тұтқаны жылжыту арқылы Президент Қарашығанақ көмірсутегінің ҚКК жүйесі арқылы Қара теңіздің Новороссийский портына дейін тасымалдауына бастау жасады. Әйнек астынан Қарашығанақ кен орнынан игерілетін мұнай үлгілерін көре аласыз. Зор қызығушылық тудыратын Қарашығанақ кенорнындағы бұрғылау қондырғысының макеті, фонтанно-арматура, арнайы киімдер, кен орнының алғашқы із ашушылары, ресми сапарлары, әлеуметтік мәдениеттің нысандары туралы фотосуреттер.

Кен орнын игеруде 500 отандық компаниялар зор үлес қосты. КПО-ның негізгі қазақстандық серіктестері АҚ «Ақсайгазсервис» (Т.И.Шектыбаев), АҚ «Бөрлігазқұрылыс» (Агаев А.А.), АҚ «Ақсайавтотранс» (Хасанов И.Ф.), АҚ «Қазбұрғаз» (Утебалиев) және басқалары.

КПО б.в. әлеуметтік жобаларды ҚПО қаражаты есебінде іске асырады: Ақсай қаласында су бөгеті жүйесі жаңғыртылды, суқұбыры мұнарасы салынды, орталық аудандық емханасында, Жарсуат орта мектебінде, Жарсуат ауылындағы мәдениет үйінде күрделі жөндеу жұмыстары жүргізілді, басқа да жобалар қаралуда. Ақсай қаласында №6 мектеп-лицейі, «Наурыз», «Алтын бесік» балабақшалары, «Қарашығанақ» спорттық-сауықтыру кешені және тағы басқалары салынды. Экспозицияларды қарап шыққан соң Қарашығанақты игеру тарихы туралы видеофильмдерді қарауыңызға болады [6, 55-58 б].

Әдебиеттер тізімі:

1. Ақсай-Қарашығанақ Алматы НГУ ТОО «Тау-Кайнар» 2007-280 б.
2. Редакция газеті «Панорама Карачаганака»
3. Бөрлі жері. Қарашығанақ. Фотокнига-Алматы: ТОО «Издательство Золотая Книга», Алматы 2019 -236 с.
4. «Ақсай» энциклопедия Орал-2017 «Полиграфсервис» ЖШС
5. Ғалымның тарих мектебі Орал-2007 «Полиграфсервис» ЖШС 74-80 беттер «Қазыналы Қарашығанақ»
6. Ел тұлғалары Батыс Қазақстан облысы Бөрлі ауданы Алматы «Арыс» баспасы-2011
7. Ақсай қалалық мемлекеттік мұрағаты 18-қор, 1- тізбе, 18-іс, 67 п.
8. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты 439-қор, 1-тізбе, 182-іс, 93 п.
9. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты 1976-қор, 1-тізбе, 70-іс, 38-39 п.

ОРАЛДЫҢ ОРАЛМАНДАРЫ

Мусина Ш.А.

М.Өтемісов атындағы БҚУ магистранты, Орал

Биыл қастерлі Тәуелсіздігімізге 30 жыл толды. Отыз жыл- қас-қағым сәтті халқымыздың тарихында дағдарысы мен дамуы алмасқан уақыт деп те қараймыз. Азат еліміздің алғашқы жылдарында белесті тарихтың ақтандақ беттер ақтарылды: дүниежүзіне тарыдай шашылған қазақ баласын атажұртқа шақырып, Ұлы көшке жол аштық. Нәтижесінде ел еңсесі көтеріліп, ұлттық рухымыз асқақтады. Тәуелсіздік алған жылдарынан бастап, Қазақстан Республикасының түкпір- түкпіріне келіп, орналасып жатырған қазақ хандастар Батыс Қазақстанға да толассыз келіп жатты. Оралдың оралман отбасыларының ортаға тез бейімделу ерекшеліктері таң қалдырмай қоймады. Қазақтың ұлттық болмысын қатаң сақтаған, салт- дәстүрді ерекше дәріптейтін, ана тіліне ерекше құрметпен қарайтын ағайындарымыз туралы қаншама зерттеулер жүргізілді. Батыс Қазақстандағы қоныс аударушылардың әлеуметтік бейімделуі бойынша зерттеу материалдарына назар аударсақ, «Батыс Қазақстан облысындағы демография проблемаларын шешу, оның ішінде ауыл мен қала арасындағы көш- қон байланыстары туралы зерттеулерді парақтап, сауалнамалық зерттеулерді көзім шалды, онда Орал қаласының Зашаған ауылын (Арман, Кең дала, Көктем, Сартау, Жаксы ауыл, ПДП-8, ПДП- 9 шағын аудандары) Подстепное ауылын (Зеленов ауданы), Тасқала ауылын (Тасқала ауданы), Ақсай қаласын (Шанхай шағын ауданы), Қызылтал ауылын, Пугачев ауылын (Бөрлі ауданы) қоныстанған оралмандарға жүргізілген әлеуметтік сауалнамаға 1497 адам, 300 отбасы тартылған екен. Сұрау салынған тұрғындардың шамамен жартысы ер адамдар, екінші жартысы әйел адамдар. Сауалнамаға қатысқандардың негізгі жас құрамы- 18-ден 50 жасқа дейінгілер. Мектеп жасындағы 7-18 жастағы балалар 25 пайыз құрайды. Барлық сұхбат бергендер этникалық тұрғыдан қазақтар. Қоныс аударушылар 3 негізгі топқа бөлінген: 1. Өзбекстаннан (Самара облысы, Ташкент облысы, Қарақалпақстан) қоныс аударушылар. 2. Ресей Федерациясынан (Ресей Федерациясының Батыс Қазақстан облысына шекаралас) қоныс аударушылар. 3. Ішкі (облысаралық, облысішілік, ауданаралық, ауданішілік) қоныс аударушылар[7, 66 б.)

... «Атамекенім- алтын бесігім» демекші алысқа ұзап шықсаң жеткенше асығасың, шетте ұзағырақ жүріп қалсаң, жүрегіңді сағыныш кернеп, кеуденді мұң басады. Ал шет жұртта тұратын қазақтың атажұртын жүрегінің құндағына бөлеп, кие тұтып жүретіні анық, сондықтанда Тәуелсіздігіміздің биік белестерінің бірі шет елде жүрген ісі қазақтың басын қосу- үлкен ұлттық рухани өрлеуі мен елдік оқиғасы, қазақ мемлекетінің жарқын бетбұрысы, жойқын ұмтылысы болды...» дейтін ісі қазақ халық тарихының қатпарлы кезеңдерінде атамекенін тастап кетуге мәжбүр болған қазағының тарихи отанына оралғанын көңіл құндағына бөлеп, қуанып, қазаққа қазақ қосылғанын мақтанышпен айтып жүр. Мен, ұстаз ретінде Бір жағынан қаламыздың Хиуаз Доспанова атындағы №30 жалпы орта білім беретін мектепте оқитын оралман балаларының білімге, өнерге ден қоятынын ерекше атап өткім келеді. Қарақалпақстан Республикасы, Бозатау облысы, Мойнақ ауданы, Қызылжар ауылынан келген Зашаған кенті ПДП-5, №444- інші учаскесінде тұратын Нұраддинов Бердібайдың отбасының балалары, 2005 жылы Ташкент қаласынан, жоғары Шыршық ауданы, Жамбыл ауылынан Орал қаласы Зашаған кентінің, ПДП- 5, №141- інші учаскесінде тұратын Сайлыбаев Жанболаттың отбасы төрт баласын осы аталмыш мектепте оқытқан еді. Қарақалпақстан Республикасынан келген Джалгасовтар отбасы балалары Орал

қаласының А.Байтұрсынов атындағы № 10 жалпы орта білім беретін мектебін оқып бітіріп еңбекке араласты. Өнерлі оралман балалары , ана тілінде төсіле сөйлейтіндігі таң қалдырды.

Оралмандарды елімізге шақырып, оларды құшақ жая қарсы алуымыздың да өзіндік себептері жоқ емес. Тәуелсіз мемлекеттің стратегиялық жоспарына сәйкес іске асырылуға тиіс міндеттердің бірі- аумағы жағынан дүниежүзінде тоғызыншы орынды иеленетін елдің халқының санын арттыру, олардың әлеуметтік жағдайын жақсарту. Осы зерттеу жұмысымызға арқау болған оралмандармен кездесіп, сұхбаттасқан кезде, көшіп келу барысында қалыпты өмір сүруге жағдай болмағандығын, абаттандырылмағандығы, жер телімі енді ғана игеріле бастағаны 1-2 жанұя салынып бітіп тұрған үйлерге орналасса, көпшілік оралмандар барақта тұрып, үйлерін салып жатырған екен. Су құбырлары 5-7 жылға дейін қиындық туғызғандығын айтады. Ал, қазір, әдемі үйлер, гараж, шаруашылық құрылыстар, газ, электр желілері тартылған, спутниктік антеналар, биік дуалмен қоршалған зәулім үйлер, шаруашылық құрылыстар, шетелдік қымбат автокөліктері бар. ПДП -7,8 адерстерде тұратын тұрғындар үйлердің шашыраңқы орналасқандығын сөз арасында айтып қалды. Көпшілік үйлердің арақашықтығы өте жақын (1-1,5 метр). Мемлекет бөлген квотаның жер телімін сатып алуға да жетпей қалғандығын, сондықтан бұрынырақ келген оралмандардың жерінің жартысын (5 жүздік) сатып алуға тура келгендігін алға тартты. Жұмысқа тұра алмаушылықтың бірден- бір себебі орыс тілін меңгермегендіктері деп санайды. Су құбырының жоқтығынан және жерді өңдеу жағдайлары болмағандықтан бақша өсіре алмайды. Көшулерінің басты себебі- тарихи отандарына оралу (100%), балалар туған тілдерін, мәдениетін ұмытып, ассимиляция салдарынан көз алдымызда «өзбек» болып баратын дейді. Өзбекстан оралмандарының ерекше белгісі отбасының көп балалығы. (30 жастағы ата- аналардың әжептәуір жастығына қарамастан 4-5 балалары бар) Түгел ауыл болып көшеді, бір- біріне жақын адамдар шағын орналасқан. Кейбір үйлерде 12-16 адамнан тұрады. «сіздің жанұяңызда кіріс көзі не?» деген сұраққа, көбі «Жалдамалы жұмыс- шабашка» деп жауап береді. Бұл Зашаған кентінде тұрып жатырған қоныс аударып келушілерге тән жағдай. Бұл сөздің мағынасы құрылыс жұмыстары болса керек. Бірақ құрылыста жалданып жазғы уақытта жұмыс істейді екен.

Осы сұхбаттасу кезінде байқағанымыз, «Өзбек» қазақтарының оралғандарының көші- қонының 2 толқынын бөлуге болады. көші- қон бірінші толқыны-2001-2002 жылдары Самарқан және Ташкент облыстарынан келген қоныс аударушылар. Олар Даринск ауылында, Зеленов ауданының Переметное ауылында , Тасқала ауданының, Тасқала ауылында, Бөрлі ауылында, Бөрлі ауданының Қызылтал ауылында қоныстанған [7, 68б.] . Жергілікті (көрші- қолаң) тұрғындардың айтуына қарағанда өмір сүру деңгейлері, әлеуметтік жағдайлары жоғары: олар еңбекқорлықтарымен ерекшеленеді екен.Үйлері тастан салынып, аулалары қоршалып, бау- бақша, тіпті кейбіреулері үй құстары мен үй жануарларын ұстайтындарда кездеседі екен. Оған қоса өқосымша жалға жер алып, өңдеп бау- бақша өсіретіндіктері тағы бар.

Көші- қонның екінші толқыны (3жылға дейін)- Қарақалпақстаннан қоныс аударушылар. Оларда негізінен алғанда Зашаған кентінде (ПДП- 8,9), Переметное, Подстепное, Бөрлі ауылдарында оралмандар екі лекке бөлінеді, 1 лек- Самарқан, Ташкент қазақтары, 2 лек- Қарақалпақ қазақтары. Ташкенттіктен өздерін Сырдариялықтармыз деп атаса, Қарақалпақстаннан келгендер өздерін амудариялықтармыз деп атайды екен. Сырдариялық қазақтар әлеуметтік өмірге табысты бейімделген, жұмыс істейді,бағбандықпен айналысады, бақша егіп, мал ұстайды. Амудариялық қазақтармен әңгіме барысында жұмыссыз жүргендерін, оларға бөлінген квота 2001-2002 жылдармен салыстырғанда төмендеп кеткендігін тілге тиек етті. Көбі бұрынғы тұрған жерлері әлдеқайда жақсы болғандығын алға тартады. Алайда тарихи отанына қайту талпыныстары оларды осында алып келген. [7, 70-71бб.]

Оралмандардың сырдариялық, амудариялық деп бөлінуі туралы зерттеу еңбектерінде де көрініс тапқан. Онда БҚО аймағындағы аудандарда орналасқан қоныс аударушылардың қарақалпақстаннан келгендері туралы жергілікті тұрғындар былай сипаттайды: әйелдері әдетте жұмыс жасамай, бала тәрбиесімен айналысады екен.

Орал қаласына келген оралман ағайындардың жағдайы жақсы, бәрі дерлік еңбек етеді. Тіпті зейнеткерлерге де тыным жоқ. Бос жүрген жанды көрмейсің, ең құрығанда бау- бақша баптайды. Орта мектеп бітірген жастар арасында да тегін оқу грантын ұтып алып бүгінгі күні қызметке аралып кеткендері жиі кездеседі. Атажұртында жағдайын жасап, өз еңбегімен тер төге елге қызмет етіп жүрген оралман ағайындардың есімдерін атап өтпеске болмайды. Жақында жерлес тілшіміз Серік Ықсанғалидың «Көш жандана бастады» тақырыбында мақаласын оқыған едім, Ресейден келген Елтай Камелешов, Өзбекстаннан келген Зухра Құрбанбаева, Әбдікәрім Омаров, Мұхтар Пирмағамбетов сынды ағайындарымыздың, жеке кәсіпкерліктерін ашып, халықты жұмыспен қамтып, еңбек нарығында үздік атанып отырғандығы туралы естіп, таңырқадым. Еліме ризамын! Ерінбей еңбек етсең, бақытың қолыңда, ең бастысы- атамекендеміз,- дейді ағайындар. Өзбек елінен келген бауырымыз Нұрәділ Алдаров Оралдағы ауыл шаруашылығы техникумын бітіріп, Зеленов ауданында «Олжа» шаруа қожалығын құрды. Қазір мал және егін шаруашылығымен айналысуда. Соңынан «Новенький» жеке кәсіпкерлігін ашып, көлік тасымалын да қолға алды. Нәтижесінде бұрынғы 7 жұмыссызды тұрақты еңбекпен қамтыған. Тағы бір Өзбек елінен келген қандас, тасқалалық Санжарбек сағынов «Жұмыспен қамту 2020 жол картасы» бағдарламасының екінші бағыты аясында 6 құрылтайшымен КС- «Зергер и Т» ЖШС-ін құрды. Кейін несие серіктестігінен «Рамазан» жеке кәсіпкерлігі құрылып, пластикалық терезе жасау цехын ашты. Күні бүгінге дейін олар халыққа қызмет көрсетуде. Оралдың оралмандары жергілікті халықпен мидай араласып, бауыр басып, әр салада еңбек етіп, ұрпағын өсіріп, өзара дос- жаран, кестелі сөзбен айтқанда, «тастай батып, судай сіңді». Қандастар облыстың экономикасы мен мәдениетін дамытуға, шағын және орта кәсіпкерлікті алға бастыруға қомақты үлесін қосып жүр. Бұл игі үрдіс оң жалғасын тауып, «Елге- ел қосылған- құт мекенге» айналғанымыз хақ. Ағайынымызды бауыр тартайық! Жанашыр бола білейік!

Әдебиеттер тізімі:

1. Боранқұл А. «Оралманға оң көзқарас // орал өңірі-2007.- 20 қазақ.- 2 б.
2. Байтеміров Ш. «Қандастарымыз елге оралуда» // Жайық үні.- 2007,- 27.12.- 3 б.
3. Ихсанғали Серік «Бауырды жатсынбай, бауырға тартайық!» // Орал өңірі.- 2016.- 18.02.-Б. 11.
4. Ихсанғали Серік «Көш жандана бастады» // Орал өңірі.- 2016.- 29.11.-Б. 10.
5. Омарұлы Б «Жүректің көзі»- Алматы- 2007- 327б.
6. Сдықов М, Аман Ә, Мәден А, Шерғалиева М «Батыс Қазақстан территориясындағы жақын шет елдердегі этнодемографиялық процестер» - Орал, 2008- 328б.
7. «Тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеудің өзекті мәселелері» : ғылыми- танымдық мақалалар жинағы - Астана полиграфия- 2013.- 200 б.
8. Республикалық «Ел- жұрт» ақпараттық газеті, 2016ж. 29.11.

МЕРГЕН ҚЫЗ -МУСЛИМА ҚОЖАХМЕТОВА

СИСЕНОВА А.С.

М.Өтемісов атындағы БҚУ магистранты

XX ғасырдың 40 жылдарындағы Кеңес Одағының Ұлы Отан соғысы екінші дүниежүзілік соғыстың құрамдас бөлігі ретінде тарихқа мәңгі енген болатын. Бұл сұрапыл соғыста Қазақстандағы әр шағырағынан көп адам қолына мылтық алып, елін қорғауға бар күшімен кірісті. Сұрапыл соғыс қалай басталды дегенде келесі мәліметтерге сүйене отырып айта аламыз: шабуыл жасаспау жөнінде (23.08.1939 жылы) КСРО-мен жасап бекітілген келісімді Германия мемлекеті 22.06.1941 жылы бұза отырып, соғыс жарияламастан Кеңес Одағының территориясына аяқ астынан басып жаулауға кірісті.

Майданға аттанған көптеген ұлдар мен қыздар кеудесін оққа тосып, толарсағынан қан кешіп, қажырлықпен жүргізген шайқастың нәтижесінде Ұлы Жеңіске қол жеткізіп, Отанды, халықты қорғап қалды. Бұл соғыс кеңестік халықтарды да бір сыннан өткізіп отырғандай болды. Ұлы соғыс сынында қазақтың ұлдарымен қатар қыздары да өздерінің жауынгерлігі, парасаттылығы және Отанға деген адалдығын әлемге паш етіп, қазақ халқының мінезі мен қасиетін танытты. Сондай ерлік көрсеткен жерлес қыздарымыздың бірі - ол Қожахметова Мүслима. [6, 4 б.]

М.Қожахметова БҚОБлысы Жымпиты ауданында орналасқан Қосаба мекенінде 15.08.1924 жылы дүниеге келіп, ауыр кезең басталған уақытта 8 класта оқып жүр еді. Кешкі мектепке ауысып, күндіз де баспаханада жұмыс жасап жүрді. [6, 396.]

9 класты 1943 жылға таман аяқтап майданға жіберуді өтініп, өтініш жазған әскери комиссариат жасы жетпейтінін ескертіп, өтінішін кері қайтарады. Бірақ пысық қазақ қызы алған бетінен қайтпай, көп рет сұранып, соңында өз дегеніне жете отырып 24.06.1943 ж. Оралдан аттанады. Қасында одан басқа жиырма төрт қызбала бар еді. (дерек көздерін саралап қараған уақытта осы топтың құрамында Тоқтамышева Малика мерген қыз да болғаны белгілі болды.) Кеңес Одағының бас қаласы түбінде орналасқан Подольск атты Орталық мерген қыздар дайындайтын мектебіне жіберіледі. [6, 396.]

Мүслима ана естелігінен: «Мергендер мектебіне басында алғысы келмеді. Бару үшін бой ұзындығы жүз елу м биік болу керек екен, ал менің бойым жүз қырық тоғыз м. Еліме қатер төніп тұрған сәтте соғысқа аттанғым келетінін айтып, болмадым. Бойымды өсіремін дегенім бар...» [1, 4 п.], - деп еске алады. «Кеңес Одағының Батыры Әлия Молдағұлова оқыған мектепті ойдағыдай аяқтаған соң, ефрейтор шенінде болып мерген қазақ қызы 14.03.1944 жылы Великие Луки деп аталатын қаласында Калинин майданының жиырма бірінші дивизиясының үшінші - атқыштар армиясына аттанады. [6, 416.]

Марияның майданға кеткен кезінде шайқаста ерлікпен қаза болған еліміздің батыр қызбаласы Әлия Молдағұлова жайлы бүкіл майдан баспасөздерінде жарыса жазып жатқан уақыты еді. М.Қожахметова естелігінен: «Ә.Молдағұлованың өлімі бүкіл еліміздің халқын сияқты біздің де қабырғамызды қайыстырды. Кек пен намыс қайнады. Әрқайсымыз майданға барғанша асықтық. Батыр қыз үшін кек аламыз деп уәде беріскен болатынбыз...», - деп еске алады [2]. Рота командирі Лобковская Нина, Ускина Руфа, Мухамбетжанова Фатима, Киселева Клавдия сынды қаруластарымен бірге мерген Қожахметова Мүслима да Ресейдің Псков, Святые горы, Михайловск атты орыс қалаларын фашистерден азат етіп, содан соң соғысты Польша, Латвия, Эстония жерлерінде, Германияның басты қаласы Берлинді алу операциясымен аяқтаған болатын. 1941-1945 жж аралығындағы соғыста мергендігімен көзге түскен М.Қожахметова 27.05.1944 жылы алғашқы медалімен марапатталады. Ол «Ерлігі

үшін»медалі. М.Қожахметова «Варшаваны азат еткені үшін», «Берлинді алғаны үшін» «Қаһармандығы үшін», [3, 3 б.] медальдарымен марапатталды. [6, 416.]

М.Қожахметова соғыс туралы естелігінде былай деген: «Соғыста медаль тектен-тек беріле салмайды. Висла өзені үшін 1945 жылдың бастарында ауыр шайқас өтті. Маған Зинаида Викторовнамен бірге взвод командирі немістің пулеметшілер дзотын көзін жоюға бұйрық берді. Бұйрықты орындамау мүмкін емес. Екеуміз екі сағаттай еңбектей жүріп жетіп, бесжүз метр жерге, қарлы шұңқырға келіп орналастық. Осы уақытта неміспен арамыздағы қашықтық небары жүз елу метр болатын. Түнде қуатты прожекторлар жарқылдай бастаған болатын. Фашистер олар беті жабылған окопка қатты бекініп алған болатын. Түнде қатты аязы болса күшіне алып, буып тұр. Бұл уақытта жерде жатқан біз, немістердің жасырынып тұрған жамылғылармен бүркелген техникасын байқап қалған болатынбыз. Техниканы атқылап тұрып, берілген алғашқы тапсырманы абыроймен орындап келдік. Келесі күні батуға таянғанда Зина және мен көмейінен снарядтар жаудырған фашист дзотының үнін өшірген болатынбыз. Бұдан кейін кеңестер әскері жаппай шабуылды бастады. Өкінішке орай, осы жерде Мүслима мерген контузияға ұшыраған болатын. Алайда контузияға қарамастан ол күн мен үшін естен кетпес күн болып қалды. Шайқастағы көрсеткен ерлігім үшін «ІІІ дәрежелі Даңқ» орденімен марапатталдым»[2],- дейді. [6, 416.]

1945 жылы он алтыншы сәуірде Берлин операциясы басталды. Бұл жойқын соққыға бүкіл Кеңес Одағының халқының күші, қуаты, еркі, жігері демеу көрсетіп, ал оны толықтай жүзеге асыруға Қазақ жерінен келген көптеген солдаттар да өз үлестерін қосты [4, 481б.]. Әрине, бұған бүгінгі кейіпкеріміз қазақтан шыққан мерген батырымыз Қожахметова М. да қатысқан еді.

Соғыстың аяғы да көрініп тұрған 1945 жылы мамыр айында мергендер ротасының ішінде болып, Германияның Берлин көшелерінің бірін жаулап алуға қатысқан Қожахметова М: «Клавамен бірге түнгі кезекші болып кері қайтқанымызда, жауынгерлер би билеп, ән салып жүргенін байқадық. Жеңіс! Жеңіс! Жеңіс! деп айғайлап жүрген солдаттар. Таң атқанша бәріміз, көз ілмедік», - деп Мүслима Қожахметова көптен күткен Жеңіс күнін осылай қарсылағанын күлімдеп жеткізді. [6, 426.]

Осылайша «ІІІ дәрежелі Даңқ» орденінің иегері атанған батыр қыз М. Қожахметова 1945 жылы маусымда жеңіспен елге келген болатын. [6, 426.]

Елге аман есен оралған Мүслима Қожахметова бейбіт өмір тірлігіне белсене қатыса бастады. Орал қаласында орналасқан ет комбинатында мал сою цехында 36 жыл үздіксіз еңбек еткен болатын. Жанұясында екі қыз, екі ұл тәрбиелеп өсіріп келді. [6, 426.]

1991 жылы он сегізінші және жиырма үшінші мамыр күндері аралығында Ресейдің Подольск қаласының Орталық мерген қыздар мектебінің бітірушілерін Орал қаласына кездесуге шағырып, жиын өтті. Кеңес Одағының Мәскеу, Кишинев, Одесса, Ленинград, Куйбышев, Рязань, Алматы, Краснодар т.б. қалаларының түпкір түпкірінен сол Ұлы Отан соғысының қырық бес ардагер аналары кездесіп қауышты. Олардың арасында қазақ қызы Мүслима Қожахметова да болған еді. Осы кездесу жиында оқылған басты баяндамада ол туралы: ««Ветеран труда» скромная, незаметная женщина, небольшого роста, а какая сила, доброта, мужество видны по ее боевым наградам», - деп жазылды. Осы мерген қыздар жиынында Орал жерлестері Л.Н. Жировалармен бірге Қожахметова Мүслима да ОК-нің Құрмет грамотасымен марапатталып, құрметке иеленді»[1]. [6, 436.]

Халқымыз «Ерлік елге мұра, ұрпаққа ұран» дейді. Демек өнегелі өмір сүріп, мерген қыз атанған Қожахметова Мүслима да жас ұрпақтың мәңгілік мақтанышы болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. 273-қор, тізбе-1, іс-14. 2-бума.
2. Қ. Тұрсынұлы Дзоттың үнін өшірген // Заман Қазақстан, 2005. 7 қаңтар.
3. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. 273-қор, тізбе-1, іс-15. 2-бума.
4. Қазақстан тарихы көне заманна бүгінге дейін. Бес томдық. 4-т., Атамұра, Алматы. 2010.
5. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. 273-қор, тізбе-1.
6. Б.С. Боранбаева Ұлы Отан соғысына қатысқан Батыс Қазақстан облысының қазақ қыздары. Орал 2020 ж

ӘОЖ 929(574)

БАТЫС АЛАШОРДА ҚАЙРАТКЕРІ, ҚАЗАҚТЫҢ ТҰҢҒЫШ МҰНАЙ БАРЛАУШЫ ГЕОЛОГЫ - БЕРКІНҒАЛИ АТШЫБАЕВ

ОПИЕВ Д.Ж.

*тарих магистрі, С. Сейфуллин атындағы №11
облыстық мамандандырылған мектеп-интернаты, Орал*

Жиырмамыншы ғасырдың бас кезінде қазақ қоғамында мүлдем жаңа жағдай қалыптасты. Ресейлік әскери-монархиялық басқару жүйесінің дағдарысы, қазақ жерінің Ресейдің меншігі етіп жариялануы, осыған орай ішкі Ресейден қоныс аударушылар легінің күрт өсуі, қазақ бұқарасының зорлықпен егіншілікке жарамды жерлерден ығыстырылуы, дәстүрлі қазақ шаруашылығының терең дағдарысқа ұшырауы сол қалыптасқан жағдайдың нақты көріністері еді. Осы ретте қазақ интеллигенциясы бұған дейін болмаған қарқынмен қаулап өсіп, қалың Алаштың қамын жеген игі бастамалар көтерді. Сол бір жанкешті жылдарда өлкедегі саяси жұмыстардың қызу ортасында жүріп, артына өшпес із, іргелі ой, сүбелі іс қалдырған ұлдардың бірі - Беркінғали Мұқашұлы Атшыбаев.

Беркінғали Атшыбаев 1897 жылы бұрынғы Гурьев уезі Қазыбек болысы Миялы ауылында дүниеге келген (қазіргі Атырау облысы, Қызылқоға ауданы). Тегі – он екі ата Байұлына жататын шеркеш руының жауғашты бөлімі. Бабасы Қазыбек (1760-1824 ж.ж) – Кіші жүздегі белгілі билердің бірі. [1]. Атасы Атшыбай – «Аузына арам салмаған, ортадан пара алмаған» шеркеш-жауғашты-батырқожа Қазыбек биден тарайды. Мыңғырған мал айдамағанымен, адал ішіп, ақ сөйлеп, өнер-білімді бойына жинап өскен, жүйрік ұстаған, сән-салтанаты келіскен, елге асқан беделді әулет болған [3]. Сонымен қатар 1869-1870 жылғы «Ел ауа» аталған Кіші жүз қазақтары көтерілісінде қол бастаған батыр, осы күнге дейін Қызылқоғада «Атшыбайдың көңі» деп аталатын атажұрты әлі сақталған [1]. Өз әкесі Мұқаш Атырау-Орал өңірінің көзі ашық, сауатты әрі сауда капиталымен айналысқан дәулетті, белгілі адамдарының бірі болған. Оның әкесі қазақша-орысша сауатты, үйінде бай кітапханасы болған. Балалары: Беркінғалиды, Құсайын мен Әжіғалиды Гурьев, Орал қалаларында арнайы оқытқан [2]. Беркінғали Атшыбаев 1905 жылы Гурьев уезі Есбол болысына қарасты Қаракөл бір кластық орыс-қазақ мектебін («Қызылүй мектеп»), Гурьевтегі екі кластық Романов орыс-қазақ училищесін (1908 жылы) бітіріп, мұнан соң Орал әскери-реалды училищесіне 1909 жылы оқуға түсіп, оны 1916 жылы аяқтаған. 1917-1918 жылдары

әкесінің жанында болып, шаруашылық жүргізу, сауда ісін үйренді. Оспанов, Домаланов, Абылаев, Балғымбаев, Қаржаубаев, Күсепқалиевтер сияқты реалды училищенің, мұғалімдер семинариясының түлектерімен бірге 4-інші Орал облысы қазақ съезінің қарары мен 1918 жылы жазда Жымпитыда ашылған Ойыл облысы жігіттерінен офицерлер даярлайтын 6 айлық юнкерлер (кейін прапорщиктер) мектебіне түседі. Мектепті бітіріп, прапорщик шенінде Алашорданың Батыс бөлігін басқару жөніндегі бөлімшесінің Бас интенданты болып тағайындалды [3]. 1918 жылғы желтоқсандағы Жымпиты Алаш гарнизонының бас көтеруі кезінде Батыс Алашорда үкіметі қаржысының бір бөлігін аман алып қалып, Ойылға жеткізді. Орал казактарының әскери үкіметін күш-көлік, майдан шығынын көтеріп отырған елдің күшімен халық әскерін ұстау қиын болатынын түсінген Батыс Алашорда басшылары Сібір Уақытша үкіметі мен ағылшындардың көмегіне сүйенуді ойластырды. Беркінғали Атшыбаев 1919 жылдың аяқ шенінде Форт-Александровск порты, Гурьевтегі Толстов әскері арқылы Халық әскерін ағылшын құрал-жабдығымен жабдықтауды ұйымдастырып, екі арада кіре тарту, лау жүргізу ісімен айналысты. Қызылқоға және Сағыз уездік земство управалары арқылы Сібірдің оңтүстік-батыс астықты аудандарындағы кооперативтер мен жергілікті қазақтардың (Ойыл, Ілбішін, Қаратөбе базарларында) айырбас саудасын жолға қойды. 1919 жылы күзде Батыс Алашорда үкіметінің негізгі құрамында Ойылға, сонан соң Қызылқоғаға ығысып келеді. Сол жылы желтоқсанда Қызыл армия бөлімшелері мен ақ казактардың осы өңірдегі соңғы шайқастарының ортасында болды. Бұрынғы Комуч Халық армиясының Орал казактары құрамындағы полковник Горшков басқарған отрядын қызылдар жағына шығарған Жаһанша Досмұхамедовтің операциясына қатысты [1]. Беркінғали Атшыбаевтың Алашорда басшыларымен бірге елден шеттетілуі қызылдардың №1 жауына айналған Колчакпен байланыста болғанынан болса керек. Сібір беттен, Орал казактарынан Атшыбаев дәрігер И.Қашқынбаев, уездік земство басқармасының төрағасы С.Сұбхановпен бірге шаруашылық істерімен қатар қару-жарақпен қамтамасыз етуді де жүзеге асырған Азамат соғысы жүріп жатқанда, Беркінғали Атшыбаев Алашорданың Колчактағы өкілі болған. Батыс Алашорданы таратуға 1920 жылдың 12 қаңтарында қол қойған бесеудің бірі [3].

Беркінғали Атшыбаев – Батыс Алашорда үкіметі тізе бүккеннен кейін, Түркістан майданы басшылығының кепілі ретінде ұстап, Орынборға жөнелту жөніндегі құпия нұсқауына сәйкес оқшаулатылған бес Батыс Алашорда қайраткерлерінің бірі. 1920 жылдың ақпанында осы топ құрамында Мәскеуге әкетілді. Осы күндері Жаһанша және Халел Досмұхамедовтермен бірге Кеңес басшылығына Батыс Алашорда қызметі жөніндегі белгілі хат- баяндаманы әзірлеуге қатысты. Сол жылы мамырда бестіктің алғашқысы болып Орынборға оралып, Қазәсревком Ішкі істер бөлімінің меңгерушісі Ә.Әйтиевтің қолдауымен аталмыш бөлімге іс жүргізуші болып орналасты. Кейінірек осында Азаматтық халық актілерін тіркеу бөлімінің меңгерушісі болды, комиссариаттың қаржы-есеп бөліміндегі А.Затаевичпен бірге істеді. А.Затаевич Беркінғали Атшыбаевтың айтуынан жазып алған, Мұхит Мерәліұлының «Паң көйлек» әнін (3-нұсқасы) өзінің 1925 жылы жарық көрген «Қазақ халқының 1000 әні» кітабында жариялады. 1920 жылдың аяқ шенінде Ішкі істер комиссариатының хатшысы болды, іс басқарушысы қызметін атқарды [1].

1921 жылы күзге қарай ҚАКСР халық ағарту комиссары, ҚАКСР ОАК Балалар өмірін жақсарту жөніндегі орталық комиссиясының төрағасы А.Кенжиннің ұсынуымен осы комиссияның Түркістандағы азық-түлік сатып алу жөніндегі төтенше өкілі болып тағайындалды. Ташкентке келіп, ашығып жатқан қазақ бауырларына Түркістан Республикасы тарапынан көмек ісін ұйымдастырды. Жаһанша Досмұхамедовпен бірге Қарақол, Тоқмақтан азық-түлік іздеді. 1921 жылы қарашада Самарқандқа 400 панасыз қазақ баласын алып келген 303-санитарлық поезбен Қазақстанның солтүстік өлкесіне

5000 пұт бидай жеткізді. Кейін ҚАКСР Халық ағарту комиссариатында социалистік тәрбие кадрларын даярлайтын курстардың аймақтық меңгерушісі болды [2].

1922 жылдың қыркүйегінен-1923 жылдың тамыз аралығында Мәскеудегі «Сантонин» тіресінде іс жүргізу бөлімінің меңгерушісі, екі дүркін «АРОСПО» акционерлік қоғамы тіркеу комиссиясының мүшесі, «Казкрай союздың» Мәскеу өкілдігінде экономикалық тексеруші болып 1924-1926 жылдары істеді. Мұнан соң 1926-1928 жылдары РКФСР Жоғарғы сотында аудармашы болды. 1928 жылы Мәскеудегі Тау-кен академиясына (қазіргі Губкин атындағы мұнай институтына) мұнай факультетінің геология бөлімшесіне оқуға түсті. А.Затаевичпен Арбат ауданында бір үйде тұрды. Оның 1930 жылы қыркүйекте сыртына Беркінғали Атшыбаевқа тілек-қолтаңба жазып берген ескерткіш суреті ҚР Мемлекеттік орталық музейінде сақтаулы [1]. Беркінғали Атшыбаев 1930 жылы «Алашордашы, жат элемент» деген айыппен Тау-кен академиясынан шығарылды. Сол жылы Гурьев қаласына келіп, «Эмбанефть» тресіне қатысты геологиялық-барлау конторында геолог, сонан соң далалық геологиялық-картировка секциясының меңгерушісі болып істеді. Осы саладағы еңбек жолы бұрын жете зерттелмей келген Жем (Ембі) мұнай алыбының Каспий маңы ойпатына кіретін байтақ аумағында мұнай іздестіру жұмысының етек ала бастауына тұспа-тұс келді. Беркінғали Атшыбаев аз уақытта білімімен, тындырымдылығымен П.Авров, С.Горкин, И.Г.Пермяков секілді тәжірибелі геологтердің құрметіне ие болды. Осы қызметте мұнай іздестірудің геофизикалық тәсілдерінен бастап микропалеонтологиялық талдау сияқты жаңашыл әдістерін қолдана отырып, ықтимал кен көздерінің геологиялық картасын жасады. Ел аузында «Мосы-ағаш» аталатын бұл белгі-бағандар, олардың түбінде сақтаулы ақпараттық-мәлімет, есептеулер әлі күнгі геолог-барлаушылар кәдесіне жарап келді [2]. Беркінғали Атшыбаев басқарған геологиялық-физикалық іздестіру жұмыстары нәтижесінде 1931 жылы Мұнайлы, Алтыкөл, Ескене мұнай көздері ашылды, 1933 жылы алғаш рет Қондыбай кен орнының геологиялық картасы жасалды. 1934 жылы Жолдыбайда мұнайдың жүлгелі құрылымы бар екендігі анықталды. 1935-1936 жылдары Құлсары, Дүйсеке, Шонай, Қарашүңгіл, Төлес нүктелерінде кешенді жүргізілген геофизикалық барлау жұмыстары да Беркінғали Атшыбаев есімімен байланысты. 1931 жылы Адай көтерілісі кезінде Мұнайлы нүктесі маңында жүрген Пермяковтің экспедициялық партиясындағы орыс ұлты өкілдерін Құрмаш жасағының жазалауынан алып қалды [3].

1937 жылы қазан айында «Эмбанефть» тресі бойынша Х.Ақботин, Т.Иманғазиевпен бірге «І.Құрамысовтың Алашордашыл, контрреволюциялық ұйымына қатысты» деген айыппен тұтқындалды, сол жылдың аяқ шенінде кезекпен Орал қаласына айдалып, хабарсыз кетті. Тарихшы-ғалым Д.Сүлейменова Б.Атшыбаевтың тергеушілер тарапынан болған қысастықтан түрме ауруханасына түсіп, қиналып жан тапсырғандығы туралы деректі келтірсе [1], зерттеуші Н.М.Текешова Б.Атшыбаевтың 1937 ж. соңында Оралға жіберілгендігі, осыдан кейін ол туралы мәліметтер айтылмайтындығын алға тарта отырып, саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болғандығы туралы анықтамада Б.Атшыбаевтың тергеу барысында қайтыс болғандығы туралы мәлімет келтіреді [2].

Тарихшы-ғалым Ж.Нұрмаханова Беркінғали Атшыбаевтың ұсталып кетуінің негізгі үш себебін бөліп көрсетеді: бірінші, отарлаудың жаңа тәртібін енгізген кеңестік жүйе ешқандай ұлттық мемлекеттің дербестігіне төзбес еді, сондықтан Алашорда қызметінде болғандар түгелдей саяси қуғын-сүргінге ұшыруға тиісті болды; екінші, уақыт өте келе кеңестен кешірім алып, Ішкі істер органдарына, кеңселерге лауазымды қызметке орналасып алған ақ казактардың Азамат соғысы кезіндегі жеңілістерінің есесін қайтаруы (Лениннің тікелей тапсырмасы бойынша ақ казакпен тізе қосқандардың көзі құртылуға жататыны тағы бар); үшінші себеп – Беркінғалидың геолог ретіндегі табысты жұмысы мен беделі талайдың ішін жандырды («Біреу өлмей, біреуге күн жоқ») [3].

Беркінғали Атшыбаев Оңтүстік Орал әскери округі прокуратурасының 1957 жылғы 6 желтоқсандағы қаулысымен ақталды. Беркінғали Атшыбаев – Батыс Алашорда қайраткері, қазақтың жоғарғы білімді, тұңғыш мұнай барлаушы геологы. Қазақ ұлтының болашағы үшін аянбай еңбек еткен Б.Атшыбаевтың қоғамдық-саяси қызметін өскелең ұрпаққа насихаттау- біздің парызымыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Д.Сүлейменова «Батыс Алашорда тарихы», Орал, 2011, 265 бет.
2. 1920-1950 жж Қазақстан мен Батыс Сібірдегі жаппай саяси қуғын сүргін тарихындағы жаңа есімдер фактілер (халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы), Тукешева Н.М. «Один из «пяти» деятелей Западного отделения Алаш Орды- Беркенғали Атшыбаев»
3. Алаштың асылы еді Беркінғали // <http://anatili.kazgazeta.kz>.
4. Беркінғали_Атшыбаев / Қазақстан Энциклопедиясы. // <http://kk.encyclopedia.kz>

ӘОЖ902.1

ЖАҢАҚАЛА АУДАНЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ

Хайруллин А.С.

М.Өтемісов атындағы БҚУ 2 курс магистранты, Орал

Қазақстан тарихындағы ең күрделі кезеңдердің бірі ХХ ғасырдың басындағы алмағайып сергелдең уақыт. Ол 1917 жылғы қазанның аяғынан, шамамен, 1918 жылғы көктемге дейін большевиктер жеңіске жеткен саяси жағдайдағы елді басқару, бірінші кезекке жаңа қоғамның экономикалық негізін құру, оның әлеуметтік саясатын анықтау мен жүзеге асыру дегенді білдірді. Мұны Қазақстанда жүзеге асыру алғашқы кезде жеңіл көрінгені мен оңай іс болмады [1, 132].

1917 жылы көктемде (13 наурызда) Оралда патшаның тақтан тайғанын тойлаған қала жұртшылығының демонстрациясы болды. Осы күндері патша өкіметінің құлауын құптаған құттықтаулар Орал қаласына Темірден, Калмыковтан, Доссордан, Жылойдан, Сахарнов, Ілбішін, Сламихин станицаларынан, Жымпиты, Елек, Покровск болыстарынан, Ойыл, Қаратөбе, Қызылқоға және басқа қазақ болыстарынан келіп түсті. 1917 жылдың жазында барлық елдегідей сияқты Батыс Қазақстан өлкесінде де қос өкімет орнады [2, 42 б].

Бірақ бұл елдің, кедей-жалшылардың патша орнынан түскендегі теңдік аламыз деген үміті жайдақ шамның отындай жалпылдап өшуге айналған еді. Бұл тұста елдегі бай-билер билік жібіннің бір ұшын өз қолдарында ұстап, күшейтіп, насаттанып кетіп еді, қазақ елінде қазақ байларының өкіметін орнату бағыты белең ала бастаған.

С.Меңдешұлы сияқты қазақ зиялылары земствоны жойып Кеңес өкіметін құрудың жолын қарастыруда болды. Бұл уақытта ел адамдары большевиктер мен меньшевиктер туралы ұзынқұлақтан естіп, «большевиктер кедейшіл көрінеді» дегенді біле бастаған. Сол себепті де большевиктердің аты естілгеннен ауыл арасына бай және кедей тобының жіктелісі күшейе түскен еді. Елдің кедейлері «сол большевиктер ауыл үстіне келсе, жауын бірге жаулап, атқа мінер едік» дейтін.

Қазан төңкерісінен кейін Ордаға кетіп, ондағы революциялық комитеттің бастығы болған Сейітқали Меңдешев 1918 жылы наурызда Жаңақалаға келіп, мұнда Кеңес үкіметінің табанын тартып, халықты жинап кеңес сайлауын өткізді. Оның төрағалығына Мұқтар Сәрсенбіұлы (мұғалім), мүшелігіне Хакім Ғабдешұлы (мұғалім), Елеусін Бұйраулық (мұғалім), Шабак Таңғатұлы, Қайырғали Жақыпбайұлы, Ғалым

Жантұрсынұлы, Жақыпалы Шойтықұлы, Боқан Сетекбайұлы, кейін милицияда істеп 40-жылдарға дейін ұстаздық қызмет атқарған Ғабдолла Көрбайұлы сайланды. Жаңақаланың әскери коменданты Бозай Аманғалиұлы белгіленіп, жұмысшы-шаруа милициясы құрамына Меңдіғали Сүгірәліұлы, Шалабай Шұңқашұлы, Өтеш Сәрсенбайұлы, Мұхамбетқали Қауысұлы, Лұқпан Бектілеуұлы кірді Сары Бисенғалиұлы, Жанәділ Арыстанұлы, Тоқыш Қиланбекұлы жедел байланысшы болып бекіді. Одан бұрын қаңтар ішінде Новая-Казанка селолық Кеңесі ұйымдастырылып, оның бастығына майданнан оралғандардың ішіндегі ынта жігері күшті Ахметкерей Шамсетденұлы сайланған болатын. Сөйтіп Кеңес үкіметі, мұнда қантөгіссіз бейбіт жағдайда орнады. Майданнан қайтқандардан 11 сақшы ұйымдастырылды. Бұларға бір-бірден мылтық берілді [3, 33 б].

Осы жылы көктемде уездік съез шақырылып онда учаскелік Кеңестің құрамы бекітіліп Ордадағы губерниялық съезге өкілдер жіберілді. Бірақ бейнетсіз келген бұл рахат көпке созылмады. Мамырдың 23 күні Жаңақаланы Оралдан келген ақ казактар отряды басып алды. Қаладағы 11 сақшы (милиция) оларға қарсы тұра алмады. Оралдың атты казактары келгенде қала адамдары шырт ұйқыда жатыр еді. Және казак-орыстар келеді деген қауіп болмайтын. Қаланы басып алған оралдық казактар саны 500-дей болғанымен олардың қаруы құсмылтық, бесатар, сойыл сияқты қару еді. Жаңақаланы барып басып аламыз деп аттан салған олардың шапқыншыларының арасында қара көбейту үшін атты жайдақ, жүгенсіз мінгендері де көп екен.

Бұл жолы олар адамдарды аса көп зәбірлемей, тіпті көп өзгеріс те жасамай, учаскелік кеңесті таратып, оның орнына Қорғаныс Комитетін құрып өз жайына кетті. Кеңес жұмысына белсене қатысып жүргендердің бірі Нұғыман Зәліұлы Ордаға кетті. Кеше патша орнынан түскенде қуғын көріп, енді ақтармен ауыз жаласып Қорғаныс комитеті құрамына кірген көкжалдардың арасында Нұрмағамбет Таңатарұлы, Дәулетияр Көшпенұлы, Мауба Жұмаұлы, Бақтыгерей Құлманұлы, Сүндетқали Нұрсарыұлы, қашқын Есқара бар еді. Бұлардың қимыл-әрекетінің патша кезіндегі правитель Нұрымның ісінен жөнді айырмашылығы болған жоқ. Бұл кезде Ордада Кеңес өкіметі әбден орнығып, өз ісін кең құлашпен жүргізіп жатқан еді. Ордадағы Кеңес өкіметінің халық арасында істеп жатқан игі істері туралы хабар сыңараяқтай елден елге тарап, жарлы-жақыбайдың жүрегіне жылы тиіп, кедей табының мүддесін қозғай бастады. Сонымен бірге Ордада тұңғыш қазақ атты әскер полкі құрылып, ел ішінде Кеңес өкіметінің қолдауымен қазақ тілінде мектептер ашыла бастады. Оларда жұмыс істеу үшін 1918 жылғы күзде Жаңақаладағы ақтардың қол астынан Қайырғали Жақыпбайұлы, Хакім Әбдішұлы, Ишақат Бегәліұлы, Баймырза Қарменұлы, Шайдолла Ысмағұлұлы, Ғабдығали Сұлтанұлы тағы басқалары Ордаға қашып барып, мұғалімдерді дайындау курсына оқуға түсті [3, 35 б].

1919 ж. наурыз айынан бастап Жаңақаланы ақтардан тазарту үшін Ордадағы Кеңес өкіметі әзірлік жұмысын жүргізе бастады. Орда мен Жаңақала арасындағы қатынас үзілді-кесілді тиылып қалған еді. Қарменұлы Баймырза Ордадағы әскери комиссариаттың жұмсауымен Жаңақалаға елеусіз келіп, жай-күйді біліп кетіп жүретін. 1919 жылдың көктемінде Таловкадағы Ефим Панченко басқаратын қызылдардың отряды Жаңақаладағы 30-ға тарта Оралдың ақ казактар әскерін үркітіп жіберіп, Жаңақалаға қашып келіп, паналап жүрген бай Әубекерді өлтіріп, қалада Кеңес өкіметін қайта орнатты. Панченко 40 шамалы қарулы қызыл әскер мен 50 шамалы қарусыз адамдарды ілестіріп, қара көбейтіп келіпті. Панченко Ефим қызыл партизан ретінде дербес пенсия алып, ұзақ өмір сүріп, соғыстан кейін Казталовкада қайтыс болды. Драматургия саласындағы тұңғыш көрнекті әдебиетшілердің бірі Ишанғали Меңдіхановтың әдеби творчествосына Мұхтар Әуезовте көңіл бөлген еді.

И.Меңдіхановтың халық сүйген қадірлі азамат екенін мынадан да байқауға болады. Ол оқыс жағдайда қаза тапқаннан кейін Төртпішен ауылы Меңдіханов болысы атанып, 1925 жылы болыстар жойылғанға дейін соның атында болып келді Ишақанның

атын тірілтіп, оның мұраларын жинастырып халық иелігіне жаратудың сәті енді түсіп отырған сияқты [4].

Арада көп уақыт өтпей-ақ Саратов Александров-Гай темір жол бойындағы Савенко селосы маңынан бас көтеріп, қашып шыққан Насаев деген банданың отряды келіп, Жаңақаладағы орыс-ноғай жігіттерін еріксіз өз қатарына қосып алды. Атты казак бандыларына барып қосылған олар Панченкоға қарусыз, құрқол еріп келген Тоқсобаның екі жігітін ұстап алып, қылыштап өлтірді. Ақтардың қылыштары қанға боялды. Азамат соғысында ақ казактардан қазаға ұшыраған қызылға тілектестердің бас құрбаны осы Тоқсоба жігіттері еді.

1919 жылы қыркүйектің бірі күні Жаңақалада ақтарды атыспай қуып шығып, Ордадағы тұңғыш қазақтың жауынгер атты полкінің жігіттері Жаңақаланы жаудан босатты. Казак-орыстар қашып бара жатып, қызылдардың қалаға бір бөлек кірген 10 жігітін байқаусызда тұтқындап, жаяу айдап кетті [4].

Қызыл әскерлерді бастап келген белгілі азамат Сейіткерей Нұралыханұлы еді. Ордадан әскерлермен бірге Сейтқали Меңдешұлы, Нұғыман Зәліұлы, Аманғали Ахметұлы келіп, Жаңақалада ревком құрады. Қазақтың тұңғыш атты әскер полкінің жеңісі, ревкомның құрылуы елдің адамдарына үлкен жігер берді. Бір жұма ішінде қала, даладан келіп көптеген казак кедейлері қызыл әскер құрамына жазылады. Сексеннен аса жігіт өз еркімен әскер қатарына алынады. Олардың арасында Сапарәлі Достайұлы, Хайруш Мұқашұлы, Дәулетияр Отаралыұлы, Ақтамғали Абдоллаұлы т.б. болды. Әскерге еркімен жазылғандардың арасында №10 Сарыкөл-Самар ауылында туған Ысмағұлұлы Шайекенде болды. Ол бірінші үлгілі атты әскер полкінде үлгілі-нұсқаушы болып істеген. Оны Таловка ауданына жұмсаған мандатта былай делінген: 1919 жылғы №169 бұл мандат Орда полкасы 1-үлгілі кеңестік қырғыз атты әскер үгітші-нұсқаушысы Ысмағұлұлы жолдасқа берілді. Ол қырғыздың жауынгерлік бөлімін толықтыру мақсатымен қырғыздың жауынгерлік комиссариатынан Таловка поселкасына командировкаға жіберілді. Бірақ органдар мен жауапты басшылар Ысмағұлұлы жолдасқа оның жауапты тапсырманы орындауы үшін тиісті көмек көрсетулері қажет.

Бірінші атты әскер полкінің көптеген жауынгерлері 1919 жылы Жаңақала еңбекшілері арасында саяси-үгіт жұмысын жүргізді. Олардың арасында Баймырза Қарменұлы, Әлмұханбетұлы, Ғабден Аязбайұлы, Ишақат Бегдәліұлы, Ғабдығали Сұлтанұлы, тағы басқалары болды [5, 116 б].

Әскерге жазылғандар өңкей елдің сіңірі шыққан кедейлері еді. Олармен бірге ақ казактарға қарсы болып, атқа мініп, қару ұстап жүрген Имаш Нарынғазыұлы партизан отряды да қызыл әскерлерге келіп қосылып, олардың қатарын толықтырды.

Бұл тұста ауылда тап жігі жыртылып айырылды. Елдің кедей жағы түгелімен большевиктердің тілеуін тілеп кетті. Бай, әлді, ауқатты жақтары казак-орыс жағында болып, шамасы келсе Оралға сөз тастап, ақтарға жәрдем ету талабында болды. Ұрыс, соғыс әдісін жете үйрендегеніне қарамастан қызылдардың жас жауынгерлері бір рет оларға шабуыл жасап көрді. Сонымен Жаңақаладан қуылған ақтың әскерлері Қараөзеннің сол жағалауындағы 30-40 шақырым жердегі Мәстексай, Мухор (Казарма), Факеево (Бородино) селоларына бекінді.

С.Нұралыханұлы басқарған қызылдардың атты әскер отрядының алдында осы елді мекендерді жаудан тазарту міндеті қойылды. Оны орындауға А.Иванов, Бозай Аманғалиұлы, Баймырза Қарменұлы, Сапарәлі Достайұлы бастаған жауынгерлер тобы аттанды. Олар «Тастықұлақ» пунктіне келген кезде Факеево селосын тіке шабуылмен алуға болмайтындығы, өйткені мұнда жау бекінісінің беріктігі, адам күшінің басымдылығы белгілі болды. «Кеңарал» жағынан соққы беру жөнінде ұйғарым жасалды. 1919 жылдың қыркүйек айының ортасы, түн, ай қараңғы, сылбыр жауын жауып тұр. Жау шебін барлап қайтуға солдат Темірғали Қойшыбайұлы жіберілді. Бірақ

ол шалағайлық жасап, ақтардың қолына түсті. Ақтар одан қызылдардың «Кеңаралда» екенін біліп қойды.

Сөйтіп Таңсәриде ұрыс басталды. Кескілескен шайқас үстінде қызылдар жағынан Құсайын (фамилиясы белгісіз) және Мұқашұлы деген жігіттер ерлікпен қаза тапты. Ал взвод командирі Бозай Аманғалиұлы оң қолынан жеңіл жаралы болды. Күшінің басымдығына қарамастан ақтарға ойсырата соққы берілді. Олардан ондаған адам шығынға ұшырады.

Ұрыстың барысында жаудың күшті бекінген жері «Құмжық» өткелі алынды.

Бұл тұста ақтардың негізгі күші Александров Гай станциясында Жалпақтал (қазіргі Фурманово селосы) Қараөзеннің сол жағалауындағы орыс таловкасы, Орыс Көктерегі, Савенково селоларында болатын. «Кеңаралда» талқандалған жаудың бір бөлігі осы жерлерге, екіншісі-Жайық өзені бойына, әсіресе, Калмыково селосына қарай ығысты [3, 116 б]. .

«Кеңарал» ұрысынан кейін С.Нұралыханұлы өз әскерімен Жаңақала Қамыс-Самар өңірін аралап елге рух беріп, 1919 жылдың желтоқсан айының бас кезінде 25-Чапаев дивизиясына келіп қосылды.

Үлгілі атты әскер полкінің бұл кезде Орда Гарнизонына екі-ақ эскадроны тұрған болатын. Полктің тең жартысынан астамының Чапаев дивизиясына қосылуға аттанғанын білген Нарын құмында паналап жүрген ақ казактардың атаманы Анохин бастаған отряд Ордаға тұтқиылдан шабуыл жасады. Ақ гвардияшылардың бұл тобын Нарынның атақты байлары Шәпен Омарұлы, Сұлтаняр Қалиұлы, Бектілеу, Көптілеу есімді ағайынды Алғазыұлдары бастап келген еді. Сөйтіп Ордада сұрапыл соғыс болды. Ақ гвардияшылар Астраханнан қызыл армия бөлімдері келіп көмек бергенше қазақтың үлгілі атты әскерлерінің Орда гарнизонындағы жауынгерлердің біразын қолға түсірді. 1919 жылдың желтоқсанының 14 жұлдызынан 15-іне қараған түнде қолға түскен қызылдардың 80 солдатын ақтар қылыштап өлтірді. Сапқа тұрғызып айдап келіп, қылышты мойын тұстан сермеп, жігіттерді өлімше етіп құлатып тұрған жау жендетінің алдына барғандардың арасында жаңақалалық Қисым Мырзағалиұлы мен Бүркіт Берешбайұлы да бар еді. Жақтан қылыш тиіп, шалажансар болып құлап, жау кеткеннен кейін жан шақырған олар, үй-үйді паналап, жарасын жазып кейін қызыл әскер полкіне келіп қосылды.

1919 жылдың желтоқсанының 16 жұлдызында ақ гвардияшылармен болған кескілескен шайқаста Орда қаласы жаудан азат етілді.

Қазақтың үлгілі атты әскер полкі 25-Чапаев дивизиясына қосылып Александров-Гай станциясын, Сламихин станциясын және тағы да басқа көптеген елді мекендерді ақтардан тазартты. Бұл полк жауынгерлері арасында біздің жаңақалалық жерлесіміз, өз еркімен атты әскер полкіне жазылған Дәулетияр Отаралыұлы болды. Ол Орал қаласын ерлікпен босатуға қатысқандардың бірі еді.

25-Чапаев дивизиясы құрамындағы қазақтың бірінші үлгілі атты әскері жаудан тазартқан жерлерде өкімет билігіне ие болды. Орда оқиғасынан бір апта кейін Жаңақалада да жергілікті өкімет басқару ісі қайта құрылған революциялық комитеттің қолына көшті.

1920 жылдың басында әкімшілік бөлінісі жағынан Жаңақала уез болып оның революциялық комитеті құрылғанда төрағалығына Ордадан жіберілген Қамыс-Самар бойының қазағы коммунист Нұғыман Зәліұлы тағайындалды.

Уездік оқу бөлімінің меңгерушісі болып Өтешқали Алмақұлы, милиция бөлімінің бастығы болып Хабиболла Досымұлы белгіленді. Кеңес партия жұмысы жанданды. Еңбекшілер арасында Кеңес өкіметінің маңызы мен мақсатын түсіндіру, қоғамдық істерді жолға қою қолға алына бастады. Партия топтары құрылып, партия қатарына кедей тобының өкілдері қабылданды. Сол тұста Жаңақалада коммунистік партия қатарына өткендер: Өтешқали Алмақов, Хабиболла Досымов, Хабер Хабибуллин, Мұхан Есенғалиев, Ғалым Жантұрсынов, Түменбай Құдайбергенов, Жанғазы Рахметов,

Фахниса Абдрашитова, Ишахат Бегалиұлы, Баймырза Қарменұлы және тағы басқалары болды. Олардың қатары революция ісіне берілген Жаңақаладағы еңбекші халық өкілдері кедейлерден, ауыл белсенділерінен толықтырылып жатты.

1920 жылдың шілдесінде учаскелік (ауылдық) Кеңес сайлауы өтті. Бұл үшін уездік атқару комитеті жергілікті жерлерге өзінің көптеген өкілдері мен мүшелерін жіберді. Олар сайлау алдында біраз жұмыстар жүргізді [6, 56 б].

Сайлау уездің барлық 16 болысында өтті. Жергілікті кеңестердің бұл ісінде кедей, орташалар белсенділік көрсете алмай, атқару комитеттерінің құрамына бұрынғы патша заманында ел билеп қалған, ауыл байларының атқа мінер белсенділерінен толықтырылып жатты.

1920 жылдың шілдесінде учаскелік (ауылдық) Кеңес сайлауы өтті. Бұл үшін уездік атқару комитеті жергілікті жерлерге өзінің көптеген өкілдері мен мүшелерін жіберді. Олар сайлау алдында біраз жұмыстар жүргізді.

Сайлау уездің барлық 16 болысында өтті. Жергілікті кеңестердің бұл ісінде кедей, орташалар белсенділік көрсете алмай, атқару комитеттерінің құрамына бұрынғы патша заманында ел билеп қалған, ауыл байларының атқа мінер белсенділері көбірек өтті. Кеңес құрамында кедейлердің, орташалардың саны өте аз болды. Сондықтан биліктің бір пұшпағына қолы жеткен әлділерінің өкілдері 1923 жылғы «бұрынғы патша заманында әкімшілік билігіне араласып келген қанаушы тап өкілдерінің сайлау және сайлау құқын жоятын сайлау ережесі» шыққанға дейін Кеңестердің құрамында болып келеді.

1922 жылдың шілдесінде бұрынғы Нарын уезі әкімшілік территориялық жағынан екіге бөлінді.

Нарынның арғы беті Орда уезіне бағындырылды да, бергі беті Шалқар, Таубұйрат, Жиделі, Толыбай, Теректі және Бекетай ауылдары, Жаңақала уезінің әкімшілік территориясына енгізілді.

Жаңақала кеңестерінің уездік съезі шақырылды. Оған себеп болған жағдай бір жағынан, әкімшілік территориясының қайта бөлінуі болса, екіншіден уездік атқару комитетінің төрағасы болып келген Нұғыман Зәліұлы Қазақ КСР-і оқу халық комиссарының орынбасарлығы қызметіне ауысуы себеп болды.

Сонымен уездік съезд Нұғыман Зәліұлын босатып, оның орнына Өтешқали Алмақұлын сайлады. Уездік атқару комитеті төрағасының орынбасарлығына Ғабит Омарғалиев сайланды [6, 57 б]. .

1925 жылдың басында Бөкей Орал губерниясына қосылып, Орал губерниясы болды. Содан бастап бұрынғы уездер: Орда, Жаңақала, Жәнібек, Казталовка, Теңіз-енді ауданға айналды.

1930 жылдың күзінде Сламихин ауданы ажыратылып оның бір бөлігі Жаңақала ауданына екінші бөлігі Казталовка ауданына қарады. Сөйтіп, оның есебінен Жаңақала, Казталовка аудандары іріленді. Жаңақаланың аудан болып қалыптасуы осы кезден деп тарихқа енді.

Осыдан кең арналы бастау алған Жаңақала еңбекшілері өз ауданының құрылғанына 60 жыл толу мерекесін 1990 жылдың маусым айында салтанатты түрде атап өтті.

Жергілікті кеңестердің алдында тұрған басты міндет елді сол бандылардан қорғау, елдің тыныштығын қамтамасыз ету болды. Сөйтіп олар 1920-1921 жылдары Жаңақала территориясында ақ казактар Насаевтің, Сапожковтың, Серовтың, Киселевтің және ауданның өз ішінен шыққан Сәрсен Дәрменовтың бүліктерін басу жолында көп жұмыстар істеді.

Уездік кеңестің аудандық комитеті өз жұмысын халықты қараңғылықтан шығаруға бағыттай отырып көп іс тындырды. Новая-Казанка селосында бірінші басқышты екі кластық (қазіргі орталау мектеп) мектеп ашты. Кейін татар бастауыш

мектебін және орыс тұрғындарының өтінішімен жеті жылдық мектебін ұйымдастырып, олардың қалыпты жұмыс жасауына қамқоршы болды.

Уездік комитет жанынан құрылған сауаттандыру жөніндегі төтенше комиссия көп жұмыс істеді. Ол жасөспірімдермен бірге ересектерді оқытуға сауаты мол, оқыту қабілеті жеткілікті, ұстаған бағыты дұрыс адамдарды іріктеп ауылдарға жіберді.

Уездік кеңес өз жұмысында право қорғау органын құру, оның құрамын жергілікті адамдар есебінен толықтырумен үнемі шұғылданып отырды. Осыған орай ауданның ішкі істер бөлімі ыждағатты, білімді жергілікті адамдармен толықты. Ұзақ жылдар бойы ішкі істер бөлімінде жұмыс істеген Шәпен Бұлқашев, Жұпмағамбет Исағалиев, Мұқтар Сәрсенбиев, Бозай Аманғалиев, Сүлеймен Жакин, Лұқпан Бектілеуов, Ниетбай Дәрібаев, Ғабит Омарғалиев т.б. сияқты Жаңақаланың түлектері-аға ұрпақ өкілдерінің жұмысы, олардың революция ісі үшін табандылықпен атқарған істері кейінгі ұрпақтың күні бүгінге дейін есінде.

Жаңа экономикалық саясат (НЭП) негізінде саудаға еркіндік берілді. Мұның өзі ауылдағы байлардың шаруасының біраз жандануына, орта шаруалардың, кедейлердің шаруашылығының әжептәуір әлденуіне, ал ұсақ қолөнершілердің өз өнімдерінің түрін көбейтіп, оны базарға шығарып сатуға кеңінен жол ашты.

Мұның өзі соғыс зардабынан шұғыл арада құтылу молшылық көзін жасау үшін істелді. Осындай еркіндік бола тұрғанмен байлығы шамадан тыс тасып бара жатқандарды тежеу мемлекеттің өз қолында болатын.

Ал, Жаңақалада ауданның Таубұйрат, Жиделі, Шалқар, Ұмтыл, Бекетай, Қияқты, Толыбай, Теректі ауылдарының көптеген шаруалары Астрахань балық кәсіпшілігіне жылына екі мәрте барып, балық аулауды дағдыға айналдырып, тапқан табысымен үй шаруашылығының күнделікті қажетін өтеп отырды.

20-жылдың аяғына таман оба ауруынан қорыққан бірқатар ауыл адамдарына түгелімен қоныс аударуға тура келді. 27-ші ауыл түгелімен көшіріліп оны мекендеген халық Каменка, Бөрлі аудандарынан қоныс тепті. Ал, 12-ші түгелімен қазіргі Чапаев ауданынан көшірілді. Бірақ оның халқы жерсінбей, барған жерінен қайта көшіп, ата-қонысымен қайта табысты. 21-ші ауылдан біраз әулет қазіргі Айдархан ауылының Кіші Айдархан атанған жеріне келіп қоныстанып, кейін «Новый путь» колхозын құрды. 24-ші Бекетай ауылының біраз адамы көшіп келіп Қисық Қамыстың Қырқопа деген жерін мекендеді. Кейін, олар «Бірлік» колхозына қосылды.

Бұл жылдары ауданда тұтынушылар одағы, дайындау конторы, аудандық Кеңестің әкімшілігіне енетін мекемелер қалыптасты.

Жалпы, Жаңақала ауданы танымал, батыс Қазақстан облысы, ірі мал шаруашылығымен айналысатын аудан [7]. Аудан тарихында мал шаруашылығы саласындағы ірі өзгерістер осы Кеңес өкіметі орнағаннан кейін басталды. Бірақ бұл мәселе басқа деректер негізінде тереңірек баяндауды қажет етеді. Ендеше, әрі қарайғы Жаңақала ауданының тарихы келесі алдағы кезекке қалдырылды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4- том.- Алматы: «Атамұра», 2010. 752 б., суретті, карталы.
2. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2002. – 592 бет + 48 бет суретті жапсырма.
3. Қамыс-Самар-Жаңақала. Өткені мен бүгіні (I том). – Арыс, 2016 ж.
4. Бөкейдегі тұңғыш қазақ үкіметі // <http://gonzo.kz/blog/2642> (қаралған уақыты: 11.02.2022)
5. Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда. Ұжымдық монография. – Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2018. -720 б.

6. Известия Областного Комитета РКП (б), ноябрь-декабрь, 1922 г. №24//ҚР Президентінің архиві Қор-139, тізбе-1, байлам-139, іс-53 (56-57 бб)

7. Жаңақа ауданы // <https://rel.kz/zha-a-ala-audany/> (қаралған уақыты: 17.03.2022)

ӘОЖ 929(574)

ҚАЗАҚТАН ШЫҚҚАН ГУБЕРНИЯ ПРОКУРОРЫ

АЙЖАРИКОВА А.С.

М.Өтемісов атындағы БҚУ 1 курс магистранты, Орал

Халық арасы қашан да қазына, олар алтын құрсақ аналардың көмегімен қалың елдің қамын жейтін қаһарман қас батырды да, қажымас қайраткерді де дүниеге әкелді, тәрбиеледі. Солардың аты мықты, алысқа кетті, басына бақ қонды, астына тақ бұйырды, елдің келешек көкжиектерін белгіледі. Міне осындай санаулы тұлға, санаттағы қайраткерлердің бірі, есімі тек өзі өскен Нарын бой-Бөкей Ордасында емес, Еділдің екі жағын ен жайлаған орыс, қазақ, басқа да ұлт пен ұлысқа белгілі Шафхат Мұхамеджанұлы. Шафхат Мұхамеджанұлы 1892 жылы 26 ақпанда Бөкей ордасының 2-ші теңіз жағалауы округінде дүниеге келген. Әкесі Мұхамбетжан Шолтырұлы Бекмұхамбетов (1830-1904)-этнограф, шешен, би, қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы, ел ішінде «Мақаш әкім» есімімен белгілі тұлға. Кадет корпусын бітірген соң Орынбор шекара комиссиясында, 1852 жылдан бастап Уақытша кеңестің ордадағы тілмәші. Каспий жағалауындағы І-ші, II-ші округтерінде әкім қызметін атқарды. Бөкей ордасынан 1881 жылдың шілде айында III Александр патшаның қабылдауына барған төрт қазақтың бірі-Мақаш Бекмұхамедов. Бұл іссапардың ерекшелігі патшаға сый ретінде, қазақ халқының ғасырлар бойы тұтынып келе жатқан баспанасы киіз үйдің макетін алтыннан соқтырып, алып баруы. Сол сыйлықты Мақаш Шолтырұлы Бөкей ордасындағы прогрестік бағыт ұстанған әкімдердің бірі-Өтешқали Атаниязұлымен бірге патшаға тапсырды. Ордадан келіп патша аудиенциясына кірген қазақ өкілдері тиісті рәсімдерден соң өтініштерін айтады. Бұл жайында М.Бекмұхамедов өз естелігінде: «Бізді шоқындырып, мұсылмандық үлгіден айырманыз деп тілек қылдым», - деген мәлімет қалдырған. 1892-97 жылдары Уақытша Кеңестің Кеңесшісі. Оның Қазан және Астрахан қалаларынан «Жақсы үгіт» (1908), «Книга о калмыках и киргизах» Кочующих в Астраханской губернии (1910) атты кітаптары жарық көрді. Мақаш әкімнің ел ауызынан жинаған ауыз әдебиеті мұралары Санкт-Петербург қаласындағы Салтыков-Щедрин кітапханасы мен Ресей ҒА Шығыстану институтының қорында сақтаулы. Жоғарыда аталып өткен В.Г. Семёнова мен В.П. Семёнованың кітабындағы архив деректері бойынша 1916 жылғы кадет корпусында оқып жатқандар туралы тізімде Мұса Сейдалин жиырмасыншы болып тіркелген. ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымының докторы, профессор М.Қ.Қойгелдиев былай деп жазған болатын: «1921 жылы Алаш зиялылары Бұхарадағы А.З.Валидовтан кездесуге шақыру хатын алады. Ташкенттегі М.Дулатұлы мен Х.Досмұхамедұлы жауап ретінде Бұхараға Ғ.Бірімжановты аттандырады. Осы іссапары жөнінде ол мынадай көрсету береді: «Валидовқа мені іссапарға онымен байланыс орнату үшін жіберді. Менімен бірге Мұса Сейдалин аттанды. Бұл 1919 жылдың басы еді. Мен Валидовпен таныс емес едім, жақыннан Орынборда Ақпан революциясы тұсында көргенім бар. Бұл кезде оның Дутовпен қатынасы күрделі еді». Өз ретінде А.З. Валидовтың естелігінен осы сапарға байланысты мынадай жолдарды оқимыз: «Біз Бұхараға Алашорда өкілдерін және түрікмен зиялыларын шақырдық... Ақпанда түрікмен адвокаты Қақаджан Бердиев, Алашорданың өкілдері ретінде Хайретдин Болғамбаев, Мұхтар Әуезов, Дінше және тағы екі кісі келді». Аттары аталмаған екі кісі Ғ.Бірімжанов пен М.Сейдалин болса

керек. (М.Қойгелдиев Ұстанымы биік зиялы// Қазақ әдебиеті, 2 қыркүйек 2016 жыл). Біздіңше, Ғ.Бірімжанов бірге кездесуге еріп барған, қазақтар арасынан кадет корпусын соңғы бітіруші түлек Мұса Сейдалинов болуы керек. [5, б.9]

Алаш қозғалысы – ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде Ресей империясының отарлық билік жүйесіне қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалыс. ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ даласында Ресейлік басқару жүйесінің күшейе түсуі, Ресейден көшіп келушілердің күрт артуы, қазақтардың құнарлы жерлерден ығыстырылуы бел ала бастады. Ендігі жерде қазақ халқының өзін-өзі сақтап қалуы үшін күресті күшейту мәселесі туындады. Бірақ енді зардабы көп қарулы көтеріліс жолымен емес, ұтымды саяси жолмен күрес жүргізу қажет еді. Осылайша Бірінші орыс төңкерісі жолдарында қазақ халқының мүддесі үшін күресті бастаған қазақ зиялыларының әрекеттері кейініректегі Алаш қозғалысының бастамасы болды. Ә.Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов жетекшілігімен ұлттық зиялылар ұлт азаттығы үшін саяси күрес жолдарын меңгере бастады. Олар түрлі қозғалыстарға қатысып, үгіт-насихат жұмыстары үшін газеттер, кітаптар шығаруды жолға қойды. 1911 жылдан «Айқап» журналы, 1913 жылдан «Қазақ», артынша «Бірлік туы», «Сарыарқа», «Ақжол» газеттері ұлт-азаттық күрес жолын айқындауға қызмет етті. Алаш қозғалысы- қазақ елінің өзін- өзі басқару және біртіндеп дербес мемлекет құру, қазақ жерлеріне қоныс аударуға шек қою, адам құқықын қадір тұту, экономиканы дамыту, қазақ тілінің беделін арттыру жолындағы күресті басты мақсат етті. Алаш қозғалысы арқасында 1917 жылы қазақ комитеттері, Түркістан автономиясы және Алашорда үкіметі құрылды. 1917 жылыпайда болған бұл саяси құрылымдар большевиктер тарапынан күшпен таратылды. Алаш қозғалысының барлық жақтаушылары қуған-сүргінге ұшыратылып, өлім жазасына кесілді. Бірақ Алаш қозғалысынан басталған ұлт-азаттық қозғалыс күштері саяси күрес сахнасынан бірден кете қойған жоқ. Одан кейін ұлт-азаттық жаңа сипатта Т.Рысқұлов, С.Сәдуақасов, С.Спандияров, С.Қожанов, Ж.Мыңбаев сынды зиялылар қызметінде жалғасын тапты. Алайда тоталитарлық билік оларды Алаш қозғалысы ізбасарлары ретінде жаппай жазалады. Сөйтіп, Бірінші орыс төңкерісінен бастау алатын Алаш ұлт-азаттық қозғалысы 30-жылдарға дейін жалғасты.

Мақаштың отбасында 8 ұл, бір қыз болған. Өзі Жәңгір мектебінде білім алып, одан әрі Неплюев кадет корпусында оқыған әкім балаларын да оқуға берген. Ұлдары алғаш Теңіз жағалауы мектебінде, кейін Астрахан гимназиясында оқыған. Үлкен екі ұлы Әміржан мен Шәмілжан жас кезінде дүниеден өткен. Шафхат та ағаларынан кейін 1902 жылдың 7 қазанында Астрахан гимназиясына оқуға қабылданып, оны 1912 жылдың 5 маусымында бітіріп шығады. Сол жылы Қазан университетінің медицина факультетіне оқуға түсіп, өз өтінішімен заң факультетіне ауысады. Университетте оқып жүргенінде студенттер қозғалысына қатысқаны үшін оқудан шығарылып, қайта алынады. Студент кезінен елдегі саяси жағдайларға араласқан Шафхат 1916 жылғы патша жарлығына қарсы көтерілген қазақ жұрты қанға бөкпесін деп, көтерілісшілерді жазалауды тежеуге күш салған қазақ зиялылары қатарында да болған. Ол тыл жұмысына алынған қазақ жігіттеріне жәрдем көрсетуге қазақ оқығандарын Минск қаласына бастап барған болатын. 1917 жылдың 2-6 сәуір аралығында Орынборда өткен съезде, 21 сәуірде өткен Жалпыбөкейлік съезде студент болса да, білімді Шафхат президиумға мүше болып сайланады. Осы жылы оқуын тәмамдап, елге оралады.

Бірінші, әйгілі Мақаш правительдің талапты ұлы Шафхат Бекмұхамедов Бөкей ордасында 1917-1920 жылдары өткен қоғамдық-саяси оқиғалардың бел ортасында жүрді. Бөкей ордасы қазақтарының съездеріне белсенді қатысқан, Қазақтың 1-үлгілі атты әскер полкын жасақтауға атсалысқан. «Ұран», «Хабар», «Қазақ дұрыстығы», «Дұрыстық жолы» газеттерінің бетінде Шафхаттың есімі жиі айтылады. Мысалы, «Дұрыстық жолының» №7 (1919 жыл, 2-зауза) санында «Ұлттар ісін басқаратын комиссариаттың қаулысы бойынша жалпы комиссия құрылып, оның құрамына Мұхамедияр Тұңғашин, Мәжит Шомбалов, Ғұмар Қараш, Хасен Бекентаев,

Ғабдолғазиз Мұсағалиев, Ғабдолхакім Бөкейханов, Иса Қисықовтармен бірге Шафхат Бекмұхамедов та кіргені» жазылған. Кеңес өкіметі орнаған соң Бөкей Ревкомның мүшелігіне өтіп, жер-су комиссары болып сайланады. Ол кезде іс жүзінде билік Кеңес өкіметінің қолында болғанымен, жер-жерде билікке қарсы бой көтерулер болып жатқан еді. Бөкей ордасы маңызды аймақ болғандықтан, Ұлт істері жанындағы қазақ бөлімі қазақ әскери бөлімдерін Ордада жасақтауды ұйғарады. 1918 жылы М.Тұңғашиннің басшылығымен Қазақ әскери комиссариаты Орда қаласына келіп, қазақтың I атты әскер полкін жасақтауға кіріседі. Әскери комиссардың орынбасары қызметіне тағайындалған Ш.Бекмұхамедов те полкті жасақтау ісіне белсене араласады.

1919 жылы большевиктер партиясына қабылданған Шафхатты Бөкей губаткомы қазақ өлкесін басқаратын Ревкомға мандат беріп, Орынборға жібереді. Жер бөлімінде хатшы қызметін атқарған ол кейін Орынбор жұмысшы-шаруа инспекциясында алқа мүшесі, Бөкей губерниялық жер бөлімінің меңгерушісі, атқару комитетінің төрағасы қызметтерін атқарған. 1921 жылы қыркүйек айында өткен II Жалпықазақ съезінде Қазаткомның ұсынуымен Қазақ АКСР-інің Юстиция (Әділет) комиссары болып сайланады. Юстиция комиссариатының бұйрық кітапшасына 17 қазан күні: «Бүгіннен бастап мен Юстиция халық комиссары қызметін атқаруға кірістім. Бекмұхамедов», деп қол қойған екен. Басшылық қызметті атқарған кезде қылмыспен күрес әдістерін жетілдіру, аймақтық халық соттарын құру, сот реформасын жүргізу, тұңғыш кеңестік заңдарды қабылдау сынды жұмыстарды жандандыруға бар күш-жігерін жұмсайды. Азамат соғысынан кейін ел ішінде азық-түлік, мал ұрлығы көп болатын. Сондықтан Кеңес өкіметі аса зиянды қылмыстарды жоюға ерекше көңіл бөлді. Шафхат Мұхамеджанұлының тапсырмасы бойынша комиссариат бөлімдері қылмыстарға қатысты түскен мәліметтерді топтастырып, қылмыстың түріне анықтама беріп, жаза тағайындау жобасын жасайды. Соның нәтижесінде, 1921 жылдың қараша айында «Мал ұрлығымен күрес» декреті бекітіледі. Осы декретке байланысты Шафхат Мұхамеджанұлының бастамасымен губерниялық съездер өткізіледі. Алайда ауылдардың бір-бірінен алыс, бытыраңқы орналасуы, қызметкерлердің жетіспеуі және тағы басқа да себептерден мал ұрлығы, барымтамен күрес жұмыстары бірнеше жылға созылып, 1924 жылдан кейін ғана оң нәтиже бере бастады.[2, б.79]

Батыс Қазақстан облыстық қоғамдық-саяси «Орал өңірі» газетінің тарихы да қазақ халқының аумалы-төкпелі, талайлы тағдырымен сабақтас. Атауы сан мәрте өзгерсе де үзілмей шығып келе жатқанына бір ғасырға жуықтаған бұл басылымның бетінде талай ұлт зиялыларының үкілі үміті, асқақ арманы елге қызмет етсем деген мақсат-мүддесі көрінді. Бүгінде «Орал өңірі» газетінің алғашқы саны «1918 жылы 17 қарашада Бөкей облысы кеңесінің органы ретінде «Хабар» деген атпен жарық көрген» делінеді. Дегенмен, газет тарихын одан әріге тартатын да тарихи дерек жоқ емес. Әуелден ірі қоғамдық-саяси оқиғалардың-саяси оқиғалардың ордасына айналған Ішкі орда-Бөкейлік өңірінің алғашқы қазақ баспасөзінің қалыптасуында да ерекше орны бар. Әсіресе, 1917-1918 жылдардың аласапыран өзгерістері Бөкей ордасында да шарпыды. Қазақ даласына, әсіресе, батыс өлкеге ерекше ықпалы бар Ордада кеңес өкіметін орнатуға большевиктерде де белсене кірісті.

Бөкей ордасында большевиктер билігі 1917 жылдың 11 желтоқсаны күні орнаған болатын. Ішкі орда ол кезде Астрахан губерниясына бағынышты еді. 1918 жылдың басында Бөкей ордасына Астрахан қаласынан С.Милютин бастаған бір топ большевик келеді. Сөйтіп, 21-22 наурыз күндері Ордада Бөкей жұмысшы, солдат және қазақ депутаттары кеңесінің атқару комитеті құрылып, большевик С.Милютин оның басшылығына сайланады. Кеңес үкіметінің идеологиясын Бөкейлікке таратып, көпшілікті соңынан ерту үшін қызылдар газет шығару керектігін түсінген. Орда жұртына газет таңсық емес еді. 1911 жылы шыққан «Қазақстан» газетін айтпағанда, сол 1917 жылдың аласапыранында «Ұран» газеті шығып, енді ояна бастаған қазақ қоғамына еркіндік туралы ой тастап жатқан болатын....

Большевиктер Астрахан қаласынан орыс қаріпті баспахана құралдарын алдыртты. Ордадағы «Ұран» газетінің баспаханасы да солардың қолына көшкен. Көп кешікпей Ордада 1918 жылғы 17 қараша күні орыс және қазақ тілдерінде шығатын «Известия» - «Хабар» газетінің алғашқы саны жарық көрді. Оның редакторы-Ішкі ордалықты басқарушы облыстық кіндік (орталық) комитет төрағасы С.Милютин еді. Осы газеттің алғашқы санында облыстық кіндік комитеттің № 112 хаттамасы жарияланған. Онда «баспасөз» тарату ісі ілгерілеп, жемісті һәм пайдалы болуы үшін Астраханнан келген жаңа баспахана мен Хан ордасындағы «Ұран» баспаханасы біріктіріліп, ол баспахананы басқару ісі жолдас Выгдорщикке тапсырылатыны» айтылады.

«Известия»- «Хабар» 1918 жылдың соңына дейін шыққан. Газеттің қанша саны шыққаны бізге беймәлім. 2013 жылдың маусым айында Мәскеу қаласында, Ресей Федерациясының мемлекеттік архивінде болғанымызда аталмыш газеттің 3 санын (№1, 17 қараша, 1918; №2, 19 қараша, 1918; №3, 21 қараша, 1918) тауып, көшірмесін алдық.

Газет 1919 жылдың 1 қаңтарынан бастап «Киргизская правда» -«Қазақ дұрыстығы» деген атаумен шыға бастады. Бұл газетте де редактор ретінде С.Милютиннің фамилиясы фамилиясы жүр. Бірақ газет мақалаларынан және зерттеуші ғалымдардың еңбектерінен басылым жұмысына сол кездегі аса көрнекті қазақ зиялылары С.Меңдешев, М.Көкебаев, Ғ.Қараш, Ғ.Мұсағалиев, Ш.Бекмұхамедов, Х.Есенбаев, Т.Сафиев, И.Меңдіханов, Ғ.Бегалиев, Ғ.Бөкейханов, т.б. қатысқандығы белгілі. «Жайық Пресс» ЖШС тарапынан жасалған жұмыстардың нәтижесінде Мәскеу архивтерінде сақталған осы басылымның тігіндісі де бүгінде елге, Орал қаласына жеткізіліп, тарихшы мамандардың назар аударуын күтуде. [1,б.134-139]

1922 жылдың орта шенінде құқық қорғау органдарын қайта құру ісі басталады. Реформалар негізінде Бүкілодақтық төтенше комитет жойылып, орнына құрылған мемлекеттік саяси басқарма Ішкі істер комиссариатының құрамына кіргізіледі. Сот реформасы туралы қаулы, ережеге сәйкес үш сатылы жүйе: халық соты, губерниялық сот, жоғарғы сот құру белгіленеді. Прокуратура, адвокатура, төрелік комиссия құру туралы қаулы қабылданады. Сонымен қатар КСРО Конституциясының жобасын жасау жөнінде де арнайы комиссия құрылады. Әділет халық комиссары Ш.Бекмұхамедовке республикалық заң орындарының қызметін түбегейлі қайта құру міндеті жүктеледі. Соған сәйкес «Прокуратура туралы» және «Адвокатура туралы» ережелердің жобасы әзірленеді. Прокуратура туралы ережеде: «Юстиция комиссары республика прокуроры қызметін қоса атқарады», деп көрсетіледі. Ережеге сәйкес 1922 жылдың 1 тамызынан Республика прокуроры міндетін Шафхат Бекмұхамедов атқарады. Қазаткомға өткізген бір айлық жұмысының есебінде өз бұйрығымен губерния прокурорлары етіп, Орынборға Е.А.Башиловты, Ақмолаға Ф.И.Ковалевті, Бөкей Ордасына А.Галкинді тағайындағанын, басқа губернияларға мамандар табылмағанын, адвокатура туралы тек нұсқау бергенін хабарлаған.

Еңбек демалысын алып, туған жері Бөкейлікке кеткенінде уақытша міндетін атқаруды орынбасары С.С.Пилявскийге жүктейді. Алайда демалыста жүргенінде Қазатком шешімімен Әділет халық комиссары мен республика прокуроры болып М.Атаниязов тағайындалады. Демалыстан оралған Шафхатқа Қостанай губерниялық прокуроры қызметі ұсынылады. Өзінің себепсіз қызметтен босатылуы заңсыз деп таныған Ш.Бекмұхамедов қызметтен бас тартады. Көп кешікпей үкімет берген қызметтен бас тартты, тәртіпке бағынбады деген желеумен партия қатарынан шығарады. Соған қарамастан, 1930 жылдарға дейін Әділет комиссариатында тергеуші, заңгер-кеңесші болып жұмыс жасаған. Кейін қызметтен біржола кетіп, шығармашылықпен айналысады. 1937 жылдың зобалаңы да айналып өтпейді. Негізсіз айыптар тағылып, түрлі тергеп-тексеруден өтеді. Шафхат Мұхамеджанұлы 1958 жылы Алматы қаласында дүниеден өтеді.

Жұбайы Хадиша да Кеңес өкіметі орнаған тұстағы белсенді қазақ әйелінің бірі болатын. Өзі шебер, білімді Хадиша Әзербайжан-Бекмұхамедова Рәзия Меңдешевамен

бірге аштыққа ұшырағандарға жәрдем беру үшін Орынборда қойылымдар ұйымдастырып, қайырымдылықтан түскен қаражатпен көмек көрсетті. Шафхаттың Кәміл (1922 жылы туған), Баязит (1924 жылы туған) есімді екі ұлы болған. Екеуі де Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан. Кәміл І дәрежелі, Баязит ІІ дәрежелі «Отан соғысы» орденімен марапатталған. Соғыстан кейінгі жылдары Кәміл Ұлттық кітапханада жұмыс істеген. Баязит Тіл білімі институтын бітіріп, сонда қызмет еткен. [3, б.44-47]

Заманның неше түрлі объективті қиындығына қарамай, демократиялық және халықаралық, еуропалық стандарттарға сай ұлтты қайта өрлету, қазақ мемлекеттілігі құрылысын жаңғырту идеясына халқын топтастырған зиялыларымыздың даналығына, биік интеллектуалдық деңгейіне, білім-білігіне ұрпақ алғысын мен ниеті әрдайым келешек ұрпақ үшін құнды.

Біз, Алаш зиялыларының жанқиярлық және азаматтық ерлігін аса жоғары бағалаймыз. Әрине, олар қарапайым пендешілікке салынып, жиған білімі мен лауазым-қызметін жан бағуға да арнай алар еді. Бірақ ол жолға түспеді. Оған ары да, халыққа деген адалдығыда жібермеді. Сондықтан, алда неше түрлі құқай-отаршыл-тоталитарлық жүйенің қуғын-сүргіні мен абақтысы, қақ маңдайға кезенген қаруы тұрғанын сезсе де, саналы түрде кейде ашық, кейде жасырын 20-30 жыл бойы туған халқының азаттығы мен тәуелсіздігі үшін табанды түрде күресті. Қаупі де расқа шықты: айдалды, отбасылары азапталды, атылды. Алайда, олар соңғы демі таусылғанша «елімнен, ұлтымнан, халқымнан жаным садаға» деп өтті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кабдушев Б.Ж. Қазақтан шыққан бірінші губерния прокуроры // Научно-технический журнал «Вестник Алматинского университета энергетики и связи». - Б.134-139
2. Қабдешев Б. Қазақ автономиялық Республикасының бірінші прокуроры Шафқат Бекмұхамедов // Заң және заман.-2006.-№12.-Б.79
3. Қабдешев Б. Қазақ автономиялы республикасының прокуратурасы қалай қалыптасты? // Заң және заман.-2009. -№12. –Б.44-47
4. Бірімжаров Б.Қ. // Бөкей Ордасы: монография-Орал: Полиграфсервис баспасы, 2017. –Б.148-156
5. Қ.Құттымұратұлы // Егемен Қазақстан.-2022.-Б. 9
6. Бекмұхамедов Ш. Ғұмар Қарашев жайында // ҚР БЖҒМ. ОҒК. Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімі. 1602-папка, № 3-бума, № 17-дәптер.

ӘОЖ 929(574)

ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ БАҚТЫҒАЛИ БИСЕНОВТИҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

ЗАХАРОВА А.М.

М.Өтемісов атындағы БҚУ 1 курс магистранты, Орал

Жиырмасыншы ғасырда өз халқына қарсы алапат қанды террорды іске асырған кеңестік тоталитарлық жүйенің құрбаны болып, арамыздан мәңгілікке кеткен ұрпақтардың ой-арманы, үміт-тілегі, қуанышы мен қайғысы да қайтпасқа кетті. Мұрағаттардан саяси қуғын-сүргін құрбандарының қай-қайсысына қатысты болмасын «Свидетельство о смерти» деген анықтаманы ашсаңыз, оның бәрінде дерлік «причина смерти-расстрел» деген суық сөз алдыңнан шығады. Жеңдеттің оғы саған кезеліп

тұрғандай денең шымырлап, арқаң мұздайды. Ажал үкімі арманына жеткізбей, қанатын қиғандардың бірі- жер бетіндегі ең абзал мамандық иесі, Ресей императорлық университеті медицина факультетінің түлегі, туған халқының өз алдына ел болып, дербес қазақ мемлекетін құруын армандаған, сол ұлы мақсат жолына бар ғұмырын сарп еткен ақжайықтық алаш арыстарының бірі- Бақтығали Бисенов болатын.[3]

Батыс Алашорда қайраткері, алғашқы қазақ дәрігерлерінің бірі Бақтығали Бисенов 1889 жылы 24 тамызда Орал облысы, Ілбішін уезі, Қызылжар болысының, № 5-ауылда (қазіргі Ақжайық ауданында) туған. Әкесі Бейсен сауатты, дәулетті адам болған. Болыстық орыс-қазақ мектебін, қалалық Романов орыс-қазақ училищесін жанындағы жоғары оқу орнына даярлайтын қосымша сыныпты бітірді (1901). 1902-1910 жылдары Орал реальдық әскер училищесінде оқыды.[1, 586]. Бақтығали Бисеновтың студенттік жылдары бірінші орыс төңкерісімен және «Алаш» ұлт-азаттық қозғалысының алғашқы саяси акцияларымен тұспа-тұс келді. 1905 жылы қараша айында Орал қаласында 5 облыс қазақтары делегаттарының қатысуымен съез өтеді. Б.Қаратаев, Б.Бақыткереев сынды сұлтандар мен Санкт-Петербург медицина академиясының студенттері Х.Досмұхамедов, Н.Имағамбетов және басқаларының құрылтайшылық етуімен Қазақ конституциялық-демографиялық партиясы құрылып, оның баспасөз органы - «Фикер» газеті ашылды. Осы кадеттер партиясының белсенді қолдаушысы ретінде Бақтығали Бисенов жандармериянының назарына ілінді. 1910 жылы жазда Бақтығали Бисенов пен досы Ғұмар Есенғұлов Мәскеу Императорлық университетіне құжат тапсырады. Бірақ олардың құжаты Николаев Императорлық университетіне (қазіргі Саратов мемлекеттік университетіне) жолданады. Сөйтіп Бақтығали Бисенов 1910 жылы 4 қазанда Николаев университетінің студенті атанады. Бірінші дүниежүзілік соғыстың әсерінен медицина факультетіне 1910 жылы түскен талапкер 1917 жылдың наурыз-сәуір айларында жеделдетілген курстан өтуге мәжбүр болады. Осылайша Бақтығали Бисеновке 1917 жылы 29 қараша күні «Емші» куәлігі беріледі.[2, 106].

Осы жылы Бақтығали Бисенов Орал облысы 13-Қызылкүлгін ауылдық-дәрігерлік учаскесінде қызметке кірісіп, жергілікті жұрттың алғысына бөленеді. Күні-түні тынбай еңбек еткен Бақыш Бисеновтің міндеті де ауыр болғаны анық. Өйткені медицина әлсіз, иен далаға жетпеген заманда ір түрлі жұқпалы аурулардың өршіп тұрғаны белгілі. Ісіне жетік мамандар да жоқтың қасы. Мұнда 1920 жылға дейін еңбек етеді. XX ғасырдың басы орыс патшалығы тыныштығынан айырылған кезең болатын. Патшалық құрылыс дағдарысқа ұшырап, халық арасында толқулар болып жатты. Оның аяғы февраль, октябрь революцияларына, ақтар мен қызылдардың атыс-шабысына, сөйтіп кеңес өкіметінің орнауына әкелді. Аштық, ауыр тұрмыс, ауру-індет, саяси қуғын-сүргін, үздіксіз қантөгістер дәуірі басталды. Ел басына түскен осындай ауыр жағдайда Калмыков уездік денсаулық сақтау бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалған өз заманының білгір маманы Бақтыгерей Бисенов қай жерде қиын ахуал қалыптасады, көмек қолын созып сонда аттанады. Бұл жылдары Калмыков уезінде 120 мыңдай халық тұрған. Уездің өзінде бес дәрігерлік, он фельдшерлік пункт болған. Азамат соғысының басталуымен уез халқына медициналық қызмет көрсетуде көп кедергілер туындайды. Бас дәрігерлік пункт бір ғана мектеп фельдшерінің басшылығымен жұмыс істейді. Уездің орталығындағы қалалық 25 төсектік аурухана дәрігерсіз жұмыс істеп тұрған. Білікті дәрігер, іскер ұйымдастырушы Б.Бисенов 1924 жылдың басында Орал облысындағы Байғұтты ауруханасының меңгерушісі болса, 1925 жылы Жымпиты уездік денсаулық сақтау бөлімінде санитарлық дәрігер, одан көп уақыт өтпей Жымпиты ауруханасын басқарады. Мұндағы медициналық қызмет көрсетуді жоғары деңгейге жеткізген оны 1928 жылы Тайпақ аудандық ауруханасына басқарушы етіп жіберді. Келесі жылдың қаңтарында Орал қалалық совет-партия мектебінің дәрігері, бір жылдан соң Губерниялық денсаулық сақтау бөлімінің емдеу-профилактика ісі жөніндегі инспекторы болып тағайындалады. Бисеновты партия

қиырдан-қиырға, қиыннан-қиынға жұмсады. Қиындықтың қандайынан болсын ол жол тауып шыға білді. Жайықтың жағасын жайлаған жұрт осы күнге дейін Б.Бисеновты 1921-1935 жылдағы ауыр тұрмыс пен ашаршылықтан азып-тозған ел ішінде бас көтерген оба індеті сынды түрлі жұқпалы аурулардың бетін қайтарып, елді қатерлі дерттің құрығынан аман алып қалған бірден-бір өте зерделі маман, білікті дәрігер, ұлтын сүйген азамат деп бағалайды. Азамат соғысының аласапыран жылдарында Тайпақ ауданының орталығы Базартөбеде қазақтарға арнап аурухана салдырғаны да ел есінде. Қазірдің өзінде дұрыс жолға жарымаған бұл өңірдің халқы сол кезде Жайықтың арғы бетіне құрылыс материалдарын тасып апарудың қаншалық қиямет екенін жақсы түсінеді. Жайықтың бергі жағасында, уез орталығы- Оралдағы ауруханаға жергілікті халықтың өкілдері бас сұға алмайтындығын, қабылдаған күннің өзінде жеткізбес жол ауыртпалығының азабын ескерген ол елдің болашағы үшін бұл қияметті өз мойнына алған еді. Денсаулықтың негізі ең алдымен сәби күтімі мен дұрыс тамақтандырылуына байланысты екеніне барынша маңыз берген білгір маман балалар тағамы үшін арнайы сиыр табынын бөлуді ұсынады. Осы мақсатта малшаруашылығы көрмесіне қатысқаны үшін Мақтау қағазы берілген. Оның 1921 жылы Орал губерниялық денсаулық сақтау бөлімі кеңесінде халықтың денсаулық жағдайы және дәрігерлік көмек туралы жасаған баяндамасы архивте сақталған. Мұндай баяндаманы дайындау, әрине, тек мықты маманға ғана сеніп тапсырылатын. Жұмысбастылығына қарамастан Б.Бисенов өзінің білімін жетілдіруді де ұмыт қалдырмаған. [3].

Дәрігер Бақтыгерейдің Базартөбе ауылында қызыл кірпіштен 10орындық емхана тұрғызғаны да ерлік іске пара-пар. Сори бес елі қазақ халқын оба індеті, шешек, сүзек аурулары оңбай тұралатып, сырқаттардың ем-дом қабылдайтын емханада тазалық гигиенасы өте қатаң сақталады. Емхана жанынан монша, дәріхана секілді әлеуметтік нысандар салынып, 1 гектар аумаққа картоп, басқа да көкөніс түрлері егіледі. Медицина ғылымының сауатсыз бұқара халықта жұппалы аурулардан ересектермен бірге балалар да қатты зардап шегеді. [4].

1929 жылы Орал қаласындағы кеңестік партия мектебі ауруханасының дәрігері, 1930 жылы 15 шілдеде Орал губерниялық денсаулық сақтау бөлімінің емдеу-прфинспекторы атанады.

Батыс Қазақстан облыстық мұрағатында 10төсектік Базартөбе ауруханасының есептік құжаттары сақталған. «Төрт ауыл тұрғындарына қызмет көрсеткен аурухана кешені бас ғимараттан, дәріхана мен моншаға арналған қосымша құрылыстан және дәрігерлерге арналған үш шағын үйден тұрған. Аурухана құзырындағы 1га жерге бақша, 1 га жерге картоп егілген. Ауруханада бір тарантас арба болған, бірақ оған жегетін ат жоқ, сірә өгіз жегілсе керек. 1934 жылға амбулатория есебіне қарағанда, аурухана сол жылы 282күн жұмыс істеп, 3019 науқасты қабылдаған. 1937 жылдың басында Б.Бисенов Жымпиты аудандық ауруханасына жіберіледі. «Бисенов Бах Бисенұлы 1890 жылы Тайпақ ауданының №3 ауылында туған, қазақ. 1937 жылы 10 қыркүйекте тұтқындалған, сол кезде Жымпиты поселкесінде тұрған, аудандық ауруханада дәрігер . 1938 жылғы 15 ақпанда Ішкі істер халық комиссариаты басқармасының (УНКВД) Батыс Қазақстан бойынша үштігі ату жазасына сотталған. Батыс Қазақстан облыстық соты президиумының 1958 жылғы 14 маусымдағы қаулысымен ақталған».

«Бақтығали Бисеновтың ісін жүргізген тергеуші «алашордашы» деп айыпталып, атылып кеткен қос «күнәнің» тергеудегі жауабына сүйеніп, оған «контрреволюциялық ұйым мүшесі» деген айып тағады. Куәгерлермен жүздестіру, жауапты тексеру болмаған. Бақтығали тергеуде ешкімді көрсетпеген. 5 желтоқсан күні қағазға түскен айыптау қаулысындағы ең «әшкерелеуші» сөйлем- «Алашорда үкіметі мүшелерінің арасында беделі жоғары болды» делінген. Соған қарамастан Бисеновке үштік әуелі 10 жыл түрме жазасын кескен. Алайда 1938жылғы 15 ақпанда ол қаулы бұзылып, ату жазасына ауыстырылған. Үкім 1938 жылы 19ақпанда

21сағат 15минутта орындалған. [2, 106].Сөйтіп, күні кеше қиын-қыстау жылдарда елдің денсаулығын қайтсем жақсартам, денсаулық сақтау саласын қайткенде көтеріміз деп ұлтының ертеңі үшін тыныштық көрмеген ардақты азамат «халық жауы» болып атылып кете барды. 1958 жылы Б.Бисеновтың ісі қайта қаралып, Батыс Қазақстан облыстық соты президумының қаулысымен ешбір кінәсі болмағандықтан толық ақталады.

1890 жылы 10 желтоқсанда Орал облысы, Лебшін уезі, Қызылжар болысындағы №5 ауылда дүниеге келген ол кісінің бірге туған бауырларының бәрі де (алты ұл, бір қыз) патша заманында-ақ жақсы білім алған. Ең үлкен ағасы-Мейірман -мұғалім, сол кездегі қазақ басылымдарында мақалалары жарияланып тұрған. 1910 жылы қаза болса керек. Ұрпақтары Алматы, Орал қалаларында тұрып жатыр. Ізімей деген баласы патша үкіметі кезінде болыс сайланған, ауыл шаруашылығы академиясын бітірген адам. Акеділ өте парасатты, туыстарына мейірімді болған. Бисен атамның жалғыз қызы-Ақкенже апамыз Калмыков уезінде болыс болып, жастарды тәрбиелеу ісіне үлкен еңбек сіңірген. Ол кісіден қалған жалғыз тұяқ-жиеніміз Кәрім Қайыршин мен Қасила жеңгейдің балалары осы Орал қаласында тұрады. Әкеміздің тағы бір ағасы Нұрғали да кеңес кезінде жер аударылған. Одан үш қыз тараған. Үлкені Ғазиза Мұхтар Әуезовтың хатшы-машинисткасы болыпты. Ортаншысы Рәзия Алматыда баспаханада машинистка болып жұмыс істеген. Кенжесі Ғапура Орал пединститутының математика факультетін бітірген. Кейін Алматы консерваториясын бітіріп, сонда сабақ береді. Одан қазақтың талай белгілі композиторлары, музыка мамандары білім алған. Консерваторияда жиырма жылдан астам проектор болған ол кісі қазақ әйелдері арасынан шыққан алғашқы шахматшылардың бірі. [3].

«Халық жауының» балаларының тағдыры оңай болған жоқ. Бақтығали Бисенов тұтқындалған кезде оның отбасында әйелі Жәнша шиеттей бес баламен қалған екен. Тұңғышы Махмуд-17 жаста, Мәжит -12-де, Зейнеп -9-да, Әнуар -4-де, ал Роза 1 жаста болыпты. Мәжит пен Әнуар көп кешікпей шетінеп кеткен. Махмуд 1918 жылы дүниеге келген,1940жылы Қызыл әскер қатарына алынған.1941жылы неміс тұтқынына түсіп, еріксіз Түркістан легионында қызмет етеді. Бақыштың әйелі Жәнша Орал қаласындағы былғары шикізат комбинатында тігінші болды. Қыздары Зейнеп пен Роза қолында болған.1929 жылы Бақышқызы Зейнеп Орал қаласында тұрып, ұзақ жыл «Екпінді құрылыс» газетінде аға корректор болып қызмет етіпті.Бақтығали Бисеновтің кіші қызы Роза Бисенова әке жолын қуып, 1962жылы Қазақ мемлекеттік медицина институтын бітірген.Ұзақ жыл Қарағанды облысының Жаңарқа ауданында дәрігер педиатр болып қызмет еткен Роза Бақышқызы бірнеше ордендермен марапатталған.[2, 106].Бүгінде Бақтығали Бисеновтің қызы Роза Бақтығали қызы Бисенова Астана қаласында тұрады. Ал оның балалары Алматы қаласында еңбек етуде.Роза Бақтығалиқызы көп жылдар әкесі туралы мәліметтерді іздестірумен, жинастырумен айналысқан.Роза Бақтығалиқызы зейнеткер, мұғалім болған, көп жылдар комсомол, партия ұйымдарында қызмет істеген. Жанары өткір, сөзі мірдің оғындай, өте пысық, қазақша-орысша екі тілде сөйлейтін қайратты адам болған. [5, 646].Роза апай елге келіп, ауылдастары-мен, ақжайықтық жастармен жиі кез-десіп тұрады. Әкесі Б. Бисеновтің сонау аласапыран жылдарда салдырып кеткен аурухана-емхана ғимараттарына ескерткіш белгі тақта орнату салтана-тына (2013 ж.) қатысты. Әр жүздесуде жанары өткір, әңгімесін екі тілде бір-дей айтатын Роза ападан жастарымыз өткен уақыттың тарихи шындығы, бүгін тәуелсіздігіміздің қандай күш-жігер-мен, құрбандықтармен келгенін ұғары анық. Естуімізше, Базартөбеде Б. Бисеновке арналған мұражай ашу ісі қолға алынған көрінеді. Мектептерде оқыр-мандар конференциясы тұрақты өткізіліп келеді. Жалпы, оқушыларымыздың Алаш қайраткерлеріне қатысты қызығушылығы артып отыр. Жиырмасын-шы, отызыншы жылдар жылнамасы бойынша өткізетін сабақтарда жоғары сынып оқушылары алашшылардың ар-ман-тілегіне, отаншыл-ұлтжанды образына, аса білімдарлығы мен

тағдыр-трагедиясына қатысты сұрақтарды жиі қояды, өз бетімен ізденіп, баяндама-лар жасауға, сөйтіп, Алаш тағылымына терең үңілуге, олар қалдырған мол мұ-раны үйренугеқұштар.Ендеше, Бақтығали Бисенов есімі, барша Алаш арыстарының өнегесі еш-қашан ұмытылмайды, тәуелсіз еліміз-бен мәңгі бірге жасайды.[6,146].

Ұлт тарихы тек қана саяси, әлеуметтік-қоғамдық оқиғалардан ғана емес, сонымен қатар ұрпақ жалғастығынан, өміршең дәстүрлерден құралатыны да белгілі. Сол игі дәстүрлерден тағылым ала отырып, мемлекет, әлеумет, жеке адам күшін түзейді, бағытын айқындайды. Халқымыз жүріп өткен ұзақ жолдың шежірелі күндеріне көз салсақ, тарих ата жадына тоқыған талай тағылымды істерді көрер едік.Қазақ тарихының осындай белесті асуларының бірі – Алаш қозғалысы. Бүкіл қазақ даласын азаттық идеясына жұмылдырған бұл ұлы қозғалыстың тарихы мен тағылымы уақыт өткен сайын айқындалып келеді. Алаш қайраткерлері ұлтты ұлт ететін талай-талай шаруаны бастағаны, жолға салғаны белгілі.

Бүгінгі егемендігіміздің, тәуелсіздігіміздің тарихында Алаш атын аспандатқан арыстарымыздың үлесі орасан екендігі дәлелдеуді қажет етпейтіні ақиқат. Олар келер ұрпаққа қиыннан қиып жол салып, еркіндіктің отын өшпестей етіп тұтатып кетті. Бүгінгі тәуелсіздігіміздің іргетасы, бастауы – осы Алаш арыстары: Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Жаһанша, Халел Досмұхамедовтер, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаевтың т.б. Ақ Тумен көтерген тегеурінге бергісіз батыл, мемлекетшіл және отандық идеясы болатын. Алаш қайраткерлері атқарған тарихи міндеттің зор маңызы да осында.Елбасшысы Н.Назарбаев: «Алаштың» басты мақсаты қазақ қоғамын бірте-бірте өзгертіп, заманға бейімдеу еді. Бұл біздің жедел жаңғыру, яғни модернизация бағытымызға да сай келеді... Алаш арыстары бізге мемлекеттік идеясын ту етіп көтеруді табыстап кетті.«Күнбатыс» Алашордазиялыларыныңтүпкіойларыдербес ел болу еді.

Өзі ұсталғаннан кейін отбасын көзі ашық туысқандары кезінде Алматы қаласына жіберіп,ұрпағы өсіп,білім мен мамандық алып, елдің сыйлы азаматшалары болғандығын біз кейін ғана білдік. Әрине ұрпақтарының басынан кешкен қиындықтарын біз айтып жеткізе алмаспыз. Текті ұрпақ қиындықты көре жүріп,оқып білім алып, үлкен апаларымыз Ғазиза мен Нұрғали қызы Бисенова белгілі қоғам қайраткері, ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтың көп жылдар хатшысы болып,80-жылдарға дейін елімізде үздік машинка басушысы болып,көпшілік құрметіне бөленгенін, кейіннен Ғазиза апамыздың халық жазушысы Ғабит Мүсіреповтың жан-жары болып,жазушыны ақырғы сапарға шығарып салған адал жары болғандығын, көпшіліктің бірі білсе, бірі білмейтін анық. Артында қалған кіші қызы Роза Бисенова әкесі жөнінде көп еңбектеніп,ақыры 60-жылдары әкесін ақтап шығарулары, нағыз ерлікпен өжеттік,әке парызын өтеген үлкен жеңістері деп білемін. Сол жұмысты бұл күнде Астанада тұратын кіші кенже қызы Роза жалғастыруда. Жақында осы жылдың маусым айында Роза, ұлы Ерік Тоққулов Бақыш дәрігердің туыс-өскен, жұмыс жасаған елінде Батыс Қазақстан облысы, Ақжайық ауданы, Базартөбе ауыл округінде болып, әкесі өз қолымен салған дәрігерлік дәріхананы, Бақыш атындағы мұражайға айналдыру мақсатында, сол үйдің қабырғасына Бисенов Бақтығалиға арналған ескерткіш тақта орнатуға қатысып, осы салтанатта ауданның ардагерлерімен, Ақжайық ауданының құрметті азаматтары Қазақстанның құрметті журналисті- Базарғали Қуатов еңбек ардагерлері: Мензипа Жұматова, қызы Роза, жиені Ерік Базартөбе ауылдық округі әкімі Амантай Сәлимовтер тебіреніп сөз сөйлеп, ағаны құрметпен еске алды. Роза өзі жинақтаған құжаттарын болашақ мұражайға тапсырды. [7].

XX ғасырда қазақ ұлтының маңдайына біткен асылдары Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, С.Сәдуақасов, М.Жұмабаев, М.Тынышбаев, С.Сейфуллин, Н.Нұрмақов, Х.Досмұхамедов, М.Шоқай, М.Әуезов т.б. қазақ ұлтының мүддесін қорғауда, қазақ ұлтының тілі мен тағдырына бей-жай қарамай елдік тұрғыда күресіп, бірігіп «Алашорда» үкіметін құруы бәрімізге тарихтан белгілі.Тарихта болып,

өзінен бұрын ұлт үшін ерен еңбек етіп, дегенмен тасада қалып қойып, есімі көп атала бермейтін тұлғалар қаншама. Сол тұлғалар туралы деректерді тауып, оларды бүгінгі күнде жаңғырту өскелең ұрпақтың әрбірінің қасиетті парызы екенін ескерсек игі. Сондай сом тұлғалардың ішінде қазақтан шыққан тұңғыш дәрігерлердің бірі Бақтыгерей Бисеновты даралап атауға негіз бар. Бақтығали Бисенов тек ақ халатты абзал жан ғана болып қойған жоқ, ұлт болашағына, оның әрі қарай қарыштауына Патша үкіметінің қылышын қынап тұрған қаһарлы дәуірінде де жан таласқан, сол тұстағы елжандылар Алашордалықтармен қатар аталатын (Батыс Алашорда қайраткері болған) тұлға екенін біреу білсе, біреу білмес. Қамшының сабындай қысқа ғұмырында ел үшін, туған жер үшін, туған халқының денсаулығының жақсы болуына бар күш-жігерін жұмсап, көптеген жұқпалы аурулардың бетін қайтару үшін жан тыныштығын көрмей шапқылап, ақыры бұл жалғаннан жазықсыз өте барды... Бірақ, оның артынан өшпестей ізіқалды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Алаш қозғалысы. - Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2008. - 324 б.,
2. ЗЕРДЕ// Егемен Қазақстан, 4 тамыз, 2020. -10 б.
3. Рымтай Сағынбеков «Жайықта қалды бір арман»//Түркістан газеті.
4. Алдаберген Кемпірбаев // Орталық Қазақстан газеті. -2009.-Б.4
5. Сүлейменова Д. Батыс Алашорда арыстар. – Орал, 2017.
6. Дана журналы. 2016 жыл, №8 (31)13-14бб
7. Роза Бисенованың естелігінен(Бақыш туралы бір үзік сыр).

ӘОЖ 94 (574)

АҚЫН, ҚАЙРАТКЕР ҚАДЫР МЫРЗАЛИЕВ ЖӘНЕ ҚОҒАМ МӘСЕЛЕСІ

МУХАМБЕТОВ А.

М.Өтемісов атындағы БҚУ магистранты, Орал

Өз ұлтының сонау қиын-қыстау кезеңдерінен бастап, иығына ауыр да, ардақты жүк артқанын Қадыр Мырзалиев жете түсініп, қай қызметте болсын қазақтың қадірін арттыру жолында өмір бойы қызмет етті. Айналасындағы қаумалаған ортаның тәрбиешісі бола білді. Қазақ қандай болу керек деген проблемаларын шешуге өз інің барлық ғұмырын арнады. Орта мектепті тәмамдап Қадыр: нағыз өнер, шын өнер - шығар шыңым, өмір көлге өлеңім-кұяр шыным- деп Алматыға жол тартып, университеттің студенті атанған алғашқы кезінде Мұхтар Әуезовты кездестіреді. Мұхтар Әуезов оған «Атыңды Қадыр деп қоюының мәні бар ғой, онда сен Қадыр түні, қасиетті түнде дүниеге келгенің ғой сірә, жақсы есім, жақсы нышан атыңа ісің сай болғай»- деп ишарат білдірген екен [1, 42 б.].

1920-1930 жылдардан бастап 1960 жылдарға дейін Қазақстан үшін үлкен проблема болған адамдардың бірі –Мұхтар Әуезов болған. Ол үнемі бір жақты сынның астында өмір сүрген. Мұхтар Әуезов елдің мемлекетік қоғамдық істеріне араласа жүріп, ұлтына адал қызмет қылған ұлтжанды тұлғалардың бірі ретінде Қадыр Мырзалиевке өзіндік үлгі болды. Кейін Сәбит Мұқановпен танысады [2, 16 б.]. 1960 жылы М.Әуезов Қадырдың бір шумақ өлеңін оқып тұрып, «Қадыр Мырзалиевтың өлеңдері маған ұнады, жұртшылық аузына түсе қоймаған талай оралымдар, шеберліктер сезілетін сияқты болады» -деген ұлағатты сөздері қалған екен [1, 43 б.].

Қадыр Мырзалиев үнемі халық арасында жүріп, халықпен үндес тұлғалардың бірі. Ол талай жыл түрлі басылымдарда жұмыстар атқарды. Көптеген авторлар мен олардың шығармаларына редакторлық еткен қаламгер өз идеялары мен ойларынан айырылып қала ма, әлде керісінше, түрлі мәліметтер арқылы байи түсе ме? Ия ол қызмет пен шығармашылық... Ол сол заманның ағымына қарсы жүре отырып, өзіне де, басқаға да жамандыққа жол бергізбей, барынша қорғап отыруға тырысты. Қадыр Мырзалиевтің балаларға арналған туындыларына басқа барлық шығармаларында сол заманның идеялогиясының көлеңкесінде, бірақ естір құлаққа түсінікті болып тұратын жайттарды, қоғамның бейнесін шынайы көруге болады.

«— Сен жассың ғой, сенің артыңда өзіңнің буының тұр. Сенің артыңда біздің болашақ бар. Мен ғана емес, басқалар да солай ойлайтын шығар, саған бір нәрсені айтайын: билік пен кресло, байлық деген нәрселер өнерге қайшы келеді. Оны бұзады. Қазақ әдебиетінде керемет ақындар, жазушылар болды. Мысалы, Сәбит Мұқанов жаман жазушы емес. Ол кісілер ақылдылығымен жұмыс істеді. Бірақ одан артыққа бара алмайды. Өйткені үкімет оған креслоны жай берген жоқ. Өзінің, совет үкіметінің тенденциясын жүргізіп отыру үшін берді. Ғабит те істеді сол жерде, Ғабиден де істеді. Ал Әуезов істеген жоқ. Ол партияда жоқ еді. Өз субъективті ойым, егер Әуезов партия мүшесі болса, «Абай» романын жаза алмауы да мүмкін еді. Ол ретін тауып диссертациясын қорғап алған, доктор, профессор болатын. КазГУ-де сабақ берді. Соның арқасында күн көруіне мүмкіндік туды. Ал егер қарапайым біреу болса далада қалады ғой. Егер сол коммунистік партиясының мүшесі болса қайтер еді? Онда ананы тағы да жаза алмайды. Бұл әдебиеттің өзі – сайып келгенде, тағдыр» [3, 61-62 бб.] – деп жазды шығармасында. Ия, шын мәнісінде кеңестік кезеңнің азаматы ретінде Қадыр Мырзалиевке үкіметтік тараптан сан қырлы тексерістер мен шектеулер қойылса да, ұлтқа қызмет етуден жалықпаған қайраткер өмірінің соңына дейін сол қарапайымдылығы мен, ең маңыздысы қазақшылығын жоғатпады.

Сол қызыл империяның заманында жағаласа жүріп, өз шығармаларындағы көрсетілгендей, өзінің қоғамдық салалардағы қызметтерінде ел үшін, қазақ ұлты үшін сіңірген еңбектері күні бүгін өлшеусіз қызмет. Қадыр Мырзалиевтің өзі мұндай жағдайларды баяндай келе, «Жазмыш» шағырмасында былай дейді:

«Мысалы, Фадеевті ешбір адам жаман жазушы деп айтпайды. Бірақ ол қанша роман бастап, қаншасын аяқтамады. Ойы жақсы болғанмен аяқтай алмайды. Өйткені ол не фальш, өтірікпен аяқталу керек я шындықты жазып Совет Одағына қарсы шығу керек. Сондықтан ол аяқтамады. Тек бір бітіргені революцияның алғашқы кездеріндегі «Разгром» («Тас-талқан») деген шағын романы. Оның классикасы сол. Сөйтсе, ол өз қоғамымен қайшы келген екен. Сол кезде жүріп жатқан саясатты, соның ішінде әдебиет саласын қайта қарау керектігін айтып Сталинге де хат жазған. Біраз адамның өліміне жеке қатысы болмаса да сотталған адамдарға қарсы қол қою керек болған. Сол арқылы оның дұшпандығын анықтайды. Жалпы Ресейді, барлық ұлттарды жақсы көрген табиғаты адал ондай жанға бұл өте ауыр болды. Әдебиеттің тарихына сақ болу керек. Паустовскийдің естеліктер кітабында айтқаны бар, Фадеев Әдебиет институтында сабақ береді. Онысы қызық, лекция оқылмайды, тек семинар. Алты-жеті не он шақты адамы болады. Тапсырма беріледі. Олар әңгіме жазады. Сосын оны талдайды. Сондай бір сабақ үстінде шәкірттеріне ашық тұрған терезеден аулада үлкен сыпырғышпен көше тазалап жүрген адамды нұсқап, «Ананы танисыңдар ма?» деп сұрайды. Ешкім білмейді. «Бұл орыстың ұлы жазушысы Андрей Платонов», - дейді. Ол кезде оны тіпті сол студенттердің өзі білмейді... Сол Фадеевті қазір оқулықтан алып тастады. Ал Платонов кірді. Көрдің бе? Ол кезде Булгаковтар ауырып, төсек тартып жатты, әйтеуір сотталған жоқ. Әдебиетте саған көзіңнің тірісінде қоғамның берген бағасы – анық баға емес. Теңіздің де толқып-толқып тынышталатын кезі болады, мына Каспийдің өзіне таныс қой, сол сияқты қоғамдық толқулардан кейін барып анықталады. Абайдың өзіне тиіскендер де болды, феодал деп. Мәселе онда емес қой. Орыстың да, Еуропаның да ең

мықты адамдары, ақсүйектердің өзі түгел халықтың жағында болған. Оны ертең мұғалім боласың ба, өзің әдебиетші болып ары қарай жалғастырасың ба, сонда ескеретін бір нәрсе – бүгіннің бағасы анық баға емес. Оған иманындай сен. Мысалы, мен туралы жұрт жақсы пікір айтады. Мен пенде ретінде соған сенем. Бірақ осы бағамды басқа бағытқа қарсы жұмсағандығым үшін алдым. Көп мақтап жатқанда мен өз заманыма өз бағамды беруге тырыстым» [4, 62 б.].

Қадыр Мырзалиев сондай ХХ ғасырдың 50 жылдарынан бастап 90 жылдарға дейін қай салада қызмет жасасада қаламын кептірмей шығармаларын жазумен болды. Сол қоғамдық қызметте жүрген жылдары жарық көрген еңбектерінде көбіне қалам мен заман жайлы айтып отырады. Бір сұхбатында «Менде черновик болмайды. Өйткені қарындашпен жазамын. Ұнамаған жерін қайта жөндеймін», - деген сөзі бар [2, 35 б.]. Ал бірқатар қаламгерлер жазған-сызғандарын заманына қарай бейімдеп түзеп, күзеп отыратыны байқалады?

«Мен Ленин туралы поэма жаздым. Оны кейінгі кітаптарыма, көптомдықтарыма енгізген жоқпын. Лениннің заманы өтті дегеннен емес. Мен соны бала кезде жазғандығымнан, объектіме толық баға бере алмағандығымнан. Бірақ мен сол поэмадан бас тартпаймын. Ленинді Ресейдің өзі бекер жоққа шығарады. Неге жек көреді? Себебі, Ресей үлкен ел, әрі өздеріне ғана тән армандары бар еді. Ал Ленин патша үкіметін құртқан адам. Оның артында қаншама адамдар, қаншама тағдырлар бар. Сондықтан...

Мен не болса да өзімнің деңгейімде, заманыма лайық нәрселер жазуға тырыстым. Өз бағанды көтеру үшін біреудің бағасын түсіріп керегі жоқ. 50-60 жыл бойы біздің жазушылардың көбі қоғамға, қоғамды басқарып отырған партияға жағуды ойлады. Мальцев деген орыс жазушысы болды, төрт рет Сталиндік сыйлық алған адам. Мен сонымен Бүкілодақтық Жазушылар съезінде қатар отырдым. Ешқандай бағасы жоқ. Тіпті әдебиетші ретінде ол жоқ қазір. Ал сол кезде шығармасын бастыра алмай жүрген Платонов қазір классик» [5, 167 б.] - деп кеңестік замандағы әділетсіз идеологияның қазіргі кезеңде мүлде кереғар саясат екендігін ашық әшкерелегенін байқаймыз.

Бүгінгі күнге оралсақ, 2008 жылдың басында «Қазақ әдебиеті» газетінде еліміздің бір топ қайраткерлері бірігіп «Саралайтын кезең келді» деген үндеу-хат жариялады. Үндеудің жаршыларының ішінде елімізге танымал Әбіш Кекілбаев, Қадыр Мырзалиев сияқты басқада бірқатар ақын-жазушылар, зиялы қауым бар. Сол ашық хаттың қоғамда, әдеби, мәдени ортада әсері, ықпалы болды ма деген сұраққа 2008 жылы журналистерге берген сұхбатында Қадыр Мырзалиев төмендегідей ойларын білдіреді:

«– Шын мәнінде, нақтылы келетін болсақ, ол ықпалдың қаншалықты екендігін ешкім де анықтай алмайды. Мәселе сол хаттың жазылғандығында, соған белгілі бір адамдардың қол қойғандығында және белгілі бір адамдардың қол қоймағандығында. Осы. Арғы жағын уақыт өзі анықтайды» [6, 1 б.].

Бір сұхбатында «Мен бала кезімнен тәрбиені адамдардың қас-қабағынан үйрендім» деді. Сондай-ақ ақын «Бір өлең-бір әлем» мүшәйрасынан бас жүлде алған «Не істеуге болады?» атты өлеңінде:

Ханыңа жақсаң қаралар қарап күдікпен,

Теріс мінгізіп жіберер сені есекке!- дейді [2, 36 б.]. Енді бір жолында тіпті «Тоқалға жақсаң быт-шыт болады бәйбішең!» дейді. Мұндай заманда сонда ақынның ойынша шынында да не істеу керек? Бұған өзінің еңбектерінде өзі жауап береді:

«Демократиялық кезде біз осындай өлең жазуға ғана қол жеткіздік. Соның өзі де жеңіс деп есептеймін. Бір кездері оны да айтқызын жоқ. Мен 5-6 жыл «Жазушы» баспасының поэзия редакциясын басқардым. Біздің кезімізде цензура күшті болды. Мен Социалистік Республикалар Одағы тұсында қорғаған бір-ақ нәрсем бар. Сол цензураны қорғадым. Қалғандары адамға тән кемшілік, адамға тән қасиет, сондай нәрселер ғана. Оппозиция деген бар. Бұрын «Анау дұрыс айтқан жоқ» дейтін материалдар басылмайтын. Қазір ашық айтылады. Тек бір ғана нәрсеге риза емеспін.

Сол оппозицияны ауырсынамыз. Оппозиция деген – мәдениеттің ең жоғарғы түрі. Егер баяғыдай бір партиялық болса, оның кемшілігін ешкім айтпаса, сонда ол қалай түзеледі? Менің жазып жүрген афоризмдерім бар, кітап болып та шықты. Сонда «Оппозиция – әйеліңнен басталады» дегенім бар. Ол сенің жанашырың. «Бабалардың шоқ басқан табанымен, Бірдей екен жақсысы жаманымен,- деп елді тарихи тұрғыдан таразылап көруге тырыстық.

– Безбен деген – субъективті нәрсе, әсіресе, ақын адам, өнер адамы үшін. Бәрібір мен жазған сол өлең біразға дейін өз күшінде қалады. Сонда айтылған нәрселердің көбі әлі бар. Бірақ онда мен соған бір анықтама берейін, баға берейін дегем жоқ. Менде бір-ақ ниет болды. Өлеңнің артында айтылады ғой:

«Бір жаманы сонда да үй салмаған,

Бір жақсысы абақты тұрғызбаған»,- деген [3, 59 б.]. Қазақтарда сол абақты болмағандығын айту үшін үй салмағандығын қоса жаздым. Алдыңғы салыстырулардың бәрі де тек ана сөзді ақтау үшін айтылды. Өйткені ол кезде оларды бастыру өте қиын болатын. Сол өлеңді жазған кезде Ақтөбеде қазақ әдебиеті мен өнерінің күндерін өткізіп жүрдік. Бізді басқарып барған Ғабит Мүсірепов болатын. Ол соңғы жылдары біз біраз туыстас ретінде араласып, көптеген істерді қатар атқардық» [3, 60б].

1960 жылдары Қадыр Мырзалиев редакцияда қызмет жасаған кезінде «Ой орманы» кітабын жариялайды. 1966 жылы бұл кітап үшін кезінде Қадыр Мырзалиевке Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығының лауреаты атағы беріледі. «Ой орманы»-автордың азаматтық келбетін танытқан кітап. Мұнда Қадырдың ешкімге ұқсамайтын айрықша өз бітімі мен мінезі бар. Ақындық бітім, ақындық мінез мағынасында айтып отырмыз [7, 209 б.].

Қадырдың қызметті жүрген жылдарында кездескен түрлі қиындықтар мен қоғамның әділетсіздігі, шарасыздық тағы бақа да проблемалар оның осы туындысында көрініс тапты. Кітаптағы өлеңдердің тақырыбы мен мазмұны-адам, адамға тән алуан түрлі сезімдер, ойлар, толғаныстар, адамның өмірге көзқарасы, адамның табиғатқа қарым-қатысы, сайып келгенде, адамның тағдыры мен тіршілігі. Бұлардың қай-қайсысы да тақырып-мазмұн ретінде жаңалық емес, сан рет толғанған сырлар, жырланған шындықтар, әбден шиыр болған тақырыптар мен мазмұндар. Бірақ осы тақырыптар мен мазмұндардың қандайы болмасын Қадыр Мырзалиевтың еңбектерінде жаңа қырынан, бұрын-соңды ешкім айтпаған мағынада, тың пішінде көрінеді. Мәселен, бір өлеңде «биікке шықпағандардың биіктен құламайтыны» оқыс айшықпен ойнақы кестеленіп, бір өлеңде «қателесем деп қорқудың өзі-қателік» екені ұтымды жеткізілсе, енді бір өлең даңқ туралы; даңқ деген де бір шың секілді, шың басына шыға алмай, «етекте қалғандардың іші күйсе, басына шыққандардың басы айналатынын» майда, жұмсақ юмормен аңғартады. Осылардың бәрі әшейін ауызекі айтыла салмайды, әсем өрнекпен, ақындық шабытпен шебер айтылуының үстіне, әр оқушының өзі ойлап, іздеп тауып алғандай құпия сырмен, қызық астармен айтылады. Ақынның қоғамдағы қызметінің күрделілігі, қиыншылығы, дәрменсіздігі ойлылығы дегеннің өзі осыдан көрініп тұр.

Әрбір шын мәніндегі суреткер секілді Қадырдың да кешегі жыры-Адам туралы болатын, бүгінгі жыры да-Адам туралы, ертеңгі жыры да – Адам туралы болмақ.

Ал адам, оның тағдыры тіршілігі әдеби шығармада әрқашан белгілі бір уақыт пен кеңістікте көрсетілуі шарт. Демек, Қадырдың Адамы да мезгіл-мекенсіз әлдебір абстракциялық нәрсе емес. Сондықтан Мырзалиев поэзиясына үзілмейтін өзекті желі боп тартылып, жан-жақты ашыла суреттеліп, жиіңқала тұлғаланып келе жатқан бір күрделі образ бар. Ол қазақ даласының образы. Осынау шетсіз-шексіз кең далаға, өзінің туған даласына Қадыр «Ой орманында» бір бөлім арнап айрықша бір мол шабытпен көкірегін кере, мақтана сөйлеп; «Уа, дала! Кеңдігіңе тамсандым көп, айта алман бәрін жазып тауса алдым деп. Сен алып-алып пластинка дөңгеленген, инең бол тұрады ылғи

ән салғым кеп!»-десе, соның іс жүзіндегі дерегі секілді келесі кітабын түп-түгел далаға арнап, түп-тура «Дала дидары» деп атады.

Қадыр Мырзалиев 1968 -1973 жылдар аралығында «Жазушы» баспа орталығының редакция меңгерушісі қызметіне тағайындалады. Ол кезде бұл баспа орталығы еліміздегі аса құрметті орындардың бірі болатын. Осы қызметте жүрген жылдарында Қадыр ақын көптеген ақын-жазушылар мен сырлас болып, көптеген маңызды мәселелерді бірлесіп шешеді [8, 63 б.].

«Дала дидарында» тек сырт қарағанның өзінде көзге бірден шалынатын бір түрлі бір композициялық бірлік, тың келісім бар. Кітаптағы төрт бөлім өзара тұтасқан төрт алуан сыр мен шындықты желілі, арнаулы түрде тарата жырлап жатса, осылардың ара-арасында ақын үш мәрте арнайы лирикалық шегініс жасп, оқырманын өзгеше бір толғаныстарға түсіріп, оның сезімін тербейді. Сөйтіп, ақын мен оқырманның көңіл күйлері өзара тағы бір тың үйлесім, үндестік тапқандай болады [8, 140 б.].

Ал мазмұн жағынан келсек, мұндағы жүз өлең бір идеялық мақсатқа жарыса жол тартқан тағы да тұтас толғамды сыр, толқынды жыр. Мысалы, «Көне заман көріністері» атанған бірінші бөлім бір ғана басты тақырыптың кезеңді құбылыстарын жан-жақты әрі қаз-қатар тарихи мәтінде толғайды: «Жар-Жар», «Күрес», «Барымта», «Көкпар», «Қыз қуу»...осылардың әрқайсысында байырғы көне ауылдың әр алуан шындығы әр қырынан көрініп кеп біртұтас бейне-дала дидарын алдымызға тартады. Сонда бір өлең осы даланың күлкісі мен қуанышы болса, енді бір өлең қайғысы мен көз жасы, бір өлең әні мен назы болса, енді бір өлең мұны мен зары, бір өлең күші мен ірілігі болса, бір өлең әлсіздігі мен күйкілігі...секілді өзара өріліп-тұтасып, өріліп-тұтасып кете барады. Жоқ, кете бармайды, ақын өзі суреттеп отырған шындық құбыластардан қызық-қызық ойлар, философиялық байыптаулар, парасатты түйін-тұжырымдар қорытып отырады [9, 5-12 бб.].

Мәселен, «Бабамыздың шоқ басқан табанымен, бірдей екен жақсысы жаманымен: бір жаманы-тынымсыз көше берген, бір жақсысы қимаған даланы кең. Бір жаманы-жел сөзге ерген екен, бір жақсысы-тілге ерік берген екен: бір жаманы-кетпенге орашалақ, бір жақсысы-найзагер, мерген екен. Бір жаманы-кешігіп әліппе ашқан, бір жақсысы-күйлері көбік шашқан; бір жаманы-қыздарын малға сатып, бір жақсысы сүйгенін алып қашқан. Бір жаманы-шаруасын мандытпаған, бір жақсысы-қулықпен жанды ұтпаған; бір жаманы-үйленіп жеңгесіне, бір жақсысы-жесірін қаңғытпаған. Тату-тәтті көршілер шыр бұзбаған, бірде тоңып суықта, бір мұздаған; бір жаманы-сонда да үй салмаған, бір жақсысы-абақты тұрғызбаған!...» Міне, бұл-бір жағынан, осыған дейін әр қырынан суреттеліп дала шындығын енді бірде ойша байыптаудан туған жиынтық-синтез болса, екінші жағынан, байтақ далада ғасырлар бойы ғұмыр кешкен бүтін бір халықтың бір алуан мінез-құлқы екені даусыз [9, 105-106 бб.].

Қ.Мырзалиев – қазақ қоғамында әр шаңырақтың, әрбір жанның ол мейлі саяси тұлға болсын, қарапайым ауыл адамы болса да жүрегіне ой салатын, ұлттық намысын оятып, мінбелерде сөйлеген сөзінде артына барлығын бірдей ертіп, ұлтшылдықтың, елжандылықтың үлгісін көрсеткен тұлғалардың бірі болды.

Қ.Мырзалиев қазақ халқының поэзия әлемінде өзіндік қолтаңбасы қалыптасқан, жылдан-жылға оқырмандары көбеймесе, азаймайтын ақындарымыздың бірі. З.Қабдолов пікірімен айтсақ: «...Әр өлеңде және жинақтағы бар өлеңде автор мөп-мөлдір шындықты тап-таза ағысқа, ақындық ағысқа айналдырып, соншалық бір кең тыныспен еркін, ешқандай қитықсыз, есіле, көсіле жырлаған. Әр өлең кәдімгі қиыннан-қиысу жағынан жасандылықтан аулақ, соншалық табиғи, тіпті оп-оңай құйыла салған секілді» [10, 209 б.].

Қ.Мәшһүр-Жүсіп «Қадыр Мырзалиев шеберлігі» мақаласында «Қазақ ақындары ішінде Қадыр Мырзалиев әр жинақ сайын өзін-өзі қайталамауымен, әр кітабын белгілі бір тақырыпқа құрып, біріндегі ойды екіншісінде алға апаруымен, сөйтіп, күрделі өмірді неғұрлым жан-жақты бейнелеуімен ерекшеленеді» [10, 211 б.].

Қадыр Мырзалиев қазақ елінің ұлтжандылығы мәселесімен ғана айналысып қоймай, елдің экономикасы мен экологиясы мәселесінде де өзіндік қолтаңба қалдырған тұлға. Үзіндіде биік тау деген сөз жоқ, бірақ жай судың емес, өзен суының ақ көбіктеніп, құлауына қарағанда, сонымен бірге ат-көліктің өте алмауынан таудың биік екендігін аңғарамыз. «Топ еткенде апорты Алма ағаштан, Біреу қағып түскендей естіледі» [11,19 б.].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ақбай Ж. Қадыр. Орал, Полиграфсервис, 2011. -164 б.
2. Мырза Али Қадыр. Иірім. –Алматы, Атамұра, 2004.-360 б.
3. Мырза Али Қадыр. Таңдамалы туындыларының көп томдығы. –Алматы, Қазығұрт, 2001. Т-1: күміс қоңырау: өлеңдер, мысалдар, жұмбақтар, жаңылтпаштар, ертегілер, диалогтар, мазақтамалар. -480 б.
4. Мырза Али Қадыр. Жазмыш. –Алматы, Атамұра, 2004.-480 б.
5. Мырзалиев Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. Т.1. –Алматы, 1997. -287 б.
6. <http://archive.turkystan.kz/page>
7. Тарихи тұлғалар. Танымдық көпшілік басылым. Құрастырғандар Тоғысбаев Б., Сужикова А. –Алматыкітап, ЖШС, 2006. -376 б.
8. Мырза Али Қадыр. Көкейкесті. Өлеңдер мен толғаулар. –Алматы, Атамұра, 2003.-280 б.
9. Мырза Али Қадыр. Егіз жолдар. –Алматы, Жазушы, 2008.-320 б.
10. Мырза Али Қадыр. Көкейкесті. Өлеңдер мен толғаулар. –Алматы, Атамұра, 2003.-280 б.
11. Дәдебаев Ж. Қазіргі қазақ әдебиеті: Лекциялар курсы.- А.: Қазақ университеті, 2003.- 284 б.

КУШАЕВ ОҚУЛАРЫ

халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағы

***

Сборник международная научно-практическая конференция

КУШАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ

Компьютерде беттеген және дизайн: Кужалиева В.М.

Техникалық редакторлар: Сахметова С.К.

---

*Көлемі 13,6 б.т. Таралымы 500 дана. Офсет қағазы. Тапсырыс № 62
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің редакциялық
баспа орталығы.*

Орал қаласы, Н.Назарбаев даңғылы, 162